

ГОЛОВАЧ В.В.

АУДИТ:

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ПРАВОВІ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Монографія

ГОЛОВАЧ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 657(02)

Г61

АУДИТ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ, ПРАВОВІ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

На правах рукопису

Київ
«Інтерсервіс»
2024

УДК 657(02)
Г 61

Г 61

ГОЛОВАЧ В.В.

На правах рукопису

**АУДИТ: Методологічні, правові
та організаційні аспекти**
Київ, ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2024. – 426 с.

ISBN 978-966-999-421-9

Запропонована вашій увазі книга становить результат узагальнення багаторічного практичного досвіду і наукових доробок автора стосовно методологічних, правових та організаційних аспектів аудиту.

На основі детального аналізу публікацій зарубіжних і вітчизняних авторів розглянуто загальне поняття аудиторської діяльності і аудиту, з'ясовано закономірність виникнення аудиту та професії аудитора, розглянуто зміст аудиту як науки та її концептуальних засад. Водночас основний наголос зроблено на концепції професійного скептицизму аудитора.

Приділено відповідну увагу таким правовим аспектам аудиторської діяльності, як відповідальність аудиторів та їх ролі в протидії шахрайству і корупції.

Визначено основні напрями вдосконалення аудиторської діяльності в результаті реалізації ризик-орієнтованого підходу, висунення аудитором версій стосовно суттєвих викривлень фінансової звітності з моделюванням поведінки управлінського персоналу та проведення економіко-правового аналізу суттєвих викривлень фінансової звітності.

У додатку запропоновано Методичні рекомендації з виявлення аудитором ризиків шахрайства, що може бути корисно практикуючим фахівцям.

Книгу розраховано на науковців, викладачів економічних та юридичних закладів вищої освіти, практикуючих бухгалтерів, аудиторів та керівників підприємств.

УДК 657(02)

ISBN 978-966-999-421-9

© ГОЛОВАЧ В.В. 2024

ЗМІСТ

Перелік скорочень	9
Передмова	10
Глава 1. Методологічні аспекти аудиторської діяльності	14
1.1. Поняття аудиторської діяльності та аудиту	14
1.2. Закономірності виникнення аудиту та професії аудитора ...	30
1.2.1 Загальне поняття закономірностей	30
1.2.2. Основні ознаки аудиту та професії аудитора	31
1.2.3. Аналіз сучасних поглядів науковців на виникнення аудиту	33
1.2.4. Характеристика первісного ладу	38
1.2.5. Розпад первісного суспільства	41
1.2.6. Становлення держави і права	43
1.2.7. Зародження приватної власності та її вплив на управління, облік і контроль	44
1.2.8. Роль писемності і математики в розвитку управління, обліку та контролю	45
1.2.9. Суспільний поділ праці у сфері управління, обліку та контролю	48
1.2.10. Управління, облік і контроль у Стародавньому Єгипті ...	51
1.2.11. Управління, облік і контроль у Вавилонському царстві	55
1.2.12. Управління, облік і контроль у Стародавньому Римі ...	59
1.2.13. Управління, облік і контроль за часів феодалізму	63
1.2.14. Управління облік і контроль в епоху капіталізму	65
1.2.15. Вплив товарного виробництва і відносин власності на розвиток управління, обліку та контролю	68
1.2.16. Приватна і суспільна власність та форми її прояву в різних формаціях	70

1.2.17. Роль індивідуалізму і колективізму у відносинах власності	72
1.2.18. Правовий зміст відносин власності та його вплив на розвиток управління, обліку та контролю	75
1.2.19. Трансформація господарського обліку в бухгалтерський на основі подвійного запису	79
1.2.20. Зародження професії аудитора	86
1.2.21. Висновки за розділом	91
1.3. Становлення аудиту в Україні	99
1.3.1. Соціально-економічні та політичні умови прийняття Закону	99
1.3.2. Проблемні питання розроблення проекту Закону України «Про аудиторську діяльність»	107
1.3.3. Зміст проекту Закону України «Про аудиторську діяльність»	109
1.3.4. Міжнародна роль Закону	117
1.3.5. Проблеми вдосконалення аудиту в Україні	117
1.3.6. Висновки за розділом та рекомендації з подальшого вдосконалення аудиторської діяльності	118
1.4. Аудит як наука	119
1.4.1. Аналіз аудиторської діяльності з позиції категоріального синтезу та інституціонального підходу	125
1.4.2. Діалектичне пізнання аудиторської діяльності та його результати	133
1.4.3. Суть аудиторської діяльності становить соціальне протиріччя	149
1.4.4. Дослідження протиріч у сфері аудиторської діяльності	152
1.4.5. Протиріччя в аудиторській діяльності та їхнє оцінювання аудиторами і користувачами фінансової звітності	156

1.4.6. Вплив соціальних конфліктів на розвиток аудиту протягом останніх десятиліть	159
1.4.7. Висновки за розділом	162
1.5. Діалектичний зміст постулатів аудиту	166
1.5.1. Дослідження постулатів аудиту зарубіжними і вітчизняними вченими	166
1.5.2. Постулати аудиту як соціальні суперечності, які підлягають нормативному регулюванню	174
1.5.3. Постулати аудиту з позиції діалектичної логіки	177
1.5.4. Висновки за розділом	183
1.6 Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис	184
1.6.1. Виникнення, становлення та розвиток концепції професійного скептицизму	185
1.6.2. Висновки за розділом	199
Глава 2. Правові аспекти аудиторської діяльності	201
2.1. Роль аудиту в протидії шахрайству та корупції	201
2.1.1. Погляди науковців на відповідальність аудитора стосовно протидії шахрайству і корупції	201
2.1.2. Ситуації в аудиторській практиці стосовно викриття шахрайських та корупційних схем у 2014-2020 рр. в Україні	208
2.1.3. Роль аудиту у викритті шахрайства та корупції у чинному законодавстві України	212
2.1.4. Висновки за розділом	216
2.2. Відповідальність аудиторів	217
2.2.1. Аналіз сучасних досліджень питань відповідальності аудиторів	217
2.2.2. Огляд чинного Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» стосовно відповідальності аудиторів	218

2.2.3. Визначення поняття «відповідальність аудитора» в юридичному аспекті	222
2.2.4. Зарубіжні напрацювання з питання юридичної відповідальності аудитора	225
2.2.5. Стан вітчизняної дисциплінарної практики притягнення аудиторів до різних видів відповідальності та рекомендації з її покращення	229
2.2.6. Висновки за розділом	242
2.3. Правова оцінка шахрайства аудитором	242
2.3.1. Аналіз вимог МСА до ідентифікації та оцінювання аудитором викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства	245
2.3.2. Правова характеристика шахрайства у законодавстві України	249
2.3.3. Висновки за розділом	252
2.4. Кримінологічна характеристика шахрайства та її значення для аудиторської діяльності	252
2.4.1. «Трикутник шахрайства» як основа визначення кримінологічної характеристики шахрайства в МСА	252
2.4.2. Дослідження механізму неправомірної поведінки	255
2.4.3. Самодетермінація шахрайства та її основні чинники ...	262
2.4.4. Висновки за розділом	264
2.5. Біхевіоризм в аудиторській діяльності та його вплив на юридичний зміст МСА	264
2.5.1. Аналіз наукових досліджень з питань біхевіоризму у сфері бухгалтерського обліку та аудиту	264
2.5.2. Мотиви поведінки учасників аудиту як головний чинник правового регулювання в МСА	268
2.5.3. Порівняльний аналіз впливу біхевіоризму на МСА та законодавство України	272
2.5.4. Висновки за розділом	280

Глава 3. Організаційні аспекти аудиторської діяльності	281
3.1. Ризик-орієнтований підхід в аудиторській діяльності	281
3.1.1. Поняття ризику в господарській та аудиторській діяльності	282
3.1.2. Дослідження суттєвості та ризику в аудиторській діяльності зарубіжними і вітчизняними вченими	284
3.1.3. Визначення понять ризику та суттєвості на основі МСА ...	288
3.1.4. Моделі аудиторського ризику	291
3.1.5. Висновки за розділом	297
3.2. Професійне судження та думка аудитора	297
3.3. Версії аудитора з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства	316
3.3.1. Аудиторські версії як результат дотримання аудитором принципу професійного скептицизму	316
3.3.2. МСА як фундамент побудови теоретичної бази версій аудитора	320
3.3.3. Структура побудови практичної бази версій аудитора	324
3.3.4. Висновки за розділом	334
3.4. Моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу	336
3.4.1. Наукові дослідження моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу	336
3.4.2. Бізнес-ризик як основа прийняття рішень управлінським персоналом	338
3.4.3. Вплив особистих якостей управлінського персоналу на прийняття рішень стосовно фінансової звітності	342
3.4.4. Вплив внутрішнього контролю суб'єкта господарювання на ризик вчинення шахрайства	344
3.4.5. Планування аудиторських процедур на базі логічної моделі поведінки управлінського персоналу	346
3.4.6. Висновки за розділом	350

3.5. Аудиторські процедури та економіко-правовий аналіз у проведенні аудиту	352
3.5.1. Тестування бухгалтерських записів	352
3.5.2. Методи економіко-правового аналізу як аналітичні процедури оцінювання фінансової інформації	353
3.5.3. Висновки за розділом	357
Список використаних джерел	359
Додаток А: Схема управління аудиторською діяльністю	383
Додаток Б: Резолюція позачергового з'їзду ВПГО «Спілка аудиторів України», м. Київ, 23 вересня 2016 р.	384
Додаток В: Резолюція Всеукраїнського з'їзду аудиторів України, 7 листопада 2015 р.	386
Додаток Г: Методичні рекомендації з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства аудитором	389

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АПУ – Аудиторська палата України
АТ – акціонерне товариство
Бухоблік – бухгалтерський облік
ВС – Верховний суд
ВР – Верховна Рада
ДАС – Державна аудиторська служба
ГК – Господарський кодекс
ЗВО – заклади вищої освіти
ЄС – Європейський Союз
ІСІ – інститути спільного інвестування
КК – Кримінальний кодекс
КПЕА – Кодекс професійної етики аудитора
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
Мінфін – Міністерство фінансів
МФБ – Міжнародна федерація бухгалтерів
МСА – Міжнародні стандарти аудиту
МСФЗ – Міжнародні стандарти фінансової звітності
НБУ – Національний банк України
ПДВ – податок на додану вартість
ПКУ – податковий кодекс України
ПСБО – Положення (стандарти) бухгалтерського обліку
РАФ – Реєстр аудиторських фірм
САУ – Спілки аудиторів України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Української Радянської Соціалістичної Республіки
ФРП – фізична особа – підприємець
ЦК – Цивільний кодекс

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розвитку суспільства аудиторська діяльність набула вагомого значення, що знаходить своє відображення у відповідних Директивах, Регламентах та інших документах ЄС. Не становить виключення й Україна, яка стала на шлях інтеграції в європейське співтовариство.

За 30 років свого існування аудит в Україні набув офіційного статусу і збагатився певним міжнародним досвідом. Водночас запроваджений в 1990-их рр. на законодавчому рівні позитивний потенціал розвитку аудиту в силу різних причин втрачено. виправити помилки минулого вдалося тільки деякою мірою з прийняттям недосконалого Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». На превеликий жаль, навіть назва Закону має алогічний зміст. Виходить, що аудиторська діяльність не включає в себе аудит фінансової звітності.

Недоліки законодавчого регулювання аудиторської діяльності проявляються не тільки в юридичних прогалинах, а також у простому перенесенні західного досвіду на вітчизняну аудиторську діяльність. Такий стан справ обумовлено відсутністю фундаментальних наукових досліджень, максимально наближених до практики та реального стану нормативно-правового регулювання аудиторської діяльності в Україні.

Наукові доробки українських вчених переважно вирішують локальні проблеми аудиторської діяльності. Методологічні аспекти аудиту як науки розглядають в обмеженому вигляді без відповідного теоретичного обґрунтування. Тільки в деяких наукових працях намагаються з'ясувати теоретичні аспекти аудиторської діяльності, переважно на емпіричному рівні в аспекті формальної логіки.

Тому процес становлення аудиту в Україні як науки і практики неможливо вважати завершеним або таким, що набув всіх якісних ознак, притаманних зарубіжному досвіду. Навпаки, з'явилися складні й актуальні проблеми, які потребують комплексного наукового дослідження, спрямованого на вдосконалення практики та нормативно-правового регулювання.

Подібно іншим наукам в аудиті є різні погляди на теоретичні засади і практичну діяльність. Водночас можливо виділити значне число наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів, в яких закладено основу загального розуміння теоретичних основ аудиту. Серед них доцільно виділити праці таких зарубіжних авторів, як Й. Діксі, Р. Монтгомері, Р.К. Маунц, Н.А. Шараф, А. Арнс, Дж. Лобек, Р. Адамс, Ф.Я. Дефліз, Дж.К. Робертсон, та ін. На відповідну увагу заслуговують наукові розробки таких вітчизняних авторів, як Н.А. Гончарук, Г.М. Давидова, Н.І. Дорош, С.Я. Зубілевич, М.В. Кужельний, О.А. Петрик, М.С. Пушкар, О.Ю. Редько, В.С. Рудницький, В.В. Рядська, Н.С. Шалімова та ін.

Аналіз монографій, підручників, навчальних посібників та окремих публікацій свідчить, що найбільш складними є методологічні аспекти аудиторської діяльності. Без їх дослідження неможливо належно визначити основні напрями вдосконалення аудиторської діяльності.

Характерним прикладом з цього боку є наявність розбіжностей у поглядах на визначення змісту понять аудиторської діяльності та аудиту. Не тільки в публікаціях, а й також в чинному законодавстві не проводять відмінності між цими поняттями. З'явилися заперечення, що аудит є незалежною формою фінансового контролю і включає в себе не перевірку, а процес.

Критичного оцінювання також заслуговує питання закономірностей виникнення аудиту та професії аудитора. Переважна частина авторів не бачають жодної відмінності між становленням і розвитком господарського контролю і аудиту. Без будь-яких застережень роблять висновок, що аудит виник за часів древніх цивілізацій за відсутності повноцінної писемності та бухгалтерського обліку (далі – бухоблік).

Становлення аудиту в Україні у низці підручників і посібників помилково пов'язують з радянською аудиторською організацією, створеною державними установами СРСР під назвою «Інаудит». Натомість не враховують вітчизняний досвід становлення аудиту. Прийнятий у 1993 р. Закон України «Про аудиторську діяльність», яким запроваджено в

Україні аудит як професію і галузь знань, розглядають в загальних рисах.

Характерно, що т.зв. аудиторська фірма «Інаудит» за сприяння податкових органів формально підтверджувала баланси не тільки підприємств з іноземним капіталом, а також різних суб'єктів господарської діяльності. Керівництво філії «Інаудиту» в Україні всіляко перешкоджало становленню вітчизняного аудиту і навіть намагалися за сприяння деяких народних депутатів прийняти окремий закон про інаудит.

У дослідженні аудиторської діяльності також є інші прогалини. У своїй основі вони потребують ґрунтового пізнання концептуальних методологічних положень аудиту як науки. Пізнання не тільки на рівні формальної логіки, а також з позиції діалектики, яка вивчає сутність як протиріччя.

Характерно, що більшість авторів посилаються у своїх публікаціях на застосування діалектичного методу. Натомість насправді всі висновки обмежують формальною логікою. Сутність аудиту як соціального протиріччя не досліджують, хоча й визнають наявність конфлікту між аудитором і управлінським персоналом.

З посиланням на Міжнародні стандарти аудиту (МСА) в роботі обґрунтовано положення, що провідне місце у практичному здійсненні аудиту посідає професійний скептицизм аудитора. Його сутність становить діалектичне протиріччя, що обумовлює критичну оцінку аудитором управлінського персоналу стосовно якісної підготовки фінансової звітності незалежно від їх позитивної характеристики. В результаті чого на аудитора покладається відповідальність за виявлення шахрайства і підвищення соціального значення аудиту у формі довіри визначених користувачів до фінансової звітності.

Окремо розглянуто питання аудиту як науки, розкрито його закономірності та їх значення для практичної діяльності. Приділено відповідну увагу постулатам аудиту. Показано їх діалектичний зміст і на підставі такого підходу запропоновано власні постулати аудиту.

Наведені методологічні засади дослідження аудиторської діяльності

стали основою для пізнання її правових та організаційних аспектів. Зокрема, в якості правових аспектів визначено питання відповідальності аудиторів, ролі аудиторів у протидії шахрайству і корупції, правової оцінки шахрайства аудитором, кримінологічної характеристики шахрайства. Відповідну увагу приділено біхевіоризму в аудиторській діяльності та його впливу на юридичний зміст МСА. Водночас необхідно зазначити, що на відміну від зарубіжних публікацій для вітчизняних науковців проблема біхевіоризму або поведінкового підходу до дослідження аудиторської діяльності становить новизну, хоча й має важливе значення в аспекті застосування МСА, які повністю ґрунтуються на аналізі мотивів поведінки управлінського персоналу стосовно ведення бізнесу та підготовки фінансової звітності.

Відповідними практичними напрямками вдосконалення аудиторської діяльності визначено ризик-орієнтований підхід (РОП) з виявлення аудитором ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності, висунення версій з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства, моделювання поведінки управлінського персоналу, здійснення економічно-правового аналізу фінансової звітності.

У розгляді суттєвих викривлень фінансової звітності основний наголос зроблено на виявленні ризиків шахрайства, а не помилок, яким приділено значну увагу деякими науковцями. Отже, вони всупереч вимогам МСА намагаються подати аудит в якості помічника і консультанта управлінського персоналу. Вважаємо, що стосовно помилок можливо робити висновок тільки за умови отримання аудиторських доказів відсутності шахрайства. У такому підході вбачаємо належне дотримання принципу професійного скептицизму.

В якості додатку підготовлено Методичні рекомендації з виявлення аудитором ризиків шахрайства.

ГЛАВА 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Поняття аудиторської діяльності та аудиту

У наукових публікаціях зазвичай не проводять різниці між аудиторською діяльністю і аудитом. Підручники і навчальні посібники мають назву «аудит». Насправді в них розглядаються питання аудиторської діяльності і аудиту. Поняттям «аудит» охоплюють і аудиторську діяльність.

Деякою мірою можливо змиритися з ототожненням цих понять і тлумачити аудит у широкому сенсі, не проводячи відмінності між ними. Тим більше, що в минулому на початку становлення аудиту й професії аудитора зазначені поняття існували нерозривно. Тільки у подальшому розвитку аудиту у сфері аудиторської діяльності почала з'являтися низка інших повноважних суб'єктів з правом методичного та організаційного забезпечення аудиту. Так, аудит розширив свої межі і набув ознак аудиторської діяльності.

Тому погодитися з ототожненням аудиторської діяльності і аудиту доцільно тільки умовно для назв підручників та навчальних посібників, а також для широкого вжитку. Насправді між аудиторською діяльністю і аудитом є суттєві відмінності.

Характерно, що проблема визначення змісту понять і категорій не становить виняток для аудиторської діяльності. Вона притаманна багатьом наукам і фундаментально досліджується у філософії, логіці, психології та інших науках.

Не вдаючись в детальний аналіз наведеної проблематики, зупинимось на основних положеннях, які мають актуальне значення для утворення понять «аудиторська діяльність» і «аудит». Розпочнемо з того, що зазначені поняття становлять новизну для наукового і практичного їх розуміння в Україні. Їх дослівний переклад з англійської

мови має багато значень. Зокрема, є терміни: «*audit*» – перевірка, ревізія; «*control*» – перевірка, контроль; «*checkup*» – перевірка, вивчення. Взагалі, у США і Великій Британії термін «аудитор» не поширюється на суб'єкти, які здійснюють незалежний контроль у формі аудиту. Ведуть мову стосовно практикуючих або дипломованих бухгалтерів.

Якщо керуватися загальними науковими підходами до визначення змісту понять, то поняття «аудиторська діяльність» і «аудит» належить віднести до категорії нечітких і прикордонних. Вони багато в чому збігаються як між собою, так і відносно суміжних понять типу «господарський і фінансовий контроль». Доволі часто їх вживають в однакових значеннях без явних розривів в судженнях. Водночас не враховують, що в історичному аспекті, за період свого розвитку, поняття «аудиторська діяльність» і «аудит» спочатку були тотожними і навіть збігалися з іншими формами господарського контролю. Потім наповнилися певним змістом і почали отримувати більш чіткі межі між собою. Так, на етапі становлення цивілізації управління включало в себе контроль, який в подальшому набув різноманітних форм і способів здійснення, зокрема ревізій бухобліку, а також аудиту. Зі свого боку, розвиток аудиту призвів до трансформації його в аудиторську діяльність. Незалежно від цього фундаментальним для цих понять залишається аудит. Головним джерелом типовості поняття «аудит» є той факт, що у практичній і науковій діяльності з ним доводиться переважно зустрічатися. Його цілком правомірно вживати в широкому аспекті з певними уточненнями.

Важливою проблемою все-таки залишається визначення змісту окремо взятого поняття «аудит». Переважно це стосується встановлення його ієрархії серед інших понять. З цього погляду логічно спиратися на концептуальне положення, що аудит є незалежною формою фінансового контролю. Саме поняття «контроль» відносно поняття «аудит» доцільно виділити в якості базового рівня категоризації. Такий підхід дає змогу певним способом ідентифікувати інші суміжні поняття, тим більше, що

проблематика господарського контролю достатньо досліджена науковцями [1].

Самі собою базові категорії не завжди дають змогу в повному обсязі ідентифікувати суміжні поняття. Наведене стосується і поняття «незалежна форма фінансового контролю». Для більш точного визначення необхідно брати до уваги наявні знання та практичний інтерес до відповідних понять.

Враховуючи викладене, все-таки вважаємо за доцільне розглядати поняття «фінансовий контроль» вищим поняттям відносно поняття «аудит». Водночас його недостатньо для визначення змісту окремо взятого поняття «аудит».

Форм фінансового контролю є значне число і вони дуже схожі між собою. Щоб виділити поняття «аудит» серед інших форм фінансового контролю, необхідно мати концептуальне уявлення про ці поняття, а передусім стосовно поняття «контроль». Це може відображати в широкому аспекті господарський контроль, а у більш вузькому – фінансовий контроль. Зі свого боку, фінансовий контроль включає в себе незалежну форму у вигляді аудиту. З такого погляду поняття «контроль» постає прототипом поняття «аудит» і тим самим надає зведене уявлення про нього. В результаті аналізу можливо виділити зважені й типові ознаки понять «контроль» і «аудит». Схожість і подібність цих понять полягає в їх меті та функціях. Мета – виявлення відхилень від встановлених вимог. Основною функцією для досягнення поставленої мети є перевірка фактичного стану. Він перевіряється з метою виявлення відхилень. В такому контексті неможливо термін «перевірка» замінити на інший подібний за змістом термін типу «процес» чи «з'ясування» або «вивчення». Вони не будуть повною мірою відображати суть контрольного процесу.

В аудиті перевіряється фактичний стан фінансової звітності, її достовірність, повнота і відповідність законодавству. Мета перевірки полягає у виявленні можливих відхилень у вигляді ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності. Аудиторські процедури або процес

перевірки фінансової звітності регламентується законодавством і стандартами аудиту.

Так, ключовим терміном для визначення поняття «аудит» є термін або поняття «перевірка». Аудит як перевірка має чітко визначені напрями у формі певних функцій та завдань.

Найбільш вдале визначення аудиторської діяльності та аудиту містить Закон України «Про аудиторську діяльність» в редакції 1993 р. У ст. 3 цього Закону зазначено, що аудиторська діяльність включає в себе організаційне і методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) та надання інших аудиторських послуг. Стосовно аудиторських послуг, то у ст. 5 відмічалось, що вони можуть надаватися у формі аудиторських перевірок (аудиту) та пов'язаних з ними експертиз, консультацій з питань бухгалтерського, звітності, оподаткування, аналізу фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності фізичних та юридичних осіб.

Поняття «аудит» викладено у ст. 4 цього Закону. В ній зазначалось, що аудит – це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації про фінансово-господарську діяльність суб'єкта господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Необхідно відмітити, що таке поняття аудиту прийнято в 1993 р. за відсутності закону про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні, який з'явився тільки в 1999 р. Навіть за таких умов поняття аудиту не втратило своєї актуальності, за винятком уточнення змісту публічної бухгалтерської звітності, зокрема заміни цього терміну на термін «фінансова звітність».

Можливо, розгляд наведеної проблематики належало визнати вичерпним, якби не низка обставин. Зокрема, намагання деяких науковців внести уточнення в зміст поняття аудиту та аудиторської

діяльності під виглядом їх приведення до вимог МСА.

У 2006 р. до Закону України «Про аудиторську діяльність» внесено низку змін. Безпідставно, слідуючи російським наративам, аудиторську діяльність зарахували до підприємницької діяльності. Так, повністю проігноровано той факт, що аудитор виконує публічну функцію і не має права вільного вибору підприємницької діяльності. Вся його діяльність повністю регламентується, пов'язана з цілою низкою обмежень і за нею здійснюється спеціальний нагляд.

Характерно, що погляд на аудиторську діяльність як підприємницьку тривалий час домінував і певною мірою продовжує домінувати серед вітчизняних вчених. Суттєвої критики на їх адресу не було, за винятком деяких публікацій [2].

Зазнало у 2006 р. змін також поняття аудиту. Його почали визначати як перевірку даних бухгалтеру і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтеру та інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно з вимогами користувачів. В результаті цього поняття аудиту значною мірою набуло тавтологічного змісту, особливо в частині перевірки фінансової звітності на відповідність внутрішнім положенням суб'єкта господарювання.

Частково можливо погодитися з висловленням аудитором незалежної думки. Хоча таке уточнення обтяжує і розмиває поняття аудиту та затрудняє виділення в ньому суттєвих ознак.

Вагомим надбанням Закону України «Про аудиторську діяльність» (1993 р.) є наведене в його преамбулі положення про те, що Закон спрямовано на створення незалежної системи фінансового контролю. Зазначений концептуальний підхід до визначення сутності аудиту зберігає свою актуальність і потребує належного втілення у практичну діяльність.

Необхідно зазначити, що певні непорозуміння виникли у тлумаченні поняття «аудиторська діяльність» та «аудит» у зв'язку з прийняттям

Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Спочатку законопроект мав назву «Про аудит фінансової звітності». Тільки під час тривалої дискусії розробники додали в назву термін «аудиторська діяльність». Натомість категорично відмовились називати закон «Про аудиторську діяльність». Зрозумілих пояснень з цього питання не надано. Можливо, з'явилося бажання бути оригінальними. Вийшло, що аудит фінансової звітності наявний окремо від аудиторської діяльності.

У самому Законі є ст. 6 «Аудиторська діяльність», але в ній немає визначення поняття аудиторської діяльності. Всі терміни визначено у ст. 1, що значно ускладнює розуміння всього закону.

У п. 3 ст. 1 аудиторська діяльність розглядається як незалежна професійна діяльність аудитора та суб'єктів аудиторської діяльності, зареєстрованих у Реєстрі аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, з наданням аудиторських послуг. Найцікавіше полягає в тому, що в п. 21 в якості суб'єктів аудиторської діяльності названо аудиторську фірму або аудитора. Жодних додаткових суб'єктів не зазначено, крім аудитора, до якого прирівнюється і аудиторська фірма. Хоча крім аудитора безпосередню участь в аудиторській діяльності бере цілий ряд суб'єктів.

Зрозуміло, що аудитор не проводить аудиторську перевірку сам з собою: є замовники аудиту, а також суб'єкти, які забезпечують організаційно і методично аудиторську діяльність. Серед них необхідно назвати Орган суспільного нагляду, Аудиторську палату України (АПУ), Атестаційну комісію, Міністерство фінансів (Мінфін) України. Вони є повноправними суб'єктами аудиторської діяльності, оскільки мають відповідні повноваження та здійснюють їх практичну реалізацію у сфері аудиторської діяльності.

Стосовно поняття «аудит», – у п. 1 ст. 1 наведено визначення аудиту фінансової звітності – це аудиторська послуга з перевірки даних бухгалтерії і показників фінансової звітності... з метою висловлення незалежної думки аудитора про їх відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам національних положень (стандартів) бухгалтерії, міжнародним

стандартам фінансової звітності (МСФЗ) або іншим вимогам.

Тлумачення аудиту із застосуванням терміну «перевірка» відносно фінансової звітності не викликає заперечень. Водночас на момент прийняття названого Закону з'явилося стільки напрямів аудиту, що важко їх перелічити: називають енергетичний, екологічний, державний, податковий аудити тощо. Там, де тільки можливо, почали замінити терміни «контроль», «перевірка», «аналіз», «оцінювання» тощо на термін «аудит».

Такий підхід у застосуванні економічної і юридичної термінології з'явився тому, що не враховують відмінності у тлумаченні понять англійською та українською мовами. В англійській мові одне поняття визначає декілька предметів або явищ, а в українській – один предмет або явище можливо визначити декількома термінами. У зв'язку з цим механічне копіювання англійської термінології і призводить до негативних наслідків.

Свого часу ВР України приймала постанову про застосування терміну «аудит» виключно до перевірки фінансової звітності. Цю постанову ніхто не скасовував, але виконувати її самі законотворці не мають наміру.

Негативно позначається на застосуванні юридичної термінології відсутність Закону «Про Закони», де повинен визначатися сам порядок прийняття законів. Запроваджена в 1990-их рр. Указом Президента України Комісія з питань правничої термінології, не розпочинаючи своєї роботи, припинила існування.

Наведені обставини призводять до того, що не тільки в законодавстві, а також у наукових публікаціях продовжують бути різноманітні погляди на сутність аудиту. Його продовжують тлумачити процесом, контролем, перевіркою, підприємницькою діяльністю тощо [3].

Не вдаючись в детальний розгляд багаточисельних публікацій, відмітимо, що в них переважно визначають аудит як процес. З посиланням на зарубіжних авторів вітчизняні вчені розуміють аудит як процес зменшення інформаційного ризику до прийнятого рівня для користувачів фінансової звітності [4-5]. Деякі уточнюють, що це процес збирання і

накопичення даних про господарські явища і фактори [6, с. 23].

Певна частина фахівців намагаються наблизити поняття аудиту до МСА. У зв'язку з цим підкреслюють, що його сутність становить висловлення незалежної думки та виконання завдань з надання впевненості [7-10].

Вважаємо, що відносити поняття аудиту до процесу або доповнювати його сутність висловленням незалежної думки чи виконанням завдань з надання впевненості є недоречним. В результаті такого підходу втрачається сама логіка визначення понять. З одного боку, це виходить занадто абстрактним, а з іншого – розпливчатим. Сам термін «процес» може характеризувати будь-які явища. Натомість уточнення у вигляді «висловлення незалежної думки» або «виконання завдань з надання впевненості» не дають змоги зрозуміти суть поняття аудит. Наведена термінологія має більш широке значення ніж поняття аудиту. Висловлення незалежної думки має місце не тільки у проведенні аудиту, а також у виконанні інших завдань. Зі свого боку, аудитор виконує завдання з надання впевненості, що не є аудитом. Якщо більш уважно розглядати МСА, то стане зрозумілим, що в них немає універсального поняття аудиту.

Мають місце інші підходи до застосування наведеної в МСА термінології. Переважно вони характеризують порядок підготовки аудиторського звіту в аспекті їх оцінювання визначеними користувачами. Зокрема, в МСА 200 зазначено, що для отримання достатньої впевненості аудитор повинен одержати достатні та прийнятні аудиторські докази з метою зменшення аудиторського ризику до прийнятного рівня.

Водночас деякі автори на основі положень МСА вчиняють спроби надати розширене тлумачення аудиту. Вони пропонують під аудитом розуміти процес накопичення і оцінювання аудиторських доказів через РОП, який дає змогу висловлювати аудиторську думку на основі цих доказів стосовно достовірності, повноти і законності фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою зменшення до прийнятного рівня інформаційного ризику користувачів [3]. За бажання наведене поняття

аудиту можна доповнити цілою низкою інших вимог до його проведення з МСА, зокрема, висловлювати думку з позиції професійного скептицизму, застосування РОП тощо.

Продовжують мати місце спроби деяких авторів внести кардинальні уточнення поняття аудиторської діяльності та аудиту. Аудиторську діяльність явно помилково продовжують відносити до підприємницької діяльності. Водночас окремі науковці погоджуються з тим, що така діяльність включає організаційне і методичне забезпечення аудиту та інших послуг. Натомість нічого кращого не придумали як визначати аудит в аспекті процесу надання послуг. За їх висновком, аудит – процес надання послуги із системного оброблення об'єктивно одержаних та оцінених ... доказів стосовно висунених тверджень менеджменту про економічні дії та події, з метою виявлення ступеня відповідності цих тверджень встановленим критеріям та доведення інформації до зацікавлених сторін [11].

Необхідність такого занадто широкого поняття обґрунтовують тим, що в законодавстві неправомірно та економічно необґрунтовано ототожнено поняття «аудит» та «перевірка». Тим самим обмежено процес проведення аудиту, що призводить до застосування лише однієї аудиторської процедури, якою є перевірка.

Згідно з логікою ці поняття визначаються шляхом встановлення суттєвих ознак предмета або явища. З цією метою застосовують ключові терміни, які максимально споріднені з поняттям [12, с. 48-103]. Вони зазвичай становлять його синонім і тим самим наближають, а не віддаляють розуміння його суттєвих ознак.

Термін «процес» навпаки досить віддалено характеризує суттєві ознаки аудиту. В наведеному контексті термін «процес» означає послідовну зміну явища або предмета. Він не може характеризувати аудит як перевірку достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. Сама перевірка включає в себе процес послідовного вивчення бухгалтерських та інших документів відповідно до вимог законодавства

та стандартів фінансової звітності. Наявність терміну «перевірка» в МСА серед аудиторських процедур не суперечить такому підходу. За своїм змістом наведена в МСА перевірка є вивченням фінансової звітності та бухгалтерських документів з метою з'ясування їх відповідності встановленим вимогам. З метою перевірки фінансової звітності у процесі аудиту здійснюється низка інших аудиторських процедур. Заразом необхідно враховувати особливості застосування та перекладу англійської термінології. Тому цілком можливо без будь-яких ускладнень в МСА термін «перевірка» замінити на термін «вивчення».

Наведені пропозиції з уточнення терміну «аудит» не є чимось новим. Ще в 1971 р. Американська бухгалтерська асоціація запропонувала таке визначення: аудит – це системний процес отримання та оцінювання об'єктивних даних стосовно економічних дій та подій, який встановлює рівень їх відповідності визначеному критерію і надає результати зацікавленим користувачам [13, с. 4]. Через деякий час у Загальноприйнятих Стандартах аудиту США Комітет з аудиторської практики дав просте визначення: аудит – це незалежний розгляд спеціально призначеним аудитором фінансових звітів підприємства і висловлювання думки про них з дотриманням правил згідно із законом [14, с. 13]. В подальшому серед зарубіжних вчених набуло поширення тлумачення аудиту як процесу зменшення до прийняттого рівня інформаційного ризику для користувачів фінансової звітності [13, с. 5]. Деякі з них уточнювали, що сутність аудиту необхідно розглядати як процес, за допомогою якого компетентний незалежний працівник накопичує і оцінює свідчення стосовно інформації, що піддається кількісному оцінюванню і відноситься до специфічної господарської системи, щоб визначити і висловити у своєму висновку ступінь відповідності цієї інформації встановленим критеріям [15, с. 7].

Водночас окремі зарубіжні вчені досить критично ставилися до появи значної кількості такого змісту інструкцій та методичних рекомендацій з аудиту. Вони прямо заявляли, що такий химерний стан

справ може бути наслідком двозначності самих стандартів і ще зайвої багатослівності текстів рекомендацій [16, с. 16].

За нашим переконанням, пристосовувати поняття аудиту до термінології МСА та тлумачень зарубіжних вчених немає жодної потреби. Такі уточнення доцільно робити у викладенні порядку проведення аудиторської перевірки, формування професійного судження та визначення змісту аудиторського звіту.

Тому найбільш вдалим ключовим терміном для визначення поняття аудиту все-таки буде термін «перевірка». Він може охоплювати всі аудиторські процедури, наведені в МСА 500, зокрема запити, інспектування, спостереження, підтвердження, тестування бухгалтерських записів за допомогою аналізу, повторного обчислення, повторного виконання, звірки пов'язаних типів та застосування однієї і тієї самої інформації, письмові запевнення, а також аналітичні процедури, включно з тестами деталей.

Враховуючи викладене, поняття аудиту логічно визначити як перевірку достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності з метою виконання завдань з надання впевненості та підвищення довіри визначених користувачів до фінансової звітності.

Зі свого боку, аудиторську діяльність належить характеризувати як незалежну форму фінансового контролю, що включає в себе нормативно-правове, організаційне й методичне забезпечення аудиторської діяльності, проведення аудиту та надання інших аудиторських послуг.

Наголос на тому, що аудиторська діяльність є незалежною формою фінансового контролю, має важливе значення. В цьому полягає сутність аудиторської діяльності, її особлива соціальна функція. Завдяки своїй незалежності аудиторська діяльність покликана мати відповідну довіру з боку суспільства в своїй об'єктивності.

Якщо такий підхід до визначення сутності аудиторської діяльності підтримує переважна частина науковців, то окремі вчені наполягають на тому, що розгляд аудиту як незалежної форми фінансового контролю є

помилковим [17, с. 57-58]. За їх переконанням аудитори, на відміну від суб'єктів державного фінансового контролю, мають залежність, оскільки працюють на платній основі. Також аудиторів не наділено владними повноваженнями і вони не можуть давати обов'язкових до виконання вказівок.

Наведені ознаки залежності аудиторів від замовників з позиції формальної логіки мають відносне значення порівняно з іншими формами фінансового контролю. Відсутність в аудитора владних повноважень, зі свого боку, також може свідчити про його незалежність. За великим рахунком можливо говорити про залежність Рахункової палати, Державної аудиторської служби (ДАС) і навіть правоохоронних органів від інших державних органів. Такі оцінки мають відносне значення і пізнаються в порівнянні. Водночас необхідно враховувати, що будь-які поняття містять відносні, а не абсолютні ознаки. Пошук абсолютних ознак в предметі або явищі виходить за межі законів формальної і навіть діалектичної логіки, згідно з якою аудиторська діяльність і аудит становлять суспільне відношення. В цьому відношенні як діалектичному протиріччі аудитори і користувачі фінансової звітності виступають взаємозалежними сторонами.

Отже, необхідно проводити відмінність стосовно визначення поняття аудиту на рівні формальної і діалектичної логіки: під час конструювання такого роду понять мати на увазі умовний і відносний характер їх ознак.

У визначенні змісту наведених понять також належить звернути увагу на той факт, що продовжує залишатися невизначеним питання про зарахування аудиту до підприємницької діяльності. Така проблема виникла не на пустому місці і значно пов'язана з внесенням змін до Закону України «Про аудиторську діяльність» в 2006 р. У новому Законі «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» вдалося уникнути такого підходу. Натомість серед широкого загалу продовжують вживати таку термінологію. У зв'язку з цим доцільно більш детально розглянути питання, чому аудиторську діяльність не слід відносити до

категорії підприємницької діяльності.

До внесення змін до Закону України «Про аудиторську діяльність» у 2006 р. в наукових публікаціях аудит переважно розглядали як незалежний фінансовий контроль без віднесення його до підприємницької діяльності [18-22]. Деякі автори звертали увагу на те, що аудит потрібно розглядати як ланку системи економічного контролю, а окремі супутні послуги – як функції управління [23, с. 18]. Переважно домінувала думка, що аудит – це незалежний контроль, який здійснюється аудиторськими організаціями за договорами з суб'єктами господарювання [4, с. 16].

Тлумачення аудиту як підприємницької діяльності запозичено вітчизняними вченими з Тимчасових правил аудиторської діяльності в російській федерації, затверджених Указом президента росії від 23.12. 1993 р. № 2263, а також із відповідних публікацій російських авторів [24-26]. Зокрема, А.Д. Шеремет і В.П. Суйц свого часу запропонували розглядати аудиторську діяльність як підприємницьку діяльність аудиторів (аудиторських фірм) зі здійснення незалежних позавідомчих перевірок бухгалтерської (фінансової) звітності [27, с. 7].

Спочатку вітчизняні вчені прийшли до висновку, що аудиторська діяльність як складник системи незалежного фінансового контролю поєднує в собі *три напрями*: самостійну науку, підприємницьку діяльність і професію. Водночас підприємницьку аудиторську діяльність характеризували як певну організаційну структуру, що включає в себе АПУ, аудиторів й аудиторські фірми [28, с. 18-21].

У подальшому значна частина авторів почали наполягати на тому, що аудит на відміну від інших форм господарського контролю, є підприємницькою незалежною діяльністю, яка здійснюється на добровільних засадах, на підставі договору між клієнтом та аудитором [29].

У таких визначеннях аудиторської діяльності повністю проігноровано факт наявності обов'язкового аудиту, передбаченого чинним законодавством. У зв'язку з цим думка про здійснення аудиту виключно на добровільних засадах явно не відповідає дійсності.

Значна частина авторів без будь-якого критичного оцінювання в підручниках і навчальних посібниках обмежувалися цитуванням нової редакції ст. 3 Закону України «Про аудиторську діяльність», в якій зазначалося, що аудиторська діяльність – підприємницька діяльність, яка включає в себе організаційне і методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) та надання інших аудиторських послуг [30, 31].

Тільки деякі автори уникали визначення аудиту як підприємницької діяльності. Основну сутність аудиту вбачали у здійсненні самостійної функції незалежного фінансового контролю [9, с. 24; 10, с. 19].

Тоді було добре відомо, що основні функції організаційного й методичного забезпечення аудиту здійснює АПУ. У ст. 13 цього Закону мало місце визначення, що АПУ є неприбутковою організацією і функціонує як незалежний орган.

Так, напрям аудиторської діяльності, що полягає в організаційному й методичному забезпеченні аудиту, у жодному разі неможливо вважати підприємницькою діяльністю. Навіть у разі виконання певних замовлень АПУ тими чи іншими підприємницькими структурами, її діяльність не буде підприємницькою.

Віднесення аудиту до категорії підприємницької діяльності також викликає заперечення. Згідно з попередньою редакцією і чинним законодавством основна мета аудиту полягає в перевірці достовірності, повноти й відповідності законодавству фінансової звітності. Цей вид діяльності мають право здійснювати лише ті особи, які отримали кваліфікаційний сертифікат на право проведення аудиторських перевірок підприємств, банків та інших суб'єктів. Сам порядок проведення таких перевірок детально регламентовано нормативними актами, в яких передбачено цілу низку додаткових вимог та обмежень. Зокрема, заборонено надавати послуги, не пов'язані з аудитом.

На відміну від аудиту підприємницька діяльність здійснюється юридичними й фізичними особами без отримання спеціального

кваліфікаційного сертифікату та всебічної регламентації в нормативних актах. Обов'язкове надання послуг чи виконання робіт підприємцями в законодавстві не передбачено.

Відповідно до ст. 42 ГК України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється підприємцями з метою отримання прибутку [32]. Суттєвою ознакою підприємництва є свобода підприємницької діяльності. У ст. 43 ГК України записано, що підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, незаборонену законом.

Аудитори не мають права без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність. Стосовно самостійного визначення форми й методів аудиту та надання інших аудиторських послуг, – вони повинні повною мірою відповідати вимогам чинного законодавства, стандартам аудиту й умовам договору. У зв'язку з цим аудитори не можуть вважатися підприємцями за жодних обставин.

За своєю правовою природою аудиторська перевірка достовірності, повноти й відповідності законодавству фінансової звітності є не що інше, як виконання публічних, а не приватних функцій. Натомість підприємницька діяльність має приватний, а не публічний характер.

Якщо розглянути аудит у соціальному аспекті, то його основна мета полягає в підвищенні довіри користувачів до фінансової звітності. Саме така мета аудиту визначена в МСА [33].

Нормативні акти не зобов'язують підприємця підвищувати ступінь довіри користувачів до його робіт і послуг, а й тим більше до фінансової звітності. Головне, щоб підприємницька діяльність не завдавала шкоди. Навпаки, суб'єкти підприємницької діяльності звертаються до аудиторів з пропозицією виконати завдання з надання впевненості стосовно достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності.

Стосовно супутніх аудиторських послуг, то їх тільки умовно можна віднести до підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про аудиторську діяльність» аудитори мали право надавати

послуги з ведення та відновлення бухобліку у формі консультацій з питань бухобліку й фінансової звітності, експертизи й оцінювання стану фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, а також інших видів економіко-правового забезпечення господарської діяльності. Така редакція Закону надавала деяку можливість розширеного тлумачення аудиторських послуг в аспекті підприємницької діяльності.

Водночас у Законі зазначено, що послуги повинні бути пов'язані з професійною діяльністю аудитора. Спочатку рішеннями АПУ, а потім і законодавством заборонили поєднувати аудиторські послуги з обов'язковим проведенням аудиту. Такого роду обмеження супутніх аудиторських послуг не дає змоги повною мірою ототожнювати їх з підприємницькою діяльністю. Стосовно підприємців не визначено перелік послуг, які вони не можуть надавати.

АПУ, Орган суспільного нагляду та інші суб'єкти аудиторської діяльності також здійснюють господарську діяльність, яка не підпадає під ознаки підприємництва. Немає мети отримання доходу.

Отже, сам аудит необхідно відносити до публічних послуг у сфері незалежного фінансового контролю. Інші супутні послуги тільки умовно можливо зараховувати до підприємницької діяльності. Передусім це стосується тих послуг, які мають право надавати будь-які особи без обмежень.

Незалежно від зазначених обставин аудиторська діяльність не набуває повною мірою підприємництва. Провідне місце в аудиторській діяльності завжди належатиме аудиту, а також його методичному й організаційному забезпеченню, яке здійснює АПУ, Орган суспільного нагляду та інші суб'єкти. Аудиторам чинним законодавством заборонено поєднувати аудит з підприємницькою діяльністю, а самостійне надання послуг окремо від проведення аудиту обмежено і зведено до мінімуму.

Чинна редакція Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» не має згадування про аудит як підприємницьку діяльність, з чим погодилися розробники цього Закону ще під час його

обговорення. Бажано, щоб в підручниках, навчальних посібниках та інших публікаціях дотримувалися такого підходу.

1.2 Закономірності виникнення аудиту та професії аудитора

Проблеми аудиторської діяльності досліджуються багатьма вченими в різних аспектах. Водночас аналізу історичних аспектів становлення і розвитку аудиту приділено недостатньо уваги. Переважно обмежуються загальним розглядом різних форм господарського контролю в державах стародавнього світу. Без додаткових пояснень зараховують їх до аудиту. Закономірності виникнення аудиту та професії аудитора залишаються поза увагою вчених. Як наслідок, значна частина науковців і практиків вважають, що аудит – це англійська назва радянської ревізії і контролю.

1.2.1 Загальне поняття закономірностей. У філософії та інших науках поняття закономірності виражають через співвідношення категорій необхідності та випадковості [34, с. 235, с. 248-249; 35, с. 25-28]. Необхідність відображає внутрішні стійкі напрями руху, що ведуть до перетворення можливості в дійсність. Випадковість характеризує незалежні причинно-наслідкові зв'язки з декількома різними можливостями.

Закономірність є ширшим поняттям ніж закон. В ній проявляється дія багатьох законів, що наповнюють певним змістом і конкретизують закономірність розвитку природи і суспільства.

Не становить винятку в цьому відношенні аудит і професія аудитора. Їх виникнення і розвиток обов'язково підпорядковуються відповідним закономірностям, які свідчать, що аудит і професія аудитора з'явилися не випадково, а є результатом об'єктивного розвитку суспільства. Відповідним закономірностям підпорядковується і аудиторська діяльність як об'єктивне соціальне явище з тривалою історією розвитку, що включає в себе аудит та його нормативно-правове, методичне і організаційне забезпечення.

1.2.2. Основні ознаки аудиту та професії аудитора. На сучасному етапі місце і роль аудиту в суспільстві визначають виходячи з того, що аудит є незалежною формою фінансового контролю. До інших форм фінансового контролю відповідно до суб'єктів, які його здійснюють, відносять державний, муніципальний і громадський. Відмінність аудиту від зазначених форм фінансового контролю вбачають в його незалежності від власників, управлінського персоналу, державних органів та будь-яких інших суб'єктів, які мають право бути замовниками на проведення аудиту [36, с. 6-17; 37, с. 96-97; 38, с. 67].

Незалежність у сфері аудиторської діяльності є передумовою здійснення аудиту на засадах саморегулювання. Його ознакою є виконання в межах наданих повноважень контролю якості аудиту, ведення реєстрів, делегування аудиторів до органу суспільного нагляду тощо. У кінцевому підсумку реалізація принципу незалежності призводить до того, що професія аудитора за своїм змістом є самоврядною.

Незалежність, саморегулювання і самоврядність становлять фундаментальні принципи аудиту, які відрізняють його від господарського і фінансового контролю. За відсутності наведених принципів господарський і фінансовий контроль може мати форму ревізії, інспектування, перевірки, моніторингу, аналізу тощо.

На сучасному історичному етапі аудит як перевірка фінансової звітності не є окремим, а входить до більш широкого утворення у вигляді аудиторської діяльності. Зі свого боку, аудиторська діяльність, крім аудиту, включає нормативно-правове, організаційне й методичне забезпечення аудиту й аудиторської діяльності.

Основним об'єктом аудиту як незалежної форми фінансового контролю є фінансова звітність, яка формується на підставі документів бухгалтерії. Зі свого боку, облік і контроль насправді нерозривно пов'язані з управлінням економічними процесами, які відіграють вирішальну роль у визначенні їхнього змісту і форми практичної реалізації.

У міру розширення акціонерного капіталу об'єктивно збільшувалося

коло користувачів фінансової звітності, відокремлених від управління належною їм власністю. Наведені обставини вимагали як вдосконалення звітності, так і методів її перевірки у вигляді незалежного фінансового контролю. Так, аудит і професія аудитора набували специфічних умов праці, результатом якої є особливий продукт у вигляді оцінки стану бухобліку та фінансової звітності. Як предмет діяльності бухоблік і фінансова звітність зі свого боку також впливали на методи фінансового контролю, зокрема й на аудит.

Розгляд аудиту та професії аудитора тільки на сучасному етапі є недостатнім для пізнання їх закономірностей. Враховуючи, що процес розвитку аудиту і професії аудитора має історичний характер, необхідно буде з'ясувати, коли і за яких обставин вони виникли, як відбувався їх розвиток і чим вони стали нині. У зв'язку з цим логічно буде вяснити джерело розвитку аудиту як на рівні явищ, так і його сутності у вигляді діалектичного протиріччя. Такий філософський підхід дасть змогу не тільки розкрити закономірності аудиту, а також визначити напрями його подальшого вдосконалення.

Викладене дає підстави зробити припущення, що аудит як професія і незалежна форма фінансового контролю разом з фінансовою звітністю з'явилися не одразу, а сформувалися поступово у процесі розвитку управління, обліку та контролю, які об'єктивно притаманні людській цивілізації. Розгляд проблеми в історичному аспекті орієнтує на те, що сам аудит не міг виникнути ізольовано від управління, обліку та контролю. За наявності нерозривного зв'язку з цими видами діяльності його необхідно розглядати як результат їх розвитку і закономірне явище, що з'явилося внаслідок суспільного поділу праці у сфері управління, обліку та контролю.

Загальновідомо, що суспільний поділ праці становить універсальний фактор економічного розвитку [39]. Він полягає у підвищенні продуктивності праці шляхом відокремлення окремих видів трудової діяльності та кооперації товаровиробників. Тому цілком закономірно виникає питання,

як в результаті діалектичної єдності, розчленування і об'єднання окремих видів трудової діяльності у сфері управління, обліку та контролю виникла така форма незалежного фінансового контролю, як аудит.

1.2.3. Аналіз сучасних поглядів науковців на виникнення аудиту.

Серед науковців є різні погляди. Ряд авторів висловлює припущення, що започаткування професії аудитора сягає давніх часів [10, с. 20]. На думку деяких з них, ще в Стародавньому Єгипті близько 2600 р. до н.е. були чиновники, які поєднували функції обліку та контролю. Вважають, що саме вони і були першими аудиторами [6, с. 31]. Серед стародавніх держав, в яких вперше виник аудит, називають Єгипет, Вавилон, Рим і Грецію [40, с. 5]. Водночас звертають увагу на те, що тоді основною метою діяльності аудиторів, які за своїм статусом були казначейськими чиновниками, був контроль рахівництва у володіннях (провінціях). Звідси виникає питання, стосовно чого йде мова: казначейських чиновників чи аудиторів?

Деякі вчені уточнюють, що людство завжди було зацікавлене у питаннях управління економічними процесами і організації контролю. Тому можна говорити про практично одночасне виникнення обліку та контролю як економічних явищ. Водночас звертають увагу на те, що важливість і необхідність аудиту вперше усвідомлено ще у стародавньому світі, як тільки функцію володіння та управління власністю розподілено між основними суб'єктами господарювання того періоду – державою і рабовласницьким маєтком [41, с. 18].

Натомість інші науковці достатньо обґрунтовано розглядають період рабовласницького ладу етапом зародження не аудиту, а внутрішньогосподарського контролю, який мав форму авторитарної влади, панування та підпорядкування [42]. Головним в такій системі контролю відмічають фізичний примус до праці, постійне проведення інвентаризацій, залучення контролерів для перевірки підзвітних осіб. Також наголошують на тому, що між обліком і контролем був

нерозривний взаємозв'язок, що проявлялось в інвентаризації та інших заходах відстежування руху цінностей.

Окремі автори наполягають на тому, що вперше в історії людської цивілізації аудит виник в Китаї в 700 р. до н.е. Такий висновок обґрунтовують тим, що на державному рівні була посада Генерального аудитора, який був гарантом чесності урядовців. Натомість перші згадки про аудит зазначені авторами відносять до таких країн, як Єгипет, Стародавня Греція, Рим, Афіни, Вавилон тощо [8, с. 9; 31, с. 12-13].

Виходить, що на етапі зародження писемності уже знали такий термін як «аудит» і його писали однаково в Китаї та інших стародавніх країнах на папірусах та глиняних табличках. Ще більше здивування викликають ті обставини, що спочатку невідомо звідки з'явився аудит, а від нього пішли інші форми господарського контролю.

Зустрічаються публікації, в яких не так категорично роблять висновки з визначення конкретного історичного періоду виникнення аудиту. На їх переконання, багатівіковий розвиток має фінансовий контроль, а поштовхом для розвитку аудиту став розвиток ринкових відносин [28, с. 9-10].

У наукових дослідженнях, присвячених господарському контролю, наводяться більш категоричні судження, які повністю виключають наявність аудиту не тільки за часів рабовласництва і феодалізму, а також в епоху становлення капіталізму. В таких публікаціях прямо зазначено, що тоді в Англії введено примусову ревізію, яка охоплювала акціонерні товариства, що мали власні контрольні органи [43, с. 15].

Мають місце публікації, в яких пропонують поєднати різнопланові підходи до розвитку господарського контролю і аудиту. Їх автори виходять з того, що за часів рабовласництва і феодалізму був господарський контроль. На сучасному етапі поняття аудиту проникає у сфери внутрішнього та державного контролю, що свідчить про можливість істотної видозміни господарського контролю [44].

Не всі автори виходять з того, що аудит виник одночасно з

формуванням перших цивілізацій. Пропонують цілком справедливо розглядати розвиток аудиту як еволюційний процес, що бере свій виток з економічного контролю. На їхню думку, спочатку, на ранніх стадіях розвитку суспільства та формування держави, виникло таке явище, як економічний контроль. Його примітивні форми були і за первісного, рабовласницького та феодального ладу. Головним його завданням було контролювати казенні кошти та майно. Вказаний історичний період вважають за доцільне називати першим етапом становлення аудиту [45, с. 8-10]. В чому саме полягає зародження аудиту в роботі не пояснюють, – можливо, тому, що його проблематично виділити з різноманітних форм господарського контролю. керуючись тільки формальною логікою.

Натомість, якщо керуватися загальним формальним визначенням контролю, то його логічно розглядати як спостереження і перевірку фактичного стану об'єкта з метою встановлення відхилень від заданих параметрів та вжиття заходів з їх коригування. На відміну від будь-якої форми контролю мета аудиту вважається досягнутою після закінчення перевірки фінансової звітності. Тому навіть за формальними ознаками аудит відрізняється від контролю.

Зустрічаються також взаємно суперечливі публікації, коли одні й ті ж автори в підручниках, присвячених господарському контролю, пишуть, що за часів рабовласницького ладу і феодалізму був звичайний господарський контроль з недостатньо розвинутим обліком. Натомість у підручниках з питань аудиту взагалі не згадують про господарський контроль і наполягають на тому, що аудит виник в III тис. до н.е. і мав значне поширення в багатьох рабовласницьких і феодальних державах [43, с. 11-18; 46, с. 541; 47, с. 16-30].

На відповідну увагу заслуговують узагальнюючі висновки з того, що в далекі часи аудит передусім був формою державного господарського контролю. Не вдаючись у детальний аналіз економічного розвитку суспільства, прихильники такого підходу наголошують на тому, що поступово залежно від розвитку економіки вдосконалювалися системи

обліку та контролю. В обліку більше уваги почали приділяти праву власності, що призвело до застосування подвійного запису, за допомогою якого відбувся поступовий перехід до обліку не лише майна, капіталу і зобов'язань, а також господарських процесів та їх результатів. У зв'язку з цим аудиторі поступово почали переходити до детального аналізу документів бухобліку та фінансової звітності. У зв'язку з виникненням і поширенням колективних форм приватної власності та збільшенням кола користувачів фінансової інформації з'явилася потреба в аудиторів, які б не залежали ані від державної влади, ані від власників капіталу та інших користувачів цієї інформації [7, с. 8].

Питання залежності між еволюцією аудиту і змінами відносин власності розглядали також інші вчені [48, с. 71]. Деякі з них враховують, що основу таких відносин становить діалектичне протиріччя, хоча й не поширюють його на процес розвитку управління, обліку та контролю [49, с. 12-25].

У розгляді наведених тенденцій розвитку управління, обліку та контролю необхідно відмітити наявність в них суперечностей стосовно застосування терміну «аудит». Виходить, що будь-які форми господарського контролю на всіх етапах історичного розвитку за своїм змістом були тотожні аудиту. У такому разі можливо прийти до помилкового висновку, що аудит виник з аудиту, а всіх без винятку контролерів часів рабовласницької епохи і феодалізму належить іменувати «аудиторами». Тоді не дивно, що всі види перевірок у будь-якій сфері, енергетиці, економіці, маркетингу, роботі з кадрами тощо розпочали іменувати аудитом, коли в українській мові, на відміну від англійської, цілком можливо застосовувати іншу термінологію.

Окремі вчені в результаті аналізу історичного розвитку контролю приходять до висновку, що аудит в сучасному розумінні з'явився в Англії, Франції й США у зв'язку з потребою об'єктивного оцінювання звітності акціонерних товариств. У таких дослідженнях робиться наголос на тому, що аудит міг з'явитися тільки за наявності одночасно трьох

факторів: приватної власності, демократичних свобод, високого рівня усупільнення виробництва і капіталу [50, с. 5-26].

Цей наведений висновок заслуговує на увагу, хоча і не пояснює в чому полягають закономірності його становлення та розвитку. Можливо автор має на увазі передумови становлення аудиту до переходу кількісних змін в якісні у процесі розвитку управління, обліку та контролю.

Необхідно також звернути увагу на погляди тих авторів, які роблять висновок, що історію аудиту в нашій літературі, а й поготові у зарубіжній, описано достатньо повно; й у кожному підручнику, навчальному посібнику досить чітко пояснено, де, коли і як виник аудит [51]. Дійсно, як свідчать вищенаведені висловлювання, ряд авторів в різні періоди вчиняли спроби проаналізувати історичні обставини появи аудиту і господарського контролю, починаючи з самого початку виникнення людської цивілізації. Водночас переважно все зводилось до констатації певних історичних фактів, які мали відношення до тих чи інших проявів господарського контролю. Без будь-яких додаткових пояснень такі факти зараховували до аудиту.

Тому цілком логічно виникають питання:

– чи міг з'явитися аудит одночасно з управлінням, обліком і контролем ще за часів первісного ладу?

– чи є аудит результатом закономірного розвитку управління, обліку та контролю?

– як його становлення відбулося за наявності відповідних економічних умов серед яких провідне місце посідають товарне виробництво і відносини власності?

Щоб достеменно розібратися у проблемі виникнення аудиту та професії аудитора, необхідно в історичному аспекті провести всебічний аналіз становлення та розвитку управління, обліку та контролю, які вважаються невід'ємними атрибутами людського суспільства. Вони виникли ще на ранніх стадіях формування первісного ладу як необхідна умова спільної діяльності для забезпечення свого існування у складних

обставинах оточуючого середовища [52]. З цією метою доведеться достеменно з'ясувати особливості товарного виробництва і відносин власності на кожному історичному етапі розвитку людської цивілізації та їх вплив на управління, облік і контроль.

1.2.4. Характеристика первісного ладу. Цей історичний період характеризується низькою ефективністю засобів виробництва і мінімальною продуктивністю праці. Для забезпечення свого існування люди об'єднувалися в роди і племена на основі кровної спорідненості, спільного майна та праці. Спільна власність на знаряддя праці і здобуті продукти обумовлювали колективну єдність всередині родової общини.

Владні повноваження належали всім дорослим членам роду, які за необхідності збиралися на збори для вирішення різного роду питань спільної діяльності, обрання старійшин, воєвод та жерців. Спеціального апарату управління справами роду не було. Відносини між членами роду регулювалися звичаями, релігійними канонами та різноманітними табу. Влада старійшин, воєвод та жерців підтримувалась їх особистим авторитетом. У вигляді покарань застосовували публічний осуд, виконання додаткових робіт та, як крайні заходи, вигнання з роду.

Значно пізніше з початком розпаду первісного ладу з'явилися племінні та братерські об'єднання. Такі утворення в різному вигляді продовжували бути в різних частинах світу досить тривалий час. Вони не тільки захищали свою територію, а також мали власний діалект, загальні релігійні та побутові звичаї.

У науковій літературі ця система соціального управління отримала назву первісної демократії. Суттєва ознака первісної демократії полягала в тому, що наявні соціальні норми у вигляді звичаїв, релігійних канонів і табу максимально відповідали суспільним інтересам людей. У соціальних нормах первісного ладу не було майнової та іншої суспільної відмінності між членами роду. Вони мали нерозривний, синкретичний зміст, що фактично втілювався у поведінку членів громади на основі відповідних

імперативів. Останні ставилися до такої форми управління, обліку та контролю як до звичайної повсякденної діяльності без свідомого виділення їх в окремий напрям суспільно необхідної праці.

Оскільки влада здійснювалась за максимальної участі самих членів роду, необхідності створення спеціального апарату управління, обліку та контролю не було. Не виникало також потреби створювати органи примусу. До того ж рівень виробництва та знарядь праці не давав змоги мати додатковий продукт на утримання окремих органів управління.

Ще на ранніх етапах первісного суспільства функції управління, обліку та контролю об'єктивно почали закріплюватися за тими особами, які мали певні переваги над іншими і були спроможні підпорядковувати колектив виконанню спільних завдань. Так, сформувалося право сильних на здійснення владних повноважень. До появи надлишкового продукту такі переваги не мали суттєвого значення. До того ж передумов для індивідуального збагачення не було.

Оскільки у первісному суспільстві економіка мала примітивний характер, то функції управління, обліку та контролю були нероздільно пов'язані між собою. Їхнє практичне здійснення хоча і зосереджувалось в одній особі, проте втілювалось в життя за безпосередньої участі всього колективу. Економічних та соціальних умов для узурпації влади у первісному суспільстві тривалий період не було. Навіть з їх появою спроби окремих вождів отримати більше повноважень до певного часу присікались племенем або родом [52-53].

Збільшення обсягів землеробства та скотарства на новому історичному етапі призвело до неможливості їх суміщення в одній общині та необхідності вибору одного з напрямів діяльності. Такий вибір відбувався природнім шляхом залежно від стану земельних угідь, знарядь праці та демографічної ситуації в общині. Внаслідок цього землероби перейшли до осілого способу життя, а скотарі залишилися кочівниками.

Відокремлення скотарства від землеробства вважається першим великим суспільним поділом праці. Такий поділ праці обумовив

зростання її продуктивності, утворення надлишкової продукції та необхідність нових форм управління, обліку та контролю. Проблема полягала в тому, що надлишковий продукт належав конкретним особам або певній сім'ї. Община не мала безпосереднього відношення до розпорядження ним. Так, почали з'являтися передумови відокремлення індивідуальної та сімейної форм приватної власності від общинної форми суспільної власності, що призвело до зародження в майбутньому права приватної власності [54].

Новий розвиток продуктивних сил у первісному суспільстві об'єктивно призвів до зміни виробничих відносин. Общинна власність та зрівняльний розподіл продуктів значною мірою стали гальмом на шляху розвитку нових продуктивних сил, представлених скотарями та землеробами. Якщо раніше для оброблення поля вимагалась спільна праця багатьох людей, то з появою нових знарядь одна сім'я виявилася спроможною виконувати таку роботу самостійно. Індивідуальна праця потребувала більш ефективної форми власності та адекватного управління, обліку та контролю у напрямі трансформації родоплемінних стосунків у нову якість.

З відокремленням приватного типу власності скотарів і землеробів від суспільної в общині почали слабшати не тільки відносини колективної форми власності, а й родинні зв'язки. На зміну роду прийшла сільська або сусідська громада. Вона складалась з людей, непов'язаних між собою родинними відносинами. Рід розпадався на великі патріархальні сім'ї, серед яких почали виділятися більш багаті, що спромоглися заволодіти додатковими знаряддями виробництва, угіддями та худобою. Всередині громад серед різних сімейних осередків виникли різні інтереси. Посади старійшин, воевод та жерців стали використовувати для особистого збагачення. Утворилась родова знать, яка передавала свою владу у спадок.

Внаслідок цього більш багаті сімейні осередки отримали додатковий продукт, який дав змогу утримувати полонених і змушувати їх працювати в якості рабів. Господарства, які використовували рабів, ще більше

збагачувалися та за можливості перетворювали в рабів збанкрутілих одноплемінників. Залучення живих знарядь праці в подальшому об'єктивно призвело до розпаду первісного ладу та утворення рабовласницьких держав.

1.2.5. Розпад первісного суспільства. Орієнтовно в VII-V тис. до н.е. за доби неоліту розпочався розпад первісного суспільства. У різних частинах світу руйнація первісного ладу йшла по-різному. Одні народи утворили рабовласницькі держави, а інші оминули рабовласницький лад і одразу перейшли до феодалізму, а окремі – до колоніального капіталізму. Водночас в окремих місцевостях продовжують бути родоплемінні стосунки, які певною мірою віддзеркалюють далеке минуле людства [55-56].

Основними факторами, що призвели до розпаду первісного ладу, стало вдосконалення засобів виробництва, що уможливило мати надлишок продуктів і перейти від привласнюючого способу до відтворюючого або продуктивного; виробництва продуктів не тільки для власного споживання, а також для їх обміну. До появи відтворюючого господарства збирачі й мисливці ставилися до здобутих продуктів як до колективної власності, в якій приватний і суспільний типи власності не мали суттєвих відмінностей.

За даними археологів та етнографів перехід від привласнюючого способу виробництва до відтворюючого розпочався 10 тис. р. тому і тривав у різних народів кілька тисячоліть. Він завершився неолітичною революцією, пов'язаною з розвитком нових більш досконалих кам'яних знарядь праці.

Вагомим досягненням епохи неоліту у сфері вдосконалення знарядь праці стало гончарне ремесло. Шляхом випалювання люди навчилися виготовляти з глини різноманітний керамічний посуд. У такому посуді варили їжу і зберігали продукти, що позитивно вплинуло на розвиток виробничих сил. Передусім підвищувалась продуктивність праці конкретних товаровиробників в особі скотарів, землеробів і ремісників.

Також в епоху неоліту винайшли колесо і плуг, одомашнили різних

тварин та перейшли до їх застосування в якості тяглової сили. На цій основі відбувся подальший розвиток землеробства та скотарського напрямів виробництва.

Паралельно із вдосконаленням кам'яних знарядь праці люди поступово оволоділи виготовленням металевих виробів. Спочатку обробляли м'які метали на зразок міді, олова, срібла і золота. Потім перейшли до бронзи, і тільки в I тис. до н.е. опанували залізо.

Більш досконале плужне землеробство за часів неоліту спричинило перехід управління родом від жінки до чоловіка, який втілював у собі роль хлібороба і воїна. Внаслідок цього формуються патріархальні сім'ї, засновані на особистій власності. В подальшому виділяються сильні і багатші роди, а з іншого боку – ослаблені й збіднілі. Перші перетворюються на панівні, а другі стають підлеглими.

В епоху неолітичної революції суспільство почало розподілятися за майновою ознакою, що призвело до утворення соціальних груп з протилежними суперечливими інтересами. Родоплемінна форма управління і контролю виявилася неспроможною керувати таким суспільством і об'єктивно породила нову організацію влади шляхом створення держави і права, покликаних стримувати та вирішувати суперечності між різними соціальними групами за допомогою примусових методів.

Майнова нерівність породила і суспільну нерівність. Багатші і сильніші утворюють родову аристократію, яка постійно виконує функції управління, обліку та контролю у племінній раді, відає культом богів, виділяє з-поміж себе жерців та військових вождів. Заразом тривалий час навіть за умови майнової і суспільної нерівності родова аристократія змушена була зважати на думку всієї громади. Водночас намагалася скористатися колективними надбаннями на свою користь залежно від того, наскільки громада спроможна чинити тиск такому свавіллю.

Основним підсумком неолітичної революції стало виникнення землеробських товариств. Найбільш відомі такі товариства почали зароджуватися на Близькому Сході в VII тис. до н.е. Значних успіхів

серед них досягла спільнота осілих землеробів різних племен, які поселилась у долині річки Ніл, а також у дельті рік Тигру та Євфрату, витіснивши інші племена. На зазначених територіях в період VI-V тис. до н.е. розпочалося інтенсивне будівництво іригаційних споруд. Воно вимагало об'єднання зусиль багатьох громад осілих землеробів шляхом утворення різного роду «водних союзів». Приблизно в IV-III тис. до н.е. на основі таких союзів формуються перші цивілізації та ранньокласові суспільства у вигляді держави [57].

1.2.6. Становлення держави і права. Якщо розвиток первісного суспільства в усіх регіонах світу проходив майже однаково, то становлення держави мало певні відмінності. Розрізняють переважно два напрями виникнення держави: європейський і азійський. Перші азійські держави сформувалися в епоху бронзи в зонах поливного землеробства. Значні громадські роботи з будівництва іригаційних споруд вимагали збереження суспільної форми власності на землю з поступовим перетворенням на державну. Приватна власність на перший погляд мала другорядне значення, оскільки родоплемінна знать привласнила функцію управління державним та церковним майном. Хоча з втратою посади представники знаті втрачали право розпоряджатися церковним та державним майном. Правда, такі події траплялися рідко у зв'язку з тим, що владі надавалось божественне значення з відповідним освяченням посадової особи [58].

В Європі держави утворювалися внаслідок відокремлення приватного типу власності від суспільного та розподілу суспільства на класи. В силу цілої низки обставин такі процеси розпочалися пізніше. Багато в чому це залежало від кліматичних та природних умов, життєдіяльність в яких вимагала більш високого рівня розвитку виробничих сил для утворення держави.

Наведений вище період державотворення характеризується тим, що із вдосконаленням знарядь праці ремесла все більше відокремлювалися

від сільського господарства, що спричинило другий суспільний поділ праці. Розпочалось таке відокремлення шляхом переходу від кам'яного віку до віку металів в період V-III тис. до н.е. Наприкінці III тис. до н.е. люди навчилися виготовляти бронзу, яка частково витіснила кам'яні знаряддя. Повна заміна кам'яних знарядь відбулась тільки з появою заліза приблизно в XI ст. до н.е.

Другий суспільний поділ праці відповідно позначився на управлінні, обліку і контролі, необхідності їх спеціалізації у сфері будівництва, гончарства, ткацтва, суднобудування та іншої господарської діяльності. Одночасно розширився обмін між товаровиробниками, що призвело до третього суспільного поділу праці: формуванню категорії людей, які займаються торгівлею. Саме у великих містах переважно зосереджувалися ремісники та купці, що сприяло утворенню міст-держав у Месопотамії та інших регіонах.

1.2.7. Зародження приватної власності та її вплив на управління, облік і контроль. Отриманий окремими сім'ями скотарів, хліборобів та ремісників додатковий продукт внаслідок розподілу праці між ними йшов на обмін як об'єкт приватної власності. Внаслідок товарного обміну виникає матеріальна відокремленість самих товаровиробників з формуванням інституту приватної власності, який ставив за мету захист їх особистих інтересів за допомогою нових форм управління, обліку та контролю [57].

Важливу роль у становленні провідної ролі приватної власності та її відокремлення від суспільної власності зіграла релігія. За допомогою раніше вироблених канонів у вигляді табу забороняли користуватися майном тим особам, кому воно не належало. Цим сповна користувалися вожді, глави сімей, жерці та інші власники. Шляхом вдосконалення такого роду соціальних норм в подальшому утворився інститут права з апаратом державного примусу, який контролював їх дотримання в різних сферах людського буття.

Значні зміни у сфері відносин власності призвели до відповідних управлінських революцій. Перша управлінська революція сталася в III тис. до н.е. в період формування рабовласницьких держав і отримала умовну назву «релігійно-комерційної». Основною її причиною стало накопичення майна у релігійних діячів [59].

В результаті отримання від широких верств населення частини надлишкового продукту каста жерців стала виконувати функції релігійних управлінців або менеджерів. Вони вдало трансформували релігійні принципи до нових відносин власності. В жертву богам стали приносити не людські життя, а худобу, продукти і ремісничі вироби. Зібрана так данина не пропадала даремно, а накопичувалася і йшла в діловий оборот. Завдяки цьому жерці стали багатими і впливовими людьми.

Водночас повністю присвоювати отримані продукти і майно жерці не могли. Згідно з їх же канонами пожертви належали богам, а не їм особисто. Саме тому накопичення багатства не стало для них самоціллю, а використовувалось для підтримання особистої влади та розширення своїх повноважень. Крім справляння ритуальних почестей, жерці з появою державності максимально вписалися в нову форму управління, обліку та контролю. Вони стали відати збором податків, брати участь в розподілі державного бюджету, вирішувати майнові та інші суспільні справи.

Отже, відбулося формування нового типу управлінця, наполовину приватного власника і підприємця, а частково релігійного діяча, непомітного наживи за рахунок інших членів суспільства. Невипадково жерці стали першими захисниками приватної власності з наданням їй статусу священної і недоторканної.

1.2.8. Роль писемності і математики в розвитку управління, обліку та контролю. Основними обставинами, що супроводжували першу управлінську революцію, були зародження писемності як форми ділового спілкування, а також математики як способу обліку та контролю за процесами виробництва і споживання. Ряд вчених вважає,

що виникнення писемності і математики напряму пов'язано з управлінськими потребами жерців стосовно ведення обліку та контролю за збором різного роду данини в рабовласницьких державах. Без належного становлення писемності і математики не могла виникнути не тільки професія аудитора, а також професія бухгалтера [60, 61].

Проблема полягала в тому, що вміння вести підрахунок люди опановували тривалий час, починаючи з первісного ладу. Спочатку відбулося якісне виділення об'єктів, а потім перейшли до їх порівняння за кількістю.

На перших порах здобуті продукти ділили порівно без особистого накопичення і обміну. В результаті такого розподілу виникла двійкова або бінарна система числення. З появою надлишків почали переходити до натурального обміну шляхом викладання предметів в два ряди. Така система обміну не потребувала поняття числа.

У міру зростання продуктивності праці та збільшення споживання продуктів завдяки обміну ними між родами та племенами запам'ятати підрахунки ставало складно. Тому почали робити різного роду замітки у вигляді зарубок на кістках тварин, а також застосовувати природні еталони, такі як пальці рук, вузлики на мотузках тощо.

Орієнтовно в V тис. до н.е. з'явилося поняття цілого числа, коли люди почали розрізняти «один», «два» та «багато». Набагато пізніше, приблизно в II тис. до н.е., в державах Вавилонської цивілізації почали застосовувати комбінації чисел з їх відображенням на глиняних табличках. Такі комбінації були на рівні простої арифметики та початкової алгебри.

Суттєвий внесок в розвиток математики зробили мислителі Стародавнього Єгипту, Античної Греції, Індії та арабських країн. Незважаючи на їх досягнення, отриманих знань явно бракувало для становлення класичного бухобліку. Тільки з настанням епохи Відродження надбання античних математиків набули подальшого розвитку у вигляді запровадження подвійного запису.

Одночасно з розвитком рахівництва відбулося становлення

писемності. На ранніх етапах первісного ладу облікові записи на матеріальних носіях не велися.

У процесі подальшого розвитку матеріального виробництва передача інформації в первісному суспільстві почала здійснюватися піктографічно за допомогою малюнків, зрозумілих для більшості членів роду та племені. В тексті піктограм намагалися максимально відобразити перелік майна та визначні події в житті роду або племені. Для зображення особистостей, тварин або окремих явищ здебільшого використовували малюнки предметів, які мали певну схожість за своїм звучанням, внаслідок цього почали з'являтися зачатки фонетичного письма.

Минуло кілька тисячоліть і піктографічне письмо змінилось у вигляді ієрогліфіки, в якому малюнки замінили знаками у вигляді ієрогліфів. Останні одночасно вказували на образи і звуки, з яких склалися слова, стосовно конкретних образів і навіть понять. У завершеному вигляді ієрогліфіка з'явилась в Єгипті у III тис. до н.е.

Орієнтовано в 2400 р. до н.е. на зміну ієрогліфам прийшло клинописне письмо. Найбільше поширення воно отримало в Месопотамії у вигляді глиняних табличок. Складалось воно з кількох сотень спеціальних знаків. Для його застосування вимагалось опанувати спеціальну науку. Внаслідок чого сформувався окремий прошарок управлінців, що успішно оволоділи даним письмом та могли фіксувати факти господарського життя з метою їх обліку та контролю.

Класична форма писемності почала формуватися у II тис. до н.е. у вигляді фонетичного письма. Воно характеризувалося тим, що знаки визначали не предмети, а звуки і склади за допомогою букв. Першими винахідниками алфавіту були фінікійці. Їх досягнення застосували і вдосконалили стародавні греки, араби, а пізніше перси та інші народи. Які саме народи винайшли алфавіт і коли, дотепер залишається загадкою.

В якості матеріальних носіїв облікової інформації в рабовласницьких державах використовували глиняні таблички та папіруси. Виготовлення, зберігання та поширення такого роду документів було пов'язано з цілою

низкою труднощів. Зробити з них копії можливо було тільки шляхом повторного виготовлення. Про типові форми і бланки бухгалтерських документів взагалі не йшла мова аж до появи паперу та друкарського верстату.

Відомо, що папір спочатку з'явився в Китаї у II ст. до н.е., а поширився в Європі значно пізніше. Його промислове виробництво розпочалося в XII ст.

Само собою зрозуміло, що для використання бухгалтерських документів у великих кількостях потрібен був друкарський верстат, який винайшли в Китаї наприкінці XII ст. Завдяки друкарському верстату з'явилась можливість масово поширювати різного роду інформацію, зокрема й фінансову.

Поява друкарського верстату в Європі в XIV ст. ознаменувала початок епохи Відродження та становлення класичного бухобліку.

У зв'язку з цим є всі підстави взяти за основу той факт, що аудит не міг виникнути раніше того часу, коли писемність і математика за своїм рівнем розвитку зробили можливим трансформувати звичайний господарський облік у бухгалтерський. Саме тоді в силу об'єктивних причин бухоблік і аудит не могли з'явитися без відповідних соціально-економічних умов, які призвели до суспільного поділу праці у сфері управління, обліку та контролю. Серед них вирішальну роль відіграв розвиток товарного виробництва і відносин власності.

1.2.9. Суспільний поділ праці у сфері управління, обліку та контролю. Саме суспільний поділ праці разом з появою товарного виробництва і приватної власності та іншими змінами в ході неолітичної революції стали передумовою процесів диференціації і спеціалізації у сфері управління, обліку та контролю. Зазначені функції перестали зосереджуватися в одній особі, а почали переходити до окремих приватних власників в особі скотарів, землеробів, ремісників та купців. Передусім вони відстежували рух свого приватного майна та захищали

його від посягань інших осіб із застосуванням примусових методів, які поступово набували ознак держави і права. Спочатку управління, облік і контроль безпосередньо входили в здійснення тієї діяльності, яка підлягала впорядкуванню. З появою достатнього надлишкового продукту виконання функцій управління, обліку та контролю приватні власники стали доручати спеціально найнятим особам, що давало змогу за рахунок спеціалізації підвищити продуктивність праці на суспільному рівні [59, 62].

Подальший розвиток суспільного поділу праці призвів до відокремлення управлінської діяльності від виробничої. Цього вимагало саме ускладнення відносин всередині суспільства. З одного боку, наявність надлишкового продукту уможливлювала звільнити певну категорію осіб від добування їжі і зосередитись на функціях управління, обліку та контролю, а з іншого – отримання більш високого соціального статусу відкривало шлях до привласнення додаткового надлишкового продукту та накопичення багатства. Внаслідок цього утворюється привілейована верхівка у вигляді родової аристократії та знаті, яка намагається систематично привласнювати результати праці інших шляхом експлуатації та узурпації влади [59].

Наведені обставини майнового та соціального розшарування стали причиною утворення прошарків людей з протилежними інтересами, взаємовідносини між якими набули нової форми соціального протиріччя. Для його розв'язання почали утворюватися нові суспільні інститути у вигляді держави і права, спроможні шляхом примусу підкоряти одну категорію людей іншій. Переважно нові суспільні інститути утворювалися на основі докорінної зміни попередніх та їх максимальної трансформації. Зокрема, племінні органи управління стали домінувати над родовими. В одних народів такими органами управління на першому етапі були суто племінні вожді з воєнною дружиною, а в інших народів вожді виконували громадські, воєнні і навіть релігійні функції. Внаслідок боротьби між вождями племен та внутрішньої боротьби між знатною верхівкою стара правляча верхівка усувалася, а на її місце приходила нова, що визначала

майбутню форму державності. Їх становлення відбувалось шляхом трансформації органів племінного управління у вигляді верховного вождя, ради старійшин та народних зборів. Останні поступово витіснялись воєнними вождями, які все більше ставали одноосібними управителями. Така форма управління отримала назву воєнної демократії, що була перехідним етапом від первісного ладу до державності.

За нових обставин економічні стосунки перестали обмежуватись громадою міста чи села або окремо взятим колективом, представленим родом або патріархальною сім'єю. Вони значною мірою поширювались на великі спільноти людей, що мешкали на відповідній території і потребували нових форм управління та соціального контролю з елементами примусового їх виконання в межах державного утворення.

З настанням нових суспільних відносин приватні власники не в змозі були для захисту свого майна задіяти владні механізми первісного ладу, що ґрунтувалися на колективному управлінні. Цього явно бракувало для налагодження виробничих відносин та обміну між товаровиробником в умовах відсутності добровільного підпорядкування одних людей волі інших. Створення нового механізму з елементами державного примусу, спроможного впливати на все суспільство, стало об'єктивною необхідністю.

Насамперед виникла необхідність регламентувати, управляти і контролювати сільськогосподарське виробництво та розподіл отриманого продукту: вести облік трудового внеску кожного члена суспільства та видачу йому продуктів з громадських фондів. Внаслідок чого набув нової якості вертикальний та горизонтальний поділ праці. Утворюються прошарки організаторів виробництва, обліковців та контролерів, які тривалий час суміщали ці функції в одній особі.

У міру накопичення багатства відбувається відокремлення управителів від виробників. Чим більше майна було в розпорядженні управителя, тим вагоміша ставала його роль у здійсненні владних повноважень. Особи, які відігравали провідну роль серед багатих

власників, отримували можливість управляти державою в якості царя або фараона. Вони об'єднували приватних власників в державні інститути з метою захисту їх інтересів.

1.2.10. Управління, облік і контроль у Стародавньому Єгипті.

Найбільш раннє становлення держави мало місце в Стародавньому Єгипті. Вона виникла на основі розвитку «річкових цивілізацій». Багато століть Ніл визначав економіку і суспільний устрій цієї держави. Ріка сама собою на деякий час розливалась, зрошувала і удобрявала поля, а потім відходила до своїх берегів. Саме зрошувальна система стала основою землеробства та розвитку цивілізації Стародавнього Єгипту. Для управління такою системою землеробства виникла необхідність створити централізовану державу з розгалуженим апаратом управління [63].

Становлення державності в Стародавньому Єгипті розпочалося з об'єднання людей навколо храмів, які зосереджували в своїх руках за рахунок пожертв значні обсяги майна, а одночасно й управлінські функції. На чолі таких об'єднань стояв жрець. Певний період жерці боролись між собою за поширення влади на значну територію, що призвело до перемоги більш сильних та створення централізованої держави на початку III тис. до н.е. Жерці, які стояли на чолі різних поселень, отримали адміністративні та судові посади.

Монархічну форму правління в Стародавньому Єгипті сформовано в результаті зміцнення державної форми власності на основі зростання власності храмів та перетворення жерців в управлінців державними справами. Державна влада і релігія в Стародавньому Єгипті отримали нерозривний характер і були поєднані між собою міфологічними віруваннями та релігійними канонами. Останні у вигляді різних божеств органічно вплітались в усі аспекти життя єгиптян та орієнтували їх на повну покору фараону, а також релігійним діячам, які брали активну участь у державних справах і підтримували владу фараона. В результаті цього влада фараона в Стародавньому Єгипті набула необмеженого змісту.

За таких обставин в середині IV тис. до н.е. в долині річки Нілу спочатку відбулося об'єднання різних племен, які заснували два царства: Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. В III тис. до н.е. утворилось єдине царство з династичною формою правління на чолі з фараоном. Він був главою всіх богів Єгипту, був власником земель, які жалував жерцям, воєначальникам і чиновникам. Останні відповідали за належну роботу зрошувальних систем, управляли територіями і відали збором податків шляхом застосування звичайних форм управління, обліку та контролю.

В Єгипті розвивалась металургія з виплавляння міді, свинцю та золота. Значного поширення набули ремесла. З'явилися різноманітні способи оброблення металів та каменю. Опанували технологію виготовлення папірису, що використовували для письмової фіксації господарських та інших фактів. Єгиптяни першими у світі винайшли писемність у вигляді ієрогліфів. Вважають, що на основі єгипетської писемності виникли інші види письма, зокрема грецький алфавіт, а пізніше латинський і слов'янський. Розроблено десяткову систему рахунку та сонячний календар. Мали місце й інші надбання.

Рабство в Єгипті спочатку не відіграло значної ролі. З'явилося воно внаслідок потрапляння в кабалу, а також в результаті продажу себе і членів родини храму чи заможним господарям.

Джерелом рабства полонені стали значно пізніше, коли відбулося вдосконалення знарядь праці, і вироблених продуктів виявилось достатньо для їх утримання. Основну частину полонених забирали собі фараони і багаті єгиптяни. Деяких полонених перетворювали на рабів, селили окремо і змушували виконувати різні роботи.

Тривалий час праця рабів використовувалась обмежено. Значні обсяги робіт виконували єгиптяни у вигляді трудової повинності. Тільки в період Нового царства в 1500 р. до н.е. з появою сильної армії використання праці рабів набуло широкого розмаху. В домашньому господарстві, крім рабів, працювали слуги. Останні були вільними людьми і мали право за певних умов залишати господарства та займатися власною

справою. Більшість дослідників схиляються до того, що основними виробниками матеріальних благ в Єгипті було корінне населення.

На перших порах головним джерелом права в Стародавньому Єгипті були звичаї та релігійні канони. У процесі становлення держави набуває розвитку законотворчість фараонів, їх намісників та жерців. Останні не тільки підтримували владу фараонів, а також намагалися її контролювати, а в деяких випадках навіть вчиняли спроби її обмеження. Переважно такі конфлікти вирішувались на користь фараонів. Значно пізніше джерелом права стали судові рішення фараона, адміністративні приписи вищих посадових осіб та міжнародні договори.

У зв'язку з тим, що економіка Стародавнього Єгипту мала аграрний характер, відповідного розвитку набуло право власності на землю. Воно було у формі державних, релігійних, приватних і общинних землеволодінь. Серед договорів оренди, позики, купівлі-продажу та найму особлива увага приділялась переходу права власності на землю та інше майно. Спочатку досягали угоди з продажу майна, а потім за присутності священика виносили клятву, а насамкінець вводили покупця у володіння.

У міру розширення влади фараона та централізації державного управління розширювався бюрократичний апарат. Виконання функцій управління, обліку та контролю розподілялось між окремими особами. Вони стягували податки, управляли майном фараона, керували армією, поліцією та судом. Заразом не було чіткого розподілу обов'язків. Державне управління мало комплексний характер і здійснювалось на центральному, регіональному і місцевому рівнях.

Основну частину чиновників склали писарі різних рангів. Вони підпорядковувались фараону та іншим вельможам. Управлінські рішення та факти господарського життя намагалися максимально записувати. Неодноразово різні особи рахували майно, використання якого контролювали чиновники вищого рангу відносно підпорядкованих їм посадових осіб.

Відповідно до стану розвитку економіки та відносин власності в Єгипті зародилося рахівництво. З появою папірусу започаткували

проведення інвентаризацій, розпочалося формування матеріального обліку та кошторису у вигляді різного роду таблиць видачі заробітної плати та продуктів. Такі таблиці мали вигляд оборотних відомостей та матеріальних балансів, які деякою мірою включали в себе елементи аналітичного обліку.

Найбільшого розвитку облік отримав на державному рівні стосовно майна фараонів, а також у великих господарствах і храмах. Для його ведення залучали писарів, які тривалий час навчалися у спеціальних школах під керівництвом жерців. Писарі опанували не тільки рахівництво, а й увесь обсяг знань того часу. Вони поставали в ролі універсальних управлінців, які паралельно виконували облікові і контрольні функції.

Характерно, що контрольна функція мала домінуюче становище в обліку Стародавнього Єгипту. Сам відпуск матеріальних цінностей проводили три особи: перша особа виконувала на документі запис про відпуск, друга – фактично відпускала, третя – звіряла документ з отриманими матеріальними цінностями. Комірники складали щоденні звіти про рух матеріальних цінностей. Під час виконання різного роду великого обсягу робіт відповідальні особи також складали звіти, які готували писарі. Прийом робіт здійснювали комісії.

Незважаючи на свої досягнення, облік у Стародавньому Єгипті знаходився на початковому рівні розвитку і не виходив за межі натуральних показників та фіксації окремих фактів господарського життя. Універсальний грошовий показник не застосовувався за відсутності грошей як засобу платежів, які здійснювалися натурою. Облік за окремими напрямками не вели, а складали максимально уніфіковані фрагментарні документи. Самої потреби обліку за різними напрямками не було. Окремих осіб, уповноважених вести виключно облікові операції, не було. Вони з'явилися значно пізніше в епоху Відродження з розвитком торгівлі і грошово-кредитних відносин, коли обсяг роботи та її складність вимагали наявності осіб із спеціальними знаннями. Перехід до такого стану справ відбувався поступово з розвитком товарного виробництва, відносин

власності, суспільного поділу праці та управлінських революцій.

1.2.11. Управління, облік і контроль у Вавилонському царстві.

Раннє становлення держав також мало місце на півдні Месопотамії в дельті рік Тигру та Євфрату в III тис. до н.е. Воно супроводжувалось процесами урбанізації. В результаті об'єднання декількох сусідських общин утворювались міста, в яких мешкало від 20 до 30 тис. громадян. Вони застосовували мідні та бронзові знаряддя праці, будували храми, захищені мурами, вели іригаційні роботи, що сприяло утворенню окремих міст-держав [63].

Серед держав Месопотамії вагомі досягнення у сфері управління, обліку та контролю були у Вавилонському царстві в період з III тис. до н.е. до 539 р. н.е. Свої витоки Вавилонське царство бере від Стародавнього Шумеру, що зберегло пережитки родоплемінного ладу та релігійну форму правління в особі жерців.

Царська влада у Вавилоні складалась поступово. Спочатку це були військові вожді, повноваження яких обмежувались інститутами колективної демократії: народними зборами та радою старійшин. Орієнтовно в 2400 р. до н.е. відбулося об'єднання дрібних міст-держав на території всієї Месопотамії під владою одного царя. Через деякий час цю територію завоювали інші народи. В подальшому процеси завоювання, розпаду та утворення нових держав відбувались систематично.

Після тривалих воєн у 1897 р. до н.е. утворилось Вавилонське царство. Характерною особливістю цього царства було співіснування сільської громади з рабовласницькими маєтками. Громада з родової перетворилась на сільську і зберегла колективну власність на землю, яка давала високі врожаї завдяки зрошувальним системам. Їх будівництво та експлуатація потребували спільних зусиль окремих сільських громад. Зі свого боку, держава забезпечувала нормальну роботу всієї іригаційної мережі. Проблема полягала в тому, що розлиття річок Тигру і Євфрату на відміну від Нілу було коротке і бурхливе, а також вимагало значних

колективних зусиль з централізованою владою.

Для розвитку економіки Вавилонського царства постійно вимагалось збільшення робочої сили. Джерелом її надходження стали військовополонені та збанкрутілі громадяни, які потрапляли в рабство. Саме рабство не отримало у Вавилоні значного поширення і тривалий період мало домашній характер. Використовували у Вавилоні і найману працю. Збіднілі хлібороби та ремісники йшли в найм до заможних громадян.

Державна влада утримувалась за рахунок податків, які збирали намісники царя у всій країні продуктами, ремісничими виробами та сріблом. Зібрані цінності відправляли по каналах та річках до столиці. Їх надходження відображали в глиняних табличках спеціально навчені писарі.

Найбільшого розквіту Вавилонське царство досягло за царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), який прославився не тільки воєнними походами, містобудівними та економічними здобутками, а також створенням зведених законів у вигляді Кодексу Хаммурапі. В цьому Кодексі за допомогою норм права регламентувалися різноманітні питання суспільного життя та господарської діяльності Вавилонського царства, зокрема викладено вимоги до здійснення управління, обліку та контролю. Вони враховували стан розвитку економіки того періоду та реальні відносини власності, які суттєво змінилися в результаті розвитку приватної та державної форми власності. Остання стала займати домінуюче становище в суспільстві.

Зміни відносин власності призвели до другої управлінської революції, яка проходила в XVIII ст. до н.е. під посереднім керівництвом царя Хаммурапі. Вона отримала назву «світсько-адміністративної». Її характерна ознака полягала в тому, що система управління державою відокремилась від релігійної влади. Основною причиною стало зростання державної власності, якою від імені фараона управляли, вели облік і контролювали спеціальні чиновники. Домінування державної власності об'єктивно вимагало її відокремлення від релігійної та інших форм власності [64].

На зміну повновладдя жерців Хаммурапі запровадив світський стиль управління. Намагаючись врегулювати відносини власності між різними соціальними групами, він у своїх законах деякою мірою обмежив власний деспотизм і відійшов від різнопланових племінних звичаїв та релігійних догматів. Для більшої переконливості в самих законах зазначено, що вони видаються від імені і за дорученням бога Сонця.

Ідеалізуючи свої наміри, Хаммурапі отримав підтримку різних категорій власників і значно зміцнив свою особисту владу царя. Приєднав до своєї держави значні території сусідніх народів. Щоб уникнути значної поляризації багатства і бідності та неминучого загострення соціальної напруги, законодавчо обмежили боргове рабство, врегулювали стосунки між орендарем і землевласником, за допомогою норм права вчинили спробу вирішити інші суперечності в суспільстві.

Кодекс Хаммурапі ставив за мету захистити приватну власність окремих товаровиробників, не допускати їх банкрутства шляхом обмеження відсотків за позиками лихварів та встановлення розміру орендної плати. Тим самим Кодекс забезпечував платоспроможність приватних товаровиробників як платників податків до царської казни. Також Кодекс зобов'язував вести облік доходів і витрат згідно зі встановленими правилами.

В якості облікових документів використовували глиняні таблички. Вони мали дату, номер та печатку. В обліку застосовували систематизацію у вигляді групування за об'єктами. На загальнодержавному рівні склали кадастри полів з визначенням врожайності. Проводили перепис населення, державного майна та худоби. За своїм змістом це був первинний облік з деякими елементами облікових реєстрів.

Згідно з Кодексом Хаммурапі купці повинні були вести окремий облік своїх доходів і витрат. Державний облік зосереджувався в храмах і відали ним жерці. Як державні лідери і власники великих багатств вони не були повністю усунуті від державного управління, а стали його основою.

Розширення у Вавилонському царстві сфер державної власності

внаслідок розвитку виробництва та будівництва призвело до запровадження адекватних форм управління, обліку та контролю. У зв'язку з цим відбулася третя управлінська революція.

Третя управлінська революція, яка отримала назву «виробничо-будівельної», сталася в 605-582 рр. до н.е. за часів правління ассірійського царя Навуходоносора II. Її мета полягала в поширенні державних методів управління та різноманітних форм контролю на виробничу сферу і будівництво.

В цей період найбільшого розмаху набули будівельні роботи, що вимагали відповідного державного контролю за їх виконанням. З цією метою вдосконалювалися самі методи управління, обліку та контролю на основі територіального принципу та адміністративної ієрархії.

Створено спеціальну систему контролю у текстильних майстернях і зерносховищах. За допомогою кольорових ярликів маркували якість продукції, що надходила у виробництво і на склади. Здійснювалися інші заходи із вдосконалення господарського обліку на рівні держави, яка намагалась проникнути в усі сфери людської діяльності.

В епоху рабовласництва в міру формування приватної власності відбувалося зростання індивідуалізму порівняно з колективізмом. Їх взаємодія призводила до становлення демократичних форм державного управління.

Відповідного розвитку демократичні інститути отримали у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Саме в Афінах після соціальних потрясінь та конфліктів між демосом і аристократами в середині V ст. до н.е. склалась досконала форма античної рабовласницької демократії. Вона полягала в тому, що найбільш важливі питання суспільного життя вирішувались народними зборами, які проводились чотири рази на місяць. Одні збори присвячувались заслуховуванню посадових осіб, зокрема з питань використання державного майна та коштів. Народні збори обирали десять осіб для ведення обліку і здійснення контролю за державними доходами і видатками. З метою контролю за сплатою

податків чиновники на підставі первинних документів складали власні звіти. Після проведеної перевірки звіти храмів і державних установ заносили на мармурові або бронзові дошки, які виставляли вздовж шляхів, на огорожах та у приміщеннях народних зборів. Внаслідок цього управління, облік і контроль набули публічних ознак.

1.2.12. Управління, облік і контроль у Стародавньому Римі.

Найбільшого розвитку рабовласницьке господарство досягло в Римській державі, яка в період з VIII ст. до н.е. до 476 р. н.е. пройшла монархічний, республіканський та імператорський етапи. Внаслідок завоювань у I ст. до н.е. Рим перетворився на велику світову державу, що сягала від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході. Римська держава охоплювала значну територію з різними соціальними групами та багатоукладною економікою, що вимагало універсального правового регулювання, зокрема у сфері управління, обліку та контролю. Саме в надрах Римської держави розпочалося зародження християнства і феодалізму [65].

Власником землі у Стародавньому Римі була держава. Вона продавала та здавала її в оренду заможним громадянам. Головним джерелом утримання державної влади були податки та загальнообов'язкові платежі.

Використання праці рабів набуло тотального характеру. Вони були основним товаром. З допомогою рабів, яких вважали знаряддям праці, виконували не тільки домашню роботу, а також будували храми, зрошувальні системи тощо.

Провідна роль у формуванні держави і права в Стародавньому Римі належала давньогрецьким досягненням, особливо за часів республіканської форми правління, яка виникла в результаті боротьби патриціїв і плебеїв та постійної зміни демократичного устрою на монархічний і навпаки.

В 509 р. до н.е. в Римі скинули царя та сформували представницькі органи влади у вигляді Сенату та Магістрату, який обирали на щорічних зборах (коміціях). У Сенаті працювали консули з числа патриціїв, а в Магістраті претори, еділи і квестори. Певний час названі посади займали

патриції, а потім до них допускали плебеїв.

Повноваження преторів, еділів і квесторів досить часто змінювались. Вони виконували обов'язки чиновників виконавчої влади, суду, завідували казенними коштами, вели облікові книги. У разі зміни їх повноважень обов'язково враховували принцип розподілу влади. Відповідного поширення названий принцип також отримав у сфері управління, обліку та контролю, коли облік і контроль почали відокремлювати від осіб, які безпосередньо виконують управлінські обов'язки, а проведення контрольних заходів зі зберігання і використання майна доручали стороннім суб'єктам. Зокрема, державні надходження і видатки контролював Сенат. Він призначав ревізорів, які проводили перевірки під наглядом головного казначея. Підстав для зарахування таких ревізорів в аудитори немає, оскільки вони не були незалежними і повністю підпорядковувалися державним органам, а виконання ними контрольних функцій мало епізодичний характер.

За наявності демократичних інститутів реальна влада в Стародавньому Римі належала рабовласникам та іншим багатим верствам населення. Участь в управлінні державними справами повністю залежала від майнового цензу та наявності громадянства. Право на отримання громадянства було досить обмеженим. До участі в народних зборах не допускались раби та особи жіночої статі. Так, не кожна особистість в рабовласницьких державах за наявності демократичних інститутів мала економічну незалежність та вільний вибір сфер діяльності, з якими пов'язувала своє буття та матеріальне благополуччя.

Значний вплив на всі сфери життя Риму мали попередні культури елліністичного періоду Стародавнього Єгипту, Вавилону та Греції. Насамперед застосовано досягнення у сфері правового регулювання управління, обліку та контролю. На їх основі в 400 р. до н.е. підготували закони Дванадцяти таблиць, а також всесвітньо відомий Кодекс Юстиніана (529 р.). Римське право діяло понад тисячу років (331-1453 рр.) і стало джерелом права систем континентальної Європи.

Інститут права власності в Стародавньому Римі у вигляді повного панування над майном виник не одразу. Спочатку відбулася індивідуалізація власності стосовно рухомих речей. Нерухомість у формі земельних ділянок і будівель тривалий час перебувала у власності родових союзів, а окремі особи мали право лише тимчасового користування. Значно пізніше на зміну громадських землеволодінь утворилися сімейні, які трансформувались в індивідуальне приватне право.

У римському праві власність розглядали не як відношення між людьми, а як відношення людини до речі. Таку обмеженість у пізнанні власності обумовлено станом розвитку товарного виробництва та обміну товарів. Тільки з настанням капіталізму товарний обмін і відносини власності набувають відповідного суспільного значення та оцінки за допомогою універсального грошового еквіваленту.

Водночас для того історичного періоду Рим досяг значного рівня товарних відносин, особливо за часів пізньої республіки. За лаштунками різноманітних і багаточисельних стосунків між товаровиробниками римські юристи спромоглися визначити загальні ознаки відносин власності у вигляді правових категорій. Їх було зведено в ранг «писаного розуму» і викладено у відповідних кодексах, які через багато віків отримали позитивну оцінку в епоху Відродження серед держав Західної Європи.

Характерно, що в розгляді відносин власності римські юристи робили наголос на практичних аспектах, а теоретичні питання залишали осторонь. Тому в римському праві відсутнє загальне поняття права власності, а детально викладено основні напрями його набуття та реалізації. Найбільш універсальним виявилось визначення повноважень стосовно володіння, користування і розпорядження майном. Практичне здійснення зазначених повноважень знайшло своє відображення в облікових документах приватних рабовласницьких господарств та державних установ. З цих документів вбачається наявність взаємного впливу права і обліку, їх підпорядкованість законодавчим нормам.

Зокрема, у 256 р. до н.е. проведено реформу обліку за ініціативою

Зенона, який управляв майном фараона. Передусім на законодавчому рівні запровадили обов'язкове документальне оформлення господарських операцій з метою офіційного визначення економічного стану рабовласницьких господарств та сплатою ними податків в державну казну. Глави сімей самостійно або за участі писарів повинні були щодня записувати надходження і видатки у спеціальну книгу, а також кожен місяць на основі цих залишків виводити підсумок в головній книзі і складати звіти про свій майновий стан. Такі звіти подавали державним чиновникам, які контролювали їх достовірність та повноту сплати податків.

Громадяни Римського суспільства поділялись на 5 розрядів залежно від їх майнового стану. На його основі визначали не тільки розмір податків, а також місце в суспільному житті та можливість займати відповідну державну посаду. У зв'язку з цим власники майна вели домашні книги і подавали звіти цензорам, які визначали і контролювали майновий стан громадян. Звіти систематизувались і зберігались в державному архіві, що надавало бухобліку ознак публічності. Натомість виконання цензорами контрольних функцій тільки деякою мірою мало ознаки здійснення повноважень податкових органів але не аудиторів.

Особливої уваги заслуговує ведення облікових реєстрів у вигляді двох кодексів. В одному зазначали рахунки коштів і платежі, а в іншому відображали усі матеріальні рахунки. На підставі цих кодексів з дотриманням хронологічного і систематичного порядку виводили сальдо.

Бухоблік в Римі повністю було підпорядковано виконанню контрольної функції. З цієї метою дублювали виконання обліку одних і тих самих операцій різними способами з подальшим проведенням додаткової перевірки. За допомогою спеціально створеного апарату ревізорів і контролерів перевіряли достовірність ведення бухобліку. Центральне місце в системі органів державного управління посідав фінансовий департамент, в якому працювала значна частина писарів, касирів, рахівників, контролерів та інших чиновників. Була податкова поліція, яка мала право застосовувати різні методи, зокрема тортури, для

отримання інформації про ухилення від сплати податків.

В законодавчому порядку встановлено матеріальну відповідальність за отримане в користування майно. Підзвітних осіб призначали з числа заможних громадян, які мали можливість внести заставу. Виявлені розтрати компенсували в десятикратному розмірі.

Бухоблік маєтків був досить обширним і розміщувався в окремих конторах. Між обліковцями був розподіл праці за функціональною ознакою та ієрархією підпорядкування. Саме в Стародавньому Римі бухоблік і господарський контроль в результаті спеціалізації деякою мірою набули ознак самостійних напрямів діяльності. Найбільше їх самостійність проявилась стосовно державної та муніципальної форм власності.

1.2.13. Управління, облік і контроль за часів феодалізму. Після розпаду Римської імперії в V ст. н.е. розпочалася епоха становлення феодалізму. Розвиток феодальних відносин відбувався майже одночасно в переважній більшості країн Євразійського континенту. Провідну роль в таких країнах відігравало сільськогосподарське виробництво. Його особливість полягала в тому, що поруч з великими землеволодіннями були дрібні селянські господарства з повною залежністю від феодалів. Останні вели натуральне господарство, яке орієнтувалось на здійснення неекономічного примусу кріпаків до праці та виконання ними повинностей на користь феодала. Вироблені в такий спосіб продукти йшли на власні потреби феодала і менше всього спрямовувались на обмін. Внаслідок таких обставин економічне життя стало переміщуватися з міста в село. Зміцнились церковні землеволодіння та зміцнилась влада церкви [66, 67].

Епоха феодалізму пройшла три основних етапи. Перший етап тривав з V до XI ст. і характеризувався встановленням феодальних держав. Другий етап мав місце з XI до XV ст., в ході якого зароджується товарне виробництво, розвиваються феодальні міста з ремісничими цехами і торговими гільдіями, відбувається феодальна роздробленість і

становлення абсолютної монархії. Третій етап розпочався з кінця XV ст. і проходив до першої половини XVII ст. В цей період інтенсивного розвитку набуває товарне виробництво, торгівля між регіонами і державами, а також виникає мануфактурне виробництво, яке стає рушійною силою феодальних відносин.

За часів зрілого Середньовіччя домінувала королівська, світська і духовна власність на землю. Найбільшим феодалом в державі був король або цар, який поєднував в собі одноосібного управителя країною та головного власника земельних угідь. Цар мав право не тільки надавати відповідні титули дворян та майно, а також позбавляти титулів та майна. За часів феодалізму державні форми контролю стали тотальними. Здійснювалися вони від імені та за дорученням одноосібного управителя: царя або короля. В деяких європейських країнах влада монарха мала певні обмеження і здійснювалась виборними вельможними особами.

Законодавство феодальних держав спрямувалось на здійснення відносно селян позаекономічних примусів до праці шляхом запровадження панщини, оброку, рентних платежів, натуральної та трудової повинності. Їх запровадження в життя забезпечували за допомогою різноманітних методів управління, обліку та контролю як на рівні приватних власників, так і держави.

За феодалізму суттєвих зрушень у сфері управління, обліку та контролю не відбулося аж до настання епохи Відродження. Тоді певного поширення набули регламенти ведення обліку управляючим маєтком, а також рекомендації з проведення перевірки його звітів. Наголос робили на повній інвентаризації майна та розрахунків. Звертали увагу на аналіз цін під час реалізації сільськогосподарської продукції з метою виявлення шахрайства. Пропонувалось застосовувати інші методи документальної ревізії, зокрема звірку розрахунків. У Франції барони щорічно проводили заслуховування звітів управителів своїх маєтків за участі запрошених фахівців. Подібного роду заслуховування отримало поширення в інших країнах. В Англії такі звіти переважно перевірялися

сторонніми особами з наданням висновку та рекомендацій.

Здебільшого в ролі сторонніх контролерів були «мандрівні писарі», які були обізнані з веденням обліку та складанням письмових звітів для подачі в державні установи. Крім складання звітів, такі писарі за винагороду виконували різного роду представницькі функції з ведення справ у судах та в різних офіційних інстанціях.

Сторонні контролери та консультанти, які залучались феодалами, діяли в межах наданих повноважень приватними власниками і були повністю залежними від них стосовно проведення перевірок. Називати їх аудиторами нема жодних підстав, оскільки вони епізодично виконували контрольні функції і їх незалежність мала досить обмежений характер. Вона поширилась виключно на стосунки з управляючими маєтком.

У ряді європейських країн в період Середньовіччя відповідного поширення набув публічний контроль за веденням обліку. Ще в XIV ст. в судах стали застосовувати в якості доказів бухгалтерські книги. Зразок підпису бухгалтера реєстрували в спеціальному бюро подібно тому, як оформлюють картку у разі відкриття рахунку в банку.

1.2.14. Управління облік і контроль в епоху капіталізму.

Становлення капіталізму відбулося в лонах феодалізму в результаті суттєвого вдосконалення знарядь праці та процесів виробництва, внаслідок чого значно збільшився обсяг товарної продукції, зокрема в сільському господарстві. Перехід від натурального до товарного виробництва у промисловості та сільському господарстві сприяв розширенню торгівлі і посиленню ролі купців та грошового капіталу в усіх сферах економіки. Натомість дрібні господарства ремісників, селян і малоземельних поміщиків вичерпали свої можливості до подальшого розвитку в умовах зростання грошових витрат на придбання засобів виробництва та домінування капіталу у відносинах власності. Ремісники, селяни і поміщики, які брали в борг у купців чи лихварів кошти на придбання засобів виробництва, ставали повністю залежними від власників

капіталу. Здебільшого вони перетворювались на найманих працівників, оскільки повністю втрачали право власності на своє господарство.

Досить сприятливі умови для зародження капіталізму склалися в XIV ст. в Італії. Саме в італійських містах розпочалося становлення Відродження, що спиралось на спадщину античності й спрямовувалось на звільнення суспільного життя від повного підпорядкування релігійним догматам. На перше місце постали ідеї гуманізму, які звеличували людську гідність, свободу особистості, схвалювали підприємницьку діяльність та накопичення багатств. Така зміна свідомості сприяла розвитку капіталістичних відносин власності на основі вільного підприємництва [68-69].

До XIV ст. йшло первісне накопичення капіталу в купців і лихварів. Накопичений капітал почав проникати у сферу виробництва. Його рух ускладнювався відсутністю на ринку праці достатньої кількості вільних робітників, спроможних продавати себе як робочу силу. Усунення феодалних стосунків у вигляді кріпацтва звільнило від примусової праці і перетворило робочу силу на товар. Скасували не тільки кріпосне право, а також звільнили ремісників від цехової залежності.

Подальше проникнення капіталу у сферу виробництва призвело до позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і накопичення значних коштів в окремих власників мануфактур. Для їх наявності виникла необхідність перетворити феодалні господарства на виробників різного роду сировини тваринного та рослинного походження. Значні накопичення капіталу отримано за рахунок колоніальних війн.

В період з XVI ст. до початку XVIII ст. капітал став займати провідне місце у сфері виробництва, що обумовило його концентрацію. Першим кроком у цьому напрямі стало мануфактурне виробництво, в якому брала участь велика кількість робітників, що спеціалізувались на різних операціях, що значно підвищувало продуктивність їх праці. Концентрація засобів виробництва і працівників, які здійснюють свою діяльність на основі розподілу праці, вимагало централізації управлінських функцій в особі найманих керівників з наданням їм певних повноважень

на володіння, користування і розпорядження майном власника виробництва.

В результаті такого поділу праці відбулося не тільки підвищення її продуктивності, а також значне відокремлення власника знярядь праці та капіталу від безпосередньої участі у виконанні функцій управління, обліку та контролю. Зазначені функції набули самостійного значення і не були включені в сам процес виробництва матеріальних благ. Нова система власності та розподілу повноважень на володіння, користування і розпорядження майном призвели до необхідності концентрації управлінських функцій в особі спеціально найнятих менеджерів, спроможних здійснювати загальне керівництво в умовах якісно нового поділу праці.

У самому управлінні також відбулася спеціалізація та диференціація цілої низки функцій. На зміну простих і звичайних напрямів діяльності стосовно управління, обліку та контролю з'явилося прогнозування, планування, аналіз тощо. Сам контроль розділився на внутрішній та зовнішній: внутрішній підпорядковувався найнятим керівникам підприємства, а зовнішній здійснювали на договірних умовах сторонні особи.

З появою акціонерного капіталу власники ще більше усунулися від безпосередньої участі в господарській діяльності. Власників, що поєднували управлінські обов'язки, витіснили багаточисельні акціонери, які розпоростили та утворили диверсифіковані форми власності. Замість єдиного приватного власника капіталу з'явилося необмежене число власників пайового капіталу. Замість єдиного керівника в особі власника управлінські функції відійшли до найманих працівників.

Нові відносини власності прискорили економічний розвиток і призвели до відокремлення управління, обліку та контролю від виробництва та капіталу, а разом і до певної самостійності менеджменту стосовно володіння, користування і розпорядження майном. Утворення окремої соціальної групи управлінського персоналу ознаменувало собою четверту управлінську революцію.

1.2.15. Вплив товарного виробництва і відносин власності на розвиток управління, обліку та контролю. З проведеного аналізу вбачається, що суттєвий вплив на розвиток управління, обліку та контролю мала еволюція відносин власності й товарне виробництво. На кожному історичному етапі вони набували різноманітних форм привласнення матеріальних благ [1].

За часів первісного ладу членам роду і племені належали рівні права на засоби і результати праці. Відповідно управління, облік і контроль здійснювались на колективних засадах в примітивних формах з епізодичною і безсистемною фіксацією фактів господарського життя та за відсутності арифметичного підрахунку майна.

Рабовласницька форма власності базувалась на повному привласненні праці рабів, яких зараховували до живих знарядь виробництва. Управління, облік і контроль спрямовано на захист інтересів рабовласників і деякою мірою інших категорій населення. Раби становили виняток. На них не поширювались жодні демократичні інститути влади.

В епоху рабовласництва зародилася натуралістична форма обліку, яка ставила за мету максимально фіксувати і контролювати господарську діяльність шляхом фіксації зовнішніх натуральних показників майна та майнових відносин. Сформовано таке центральне поняття обліку, як факт господарського життя. На основі досягнень математики і писемності запровадили систематичний підрахунок і фіксацію одиниць майна в натуральних показниках. Виникла така форма контролю, як інвентаризація, а разом з нею з'явилися інвентарні або матеріальні рахунки.

В період розквіту рабовласницьких держав розпочалася фіксація зовнішніх ознак відносин власності та руху майна з відображенням в обліку зміни повноважень володіння, користування і розпорядження. Факти господарського життя розглядають не тільки в статичному аспекті, а й у вигляді явищ, що породжують зобов'язання сторін і підлягають відображенню за дебетом і кредитом. В результаті цього формується такий метод контролю, як взаємна звірка розрахунків або коллація, а

водночас виникають рахунки розрахунків, тобто контокорентні рахунки.

Феодална форма власності за наявності абсолютних прав феодала на землю та інші засоби виробництва передбачала обмежені права власності на працівника. Домінування в суспільстві феодалної форми власності не виключало наявності цілої низки працівників вільних професій, позбавлених кріпацької залежності. Водночас владні повноваження у сфері управління, обліку та контролю мали монопольний характер і здійснювалися від імені монарха та з його височайшого повеління. Самі феодали були повністю залежними від монарха і йому повністю підпорядковувалися.

Суттєвий вплив на розвиток управління, обліку та контролю за феодалізмом мав перехід від натурального до товарного виробництва. Він розпочався з розширення торгівельних відносин та повсякденного використання грошей як універсальної міри вартості. З появою грошей відбулося становлення нового прийому обліку – оцінки. Разом з відносинами власності й товарним обміном роздвоївся сам об'єкт обліку на натуральний вимір і грошовий. В натуральних показниках відображали споживчу вартість товарів, а в грошових – загальний універсальний еквівалент обміну товарів.

Роздвоєння об'єкта обліку зумовило поділ обліку на патрімональний і камеральний. Перший орієнтувався на облік майна, а другий – на відображення надходжень і витрат грошей. Відповідно з цим у патрімональному обліку гроші виконують функцію міри вартості товарів, а в камеральному вони є засобом платежу [70, 71].

В період зародження капіталістичних відносин і первісного накопичення капіталу виникла необхідність визначення загального фінансового результату господарської діяльності. Зазначені обставини зумовили поділ патрімонального обліку на простий уніграфічний і подвійний диграфічний.

Капіталістична форма власності характеризується повною відсутністю права власності на працівника в умовах збереження його економічної

залежності від власників засобів виробництва. З появою капіталізму робоча сила стала товаром і взяла безпосередню участь у товарному обміні. З'явився особливий вид товару – капітал. Надлишковий продукт набув форми додаткової вартості, створеного робочою силою і капіталом. Відбулося ще більше відокремлення власності від товаровиробників. Утворився вільний ринок, незалежний від держави, який вимагав якісно нових форм управління, обліку та контролю.

Феодалні методи управління економікою за допомогою централізованої державної влади на чолі з монархом на новому історичному етапі виявились неефективними. Як наслідок, розпочалося утворення вільного ринку товарного обміну та робочої сили з одночасним запровадженням механізмів дерегуляції і самоврядування в різних сферах економіки, зокрема у сфері обліку та контролю. Приватна власність, а разом з нею управління, облік і контроль виходять з-під безпосереднього підпорядкування держави та стають незалежними в умовах вільного ринку.

З появою певної рівності серед членів суспільства управління, облік і контроль отримали соціальне спрямування. Це обумовлено тим, що приватна власність стала набувати суспільного значення. Сам процес формування соціально орієнтованої економіки відбувався поступово і триває до цього часу.

Наведені історичні форми власності в своєму розвитку спирались на такі типи власності, як приватна і суспільна, що притаманно кожній суспільно-економічній формації незалежно від їх зовнішніх проявів.

1.2.16. Приватна і суспільна власність та форми її прояву в різних формаціях. Приватна власність в ході історичного розвитку проявлялась в різноманітних формах. Залежно від того, хто мав право її привласнювати в тому чи іншому вигляді, вона була у формі індивідуальної, сімейної, партнерської або акціонерної. За часів рабовласництва і феодалізму приватна власність переважно була у формі індивідуальної та сімейної. З настанням капіталізму приватна власність здебільшого

набуває асоційованих форм у вигляді партнерської або акціонерної. Внаслідок включення у свою орбіту необмеженого кола осіб асоційовані форми власності набули суспільного та публічного значення [72, с. 73-89; 73, с. 46-55].

До суб'єктів суспільного значення зазвичай відносять банки, публічні акціонерні товариства, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, емітенти цінних паперів, а також інші суб'єкти, які відіграють вагомую роль в економіці держави за своїм напрямом діяльності. Суб'єктами публічного значення визнають ті асоційовані форми приватної власності, результати діяльності яких спроможні впливати на широке коло осіб. Основними показниками діяльності таких суб'єктів здебільшого визначають розмір річного доходу, кількість працівників та вартість активів.

Суспільна власність містить в собі рівноправне володіння, користування й розпорядження майном з боку суспільства та створених ним органів. Суспільну власність мають право привласнювати колективні суб'єкти у вигляді держави, територіальної громади, кооперативу, політичної, релігійної, профспілкової та іншої громадської організації.

В період рабовласництва та феодалізму провідну роль відігравала державна форма власності. Її джерелом були надходження від рабовласників та феодалів, які підтримували державу задля подолання опору рабів, селян та бідних верств населення. В деяких випадках рабовласники і поміщики з метою захисту своїх приватних інтересів виступали проти тиранії фараона, царя або короля. З цією метою в окремих країнах утворювалися колегіальні органи, які обирали правителя держави або самостійно виконували функції вищого керівного органу.

В епоху рабовласництва і феодалізму державна форма власності для задоволення потреб всього суспільства використовувалась досить обмежено. Поза її лаштунками знаходились раби, кріпаки та бідні верстви населення. Стан виробничих сил в натуральному господарстві не давав змоги створювати надлишковий продукт, спроможний задовольняти певні соціальні потреби.

Приватна власність максимально використовувалась для задоволення потреб вузького кола осіб з числа рабовласників та феодалів. Об'єктивної необхідності у запровадженні незалежного контролю з боку суспільства не було.

Розвиток відносин власності продовжується дотепер. На сучасному етапі все більшого поширення набувають змішані та комбіновані форми власності, що вимагає нових підходів до організації управління, обліку та контролю.

1.2.17. Роль індивідуалізму і колективізму у відносинах власності.

Джерелом будь-яких типів та форм власності, а також пов'язаних з нею різноманітних матеріальних благ завжди є праця конкретних індивідів. Вона здійснюється в умовах колективного співіснування, оскільки людина завжди постає в двох іпостасях: з одного боку, вона є індивідуальною особистістю, а з іншого – істотою колективною. Саме тому вся життєдіяльність людей наповнена діалектичним поєднанням індивідуалізму і колективізму.

У соціальній філософії всю історію людства, починаючи з первісного ладу, пропонують розглядати в біполярному аспекті. Його суть пояснюють тим, що людство рухалось і продовжує рухатись між двома полюсами, одним з яких є колективізм, а іншим – індивідуалізм. Зазначені полюси постають в якості взаємно пов'язаних протилежностей [74, 75].

В умовах надання пріоритету індивідуалізму кожна людина та її інтереси набувають вагомого значення в суспільстві. Її особиста діяльність є максимальною, а вплив держави та інших керівних органів – мінімальним. В умовах домінування колективізму, навпаки, держава тотально регламентує поведінку людині і пильно стежить за дотриманням встановлених норм.

На думку провідних вчених, індивідуалізм і колективізм є як полярні форми соціального устрою. Вони вважають, що форми індивідуалізму і колективізму змінюються від епохи до епохи, внаслідок чого окремі

суспільства дрейфують від колективізму до індивідуалізму і навпаки. Заразом дві крайні точки, між якими розгортається історія, залишаються майже без змін у своїй глибокій суті.

Основний висновок полягає в тому, що для кожної епохи властивий певний тип суспільства або форма цивілізації. Вони поділяються на три основні групи: колективістичні, індивідуалістичні та проміжні. Відповідне суспільство може перебувати на одному з двох крайніх полюсів, або здебільшого надає ту чи іншу перевагу конкретному полюсу.

Система соціального устрою, яка формується внаслідок діалектичної взаємодії індивідуалізму та колективізму, має визначальне значення стосовно організації управління, обліку та контролю в конкретній державі. У кінцевому підсумку від особливостей поєднання індивідуалізму та колективізму в суспільному житті залежить, якою мірою управління у сфері обліку та контролю є самоврядним і незалежним від стороннього впливу приватних власників і державних чиновників.

Характерно, що індивідуалізм і колективізм впливають на управління, облік і контроль опосередковано через відносини власності. Останні безпосередньо ґрунтуються на діалектичному поєднанні індивідуалізму та колективізму. Їх взаємодія знаходить своє вагоме втілення в таких типах власності, як приватна і суспільна. Характерно, що в різних історичних умовах розвитку виробничих сил названі типи власності набуваючи досить різноманітних форм.

За часів зародження первісного ладу відмінності між приватним і суспільним типами власності були незначними, переважно ґрунтувалися на фізіологічних відмінностях чоловіка та жінки, дітей та осіб похилого віку. Наявний колективізм нівелював такі відмінності внаслідок колективної власності на засоби виробництва та адекватного йому механізму розподілу отриманих продуктів.

Подальший розвиток продуктивних сил у первісному ладі спочатку спонукав виникнення родоплемінної, общинної та інших форм колективної власності, які давали змогу отримувати усупільнений надлишковий

продукт. З появою можливості індивідуального виживання провідну роль починає відігравати приватна власність. Суспільний тип власності у формі колективної власності нікуди не зникає. З настанням рабовласництва та феодалізму колективні форми власності трансформуються у державну власність, якою володіють, користуються і розпоряджаються фараони, царі, королі та інші управителі.

Саме джерело утворення власності та накопичення багатств залишалось незмінним у вигляді праці конкретних індивідів. Натомість вдосконалювались знаряддя праці, змінювались способи їх поєднання з товаровиробниками, а разом з ними й механізми привласнення виготовлених продуктів, які знаходили своє відображення у відповідних формах управління, обліку та контролю.

За часів рабовласництва до знарядь праці зараховували рабів, яких примушували насильницькими методами працювати на їх власника. Виготовлені таким способом продукти повністю належали рабовласникам. Певну частку з отриманих продуктів направляли на суспільні потреби, якими відав одноосібний управитель або колективний орган самостійно чи за участі відповідної категорії можновладців.

В епоху феодалізму відбулося певне звільнення працівника від примусової праці з наданням йому можливості отримувати незначний індивідуальний дохід для підтримання особистого існування. За допомогою різних способів позаекономічного примусу змушували кріпаків працювати на поміщика.

В цей історичний період значного поширення набула така форма власності, як загальнодержавна, якою в багатьох країнах одноосібно управляв цар або король. Були країни, де такого можновладця обирав колективний орган з наданням йому обмежених або необмежених повноважень. В деяких країнах феодали інколи були багатшими і впливовішими за короля.

З появою капіталізму приватна власність набула домінуючого становища, що надало індустріалізму провідної ролі в суспільстві.

Становлення акціонерного капіталу надало взаємодії індустріалізму та колективізму особливого змісту у вигляді партнерської форми власності. Оскільки така форма власності стала суспільно значимою, то контроль за її застосуванням об'єктивно вимагав незалежної форми реалізації, яка знайшла своє практичне втілення в аудиті.

За соціалізму домінувала колективна форма власності. Вона всіляко витісняла приватну власність і прояви індивідуалізму у сфері економіки. Тільки з настанням ринкових відносин приватна власність у колишніх країнах соціалістичного табору набула відповідного значення, а разом з нею й аудит як незалежна форма фінансового контролю. Водночас особливості взаємодії індивідуалізму та колективізму в конкретному суспільстві зберігають свій вплив на державні інститути і організацію управління, обліку та контролю.

1.2.18. Правовий зміст відносин власності та його вплив на розвиток управління, обліку та контролю. Залежно від розвитку відносин власності відбулося становлення і вдосконалення самого управління, обліку та контролю. Спочатку в рабовласницьких державах запровадили первинний облік майна з метою фіксації його належності та забезпечення правового захисту від посягань інших осіб за допомогою різних форм контролю, зокрема державного примусу. В подальшому з розвитком відносин власності розширюється сфера обліку майна та контролю за відносинами власності. Відображення господарських операцій тільки в первинних документах виявилось недостатнім. Відбувається не тільки статична фіксація в обліку юридичних фактів стосовно права власності на майно, а також за допомогою обліку контролюють його рух з відображенням зміни повноважень володіння, користування та розпорядження.

Від самого початку виникнення товарного обміну та права в обліку відображалось не майно само собою, а відносини власності стосовно його належності та правового стану. В папірусах і на глиняних табличках

зазначали, кому конкретно і на яких умовах належить земля, будівлі, тварини, продукти та інше майно. Кому передають майно у користування або відчужують у власність. Якщо не виникало питань стосовно права власності на майно та зміни повноважень володіння, користування і розпорядження, то жодні облікові операції не проводилися. Не було необхідності відображати право власності в бухгалтерських документах і контролювати його стан, доки не з'явилася потреба вчиняти суспільно-значимі дії у вигляді приватних або публічних облікових операцій.

Так, майно завжди відображалось і продовжує відображатись в обліку як власність. За будь-яких обставин це є об'єктом суспільного відношення суб'єкта стосовно об'єкта. Майно стає власністю у процесі відносин людей і не змінює своєї сутності в облікових документах. Об'єкт, що фіксується в обліку, обов'язково належить конкретним фізичним та юридичним особам тією мірою, якою не належить іншим фізичним чи юридичним особам. Відношення власності виникає між суб'єктами стосовно привласнення матеріального або нематеріального блага шляхом використання його для задоволення особистих потреб. Тому власність – це суспільне відношення, а не речі самі собою, які технічно відображаються в обліку без визначення їхнього економічного і правового змісту.

Залежно від правового змісту відношення власності у процесі оформлення облікових операцій визначають повноваження тієї чи іншої особи стосовно володіння, користування і розпорядження майном. Сутність таких повноважень Гегель вбачав в тому, що: «Особа вкладає свою волю у річ, – ось у чому полягає поняття власності, і все наступне є саме його реалізацією». За Гегелем, така реалізація здійснюється шляхом договору між людьми, «який передбачає, що ті, хто вступає у нього, визнають один одного особами і власниками». Основний висновок Гегеля полягав в тому, що власність не є лише як річ, а утримує в собі момент іншої волі. Право власності здійснюється через договір як процес, в якому втілюється опосередкована суперечність, яка полягає в тому, що я є і залишаюся для себе сущим, таким, хто виключає іншу

волю власників тією мірою, якою я у волі, тотожній з іншою волею, перестаю бути власником [76, с. 15-18].

Представники сучасної політичної економії вважають, що зміст суперечності у відносинах власності характеризується взаємодією привласнення і відчуження товарів у процесі їх обміну. Якщо відбувається привласнення конкретного об'єкта одним суб'єктом, то одночасно здійснюється його відчуження іншим суб'єктом. Насправді привласнення і відчуження наявні нерозривно як єдність діалектичних протилежностей [73, с. 46-55].

Коли відносини власності мали недостатньо розвинутий характер, то вони сприймалися людьми в межах зовнішніх ознак без розкриття їх сутності у вигляді діалектичного протиріччя. В обліку також від початку його виникнення і до появи подвійного запису відображались зовнішні ознаки діалектичної сутності відносин власності.

У первісному суспільстві управління, облік і контроль здійснювалися без усвідомлення як проблеми, що містить в собі реальне життєве протиріччя, для вирішення якого потрібно додаткові організаційні зусилля та матеріальні витрати. Усвідомлення такої проблеми розпочалося в результаті суспільного поділу праці та розвитку товарного обміну, коли виготовлені продукти стали значною мірою відокремлюватися від виробника і вимагати відповідного впорядкування відносин власності стосовно відчуження та присвоєння матеріальних благ. За допомогою обліку та контролю власники з'ясовували результати впливу інших суб'єктів на їх майно, виявляли відхилення від встановленого порядку й протидіяли різного роду негативним явищам та загрозам з боку інших осіб. В результаті таких дій за допомогою обліку та контролю стали адекватно реагувати і на відносини власності. Відображати в ньому реалізацію повноважень володіння, користування та розпорядження майном.

З появою товарного виробництва і становленням відносин власності відбувся перехід від примітивного обліку до формування простої бухгалтерії шляхом фіксації на матеріальних носіях належності майна конкретним особам та стану його використання в господарській діяльності.

З метою контролю здійснювали суцільне і повне спостереження за кожною господарською операцією стосовно володіння, користування і розпорядження майном.

У процесі подальшого розвитку відносин власності та розширення товарного обміну з'явилися різного роду розрахункові операції, які отримали відповідну правову регламентацію у законодавстві Стародавнього Риму. Якщо на початковому етапі становлення простої бухгалтерії двійстий зміст фактів господарського життя не мав особливого значення, то з проведенням розрахунків на основі універсальних вимірників вартості майна його юридичне відображення стало актуальним. Той, хто мав борг перед власником, вважався дебітором. Зі свого боку, власник відносно боржника був кредитором.

Тривалий час аж до появи універсального грошового вимірника велась проста бухгалтерія майнових і особистих рахунків. На таких рахунках відображали господарські операції за дебетом і кредитом без дотримання відповідної системи і за відсутності рахунків власних коштів.

Гроші у вигляді монет з'явилися у Стародавній Греції в VI ст. до н.е. Спочатку вони були самостійним об'єктом обліку. Через деякий час, коли універсальним еквівалентом стало золото, їх почали використовувати як засіб платежу й міру вартості майна. Тривалий період такі розрахунки та їх облік не мали системного характеру за відсутності масштабних грошово-кредитних відносин. Доходи і витрати кожний власник визначав епізодично-розрахунковим методом.

Орієнтовно в XIII ст. н.е. у країнах Західної Європи набув розвитку облік касових операцій. У спеціальну книгу в розгорнутому вигляді записували надходження і видатки грошей з виведенням підсумків за поточною операцією. В їх здійсненні заздалегідь встановлювали доходи й витрати, які могли надійти від використання грошей. Так, поряд з простою відбувається формування камеральної бухгалтерії.

До XIII ст. н.е. не було подвійної бухгалтерії у вигляді певної схеми аналітичних рахунків, оскільки спочатку гроші в обігу використовувались

епізодично. З формуванням капіталістичних відносин власності вони стали засобом платежу, але не використовувалися самостійно для отримання стабільного доходу. В обліку продовжували застосовувати натуральні, а не грошові показники. На першому місці в оцінюванні товару поставала споживча вартість, а не універсальний еквівалент вартості.

Розвиток товарного виробництва та відносин власності в епоху Відродження призвів до об'єднання простого і камерального обліку шляхом поширення грошового вимірника на всі показники майна. Подальше відокремлення споживача від виробника, особливо в умовах значного розширення торгівельної діяльності в італійських містах-державках, не давало змоги вести облік і контролювати використання майна та права власності за наявності різних вимірників – натуральних і грошових. Простий і камеральний облік виявились неспроможними належно визначити прибуток за відсутності реального відображення економічного і юридичного аспектів господарських операцій на основі узагальнення інформації про рух майна й зміни повноважень власників та інших осіб стосовно володіння, користування і розпорядження конкретним майном. Виникла необхідність запровадження єдиної системи визначення фінансових результатів з облікової інформації за допомогою формування рахунків власників і результативних рахунків з дотриманням сумісності показників об'єктів обліку. Введення рахунків власних коштів і надання матеріальним рахункам грошової оцінки стало передумовою появи подвійного запису шляхом встановлення еквівалентного співвідношення дебету та кредиту, активу та пасиву. Одночасно перейшли від вимірювання результату господарської діяльності не виручкою, а прибутком у вигляді різниці між виручкою і видатками.

1.2.19. Трансформація господарського обліку в бухгалтерський на основі подвійного запису. На особливу увагу заслуговує епоха Відродження, в якій господарський облік в результаті запровадження принципу подвійного запису набув ознак класичного бухобліку. Такі

якісні зміни в обліку обумовлено значним розвитком торгівельної та іншої діяльності стосовно накопичення капіталу, особливо в італійських містах, що виникли на руїнах Римської імперії [77-79].

Перші паростки Відродження у вигляді різноманітних антифеодальних настроїв почали з'являтися в XIII ст. Раннє Відродження розпочалося в XV ст., а в XVI ст. у більшості країн Західної Європи намітився перехід до первісного накопичення капіталу та формування перших буржуазних держав.

Відповідного розвитку в епоху Відродження отримала торгівля на внутрішньому та зовнішньому ринках, що надало вагомого значення грошовому обігу, кредитним операціям, біржовим угодам та іншим атрибутам ринкової економіки. Провідне місце в суспільстві зайняли купці, які отримали в своє розпорядження значні капітали.

З появою друкарського верстату посилювався обмін інформацією між різними прошарками людей, вільний від тотального контролю з боку церкви і держави. Середньовічна католицька церква почала втрачати свій вплив у суспільстві і бути перепорою на шляху економічних свобод.

Найбільш вагомі процеси Відродження відбулися в Італії в період з XIV ст. до XV ст. Суспільне життя в італійських містах поступово звільнилося від інквізиції та релігійного догматизму. Посилився інтерес до античної спадщини Греції та Риму, зокрема до праць з філософії, математики, права та інших наук.

Відповідні тенденції розвитку італійських міст намітились ще в IX ст. завдяки посередницькій торгівлі через власні порти. Відповідного розвитку в цих містах набуло виробництво ремісничих товарів, які успішно продавались на зовнішніх ринках. Вагому роль почали відігравати грошові та кредитні операції, що сприяло накопиченню капіталу у купців та лихварів.

Спочатку влада в цих містах належала сеньйорам в особі єпископів або феодалів. У XIII ст. на зміну одноосібних управителів прийшли колегії консулів, які обиралися на рік. У ході т.зв. комунальних революцій

міщани перемогли феодалів. У багатьох містах Західної Європи утворилось значне число міст-комун або міських республік з повним самоврядуванням.

В містах, які стали самоврядними, певного розвитку набув контроль за використанням комунального майна і коштів. Найбільш показовими в цьому відношенні стали міста Великої Британії, де перевірки проводились на підставі указів короля спеціально створеними комісіями, а також посадовими особами з числа членів муніципалітету. За результатами перевірок відбувалися публічні слухання за присутності посадових осіб і громадян.

Подібно проводились перевірки в гільдіях і ремісничих цехах, в яких на постійній основі діяли ревізійні комісії. За необхідності у разі виникнення суперечок до перевірки залучались сторонні фахівці.

Особи, які проводили такого роду перевірки, називались аудиторами, що відповідало сучасному синоніму «ревізор». Вони не були незалежними, підпорядковувались королю, муніципалітету, керівним органам гільдій і ремісничих цехів. Перевірявся не тільки облік, який був явно недосконалим, а також уся господарська діяльність та її ефективність.

Серед багатьох самоврядних міст Західної Європи провідна роль в епоху Середньовіччя належала італійським містам. Найбільші міста Італії, такі як Венеція, Генуя, Піза тощо, стали досить могутніми республіками і підкорили собі навколишні села. Вони мали власне законодавство, військо, карбували монети, збирали податки та митні платежі. Провідну роль серед цих міст відігравала Венеція, яка мала найбільш зручне географічне розташування для внутрішньої та зовнішньої торгівлі через свій порт з містами Західної Європи та східними державами.

Саме у Венеції відбулося творче становлення всесвітньо відомого вченого математика Луки Пачолі, який зробив значний внесок у розвиток обліку та його трансформацію з господарського обліку в бухгалтерський. У віці 19 років він став вихователем дітей венеціанського купця. Протягом шести років (1464-1470 рр.) він не тільки вчить дітей, а й сам опановує торговельну справу і ще більше математику. Спеціально для своїх

вихованців він написав першу свою книгу-підручник з комерційної арифметики, в якій застосовано знання, отримані на публічних лекціях знаменитого математика Доменіко Брачадіно, а також в результаті практичного досвіду ведення торгівельних книг батька своїх учнів.

До XV ст. облік вважався додатком до торгівельної діяльності і його вели самі купці або під їх пильним наглядом помічники. Таку важливу справу не довіряли стороннім особам. Тільки від середини XV ст. розпочалося виокремлення бухобліку у вигляді складника господарського обліку [80, с. 22].

З історії відомі факти, коли італійські купці для прийняття доставлених товарів та перевірки звітів капітанів торгівельних суден залучали фахівців, обізнаних з оформленням облікових документів. Такі перевірки мали епізодичний характер і не відрізнялись суттєво від звичайних операцій прийому вантажів.

Само собою зрозуміло, що у веденні торгівельних книг венеціанського купця Л. Пачолі був повністю посвячений в усі проблеми обліку, що були на цьому історичному етапі. Зовсім не випадково він вчинив спробу надати пояснення суті облікових операцій з позиції римського права і математики.

В італійських містах-державах, а також в ранньофеодальних монархіях, що утворилися в Західній Європі після розпаду Римської імперії, збереглися певні елементи римського права. Включно до XII ст. в цих країнах видавалися різного роду збірники законодавчих актів часів Стародавнього Риму. Оскільки римське право охоплювало достатньо широку сферу суспільного життя, то його поширення підтримували монархи і церква. Кожен по-своєму знаходив в римському праві норми, які обґрунтовували їх домінуюче становище в суспільстві.

Найбільші досягнення стосовно відродження римського права припадають на XV-XVI ст., коли розпочалося Відродження і становлення капіталізму. В цей період виникла необхідність запровадити універсальні положення стосовно регулювання відносин власності на новому етапі

розвитку товарного виробництва. Норми, яких не було у феодальному праві, почали доповнювати відповідними положеннями римського права, зокрема з питань здійснення управління, обліку та контролю.

У своїй знаменитій праці під назвою «Трактат про обчислення і записи» Лука Пачолі трактував облік як правову рахункову теорію в аспекті реалізації повноважень власника в особі купця стосовно володіння, користування і розпорядження майном своєї крамниці. Оскільки в римському праві не було відокремленого майна юридичної особи, то він розглядав крамницю і її власника як одне ціле. Юридичні особи в римському праві не досягли свого повного розвитку. Форма юридичної особи як прообраз корпорацій склалася в епоху пізнього Середньовіччя з появою морських товариств та італійських кредитних союзів. Тільки після цього в обліку запровадять принцип майнової відокремленості або автономності юридичної особи від її власників.

Відповідну увагу Лука Пачолі приділив пошуку математичних пропорцій для з'ясування змісту діалектично суперечливих відносин власності, що знаходили своє відображення в методах подвійного обліку венеціанських купців. Проблема полягала в тому, що значне розширення торгівельних операцій суттєво збільшило обмін товарами та посилило їх відокремлення від виробників, а тим самим надало відносинам власності нового змісту. З'явилися нові моделі і комбінації реалізації повноважень володіння, користування і розпорядження майном у вигляді різного роду торгівельних угод, грошових та кредитних операцій. Зазначені моделі і комбінації вказували на наявність діалектичного протиріччя у відносинах власності, за яким проглядався принцип подвійного запису облікових операцій, що вимагав математичного обґрунтування з позиції римського права.

У розгляді наведених проблем Лука Пачолі керувався тим, що математика виконує роль всеохоплюючої закономірності, яку можливо застосувати до будь-яких речей. У своїй знаменитій праці «Сума арифметики, геометрії, пропорцій і пропорційності» (1494 р.) він вчинив спробу підбити підсумки знань з математики, отриманих людством до

XV ст. Один із розділів зазначеної праці під назвою «Трактат про обчислення і записи» присвячено узагальненню досягнень математики у сфері обліку. В якості головного досягнення тогочасного обліку визначено принцип подвійного запису, який ґрунтувався на математичному моделюванні господарських операцій шляхом використання математичних пропорцій.

У математиці пропорція розглядається як рівність двох відношень, що записується у вигляді: $\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$. Відношенням є частка двох чисел або ділення цих чисел, що характеризує співвідношення частин цілого між собою. Основна властивість пропорції як рівності двох відношень полягає в тому, що стан рівності зберігається за умови обернення, переставляння, додавання і віднімання показників, а також знаходження невідомого показника.

Спочатку в обліку з'явилися поняття «дебет» і «кредит», що характеризувало двоїстий зміст відношення власності у процесі обміну товарами між їх виробниками. Дебет означав «він винен», а кредит вказував на те, що «він вірить». У цьому разі, той, хто отримує, – дебетується, а той, хто видає, – кредитується. Так, розпочалося ділення господарської операції на рівні частини та визначення співвідношень частини цілого між собою.

Внаслідок відображення в обліку господарської операції за дебетом і кредитом відбулася фіксація зовнішніх ознак відношення власності у вигляді математичної рівності двох величин стосовно володіння, користування і розпорядження конкретним майном. У процесі подальшого розвитку відносин власності почали відображати їхню сутність у вигляді діалектичного протиріччя на основі математичної пропорції як рівності двох відношень. З цією метою створили рахунки для узагальнення методом подвійного запису інформації про належність і рух активів, зобов'язань і капіталу. Кожну господарську операцію стали записувати двічі за дебетом одного рахунку і кредитом іншого рахунку в однаковій сумі, що відображало подвійні і рівновеликі зміни повноважень стосовно володіння, користування і розпорядження майном. Потім в результаті

групування таких пропорцій в балансі виявилось можливим визначати економічні й правові аспекти майнового стану господарюючого суб'єкта і разом відображати не тільки рух в економічному обороті товарів з урахуванням їх подвійної природи, наявності у них споживчої вартості, а й також складати фінансову звітність у вигляді балансу з показниками активу та пасиву. З одного боку, в актив балансу заносити економічні показники майна, а з іншого – в пасиві балансу фіксувати показники стосовно права власності на майно, яке знаходиться в активі.

Принцип подвійного запису набув належної оцінки в бухгалтерії тільки з настанням капіталізму, коли за зовнішньою видимістю відносин власності стали достатньо чітко проглядатися не тільки відносини людини до майна, а також діалектично-суперечливі стосунки між людьми. Саме суперечливість між привласненням і відчуженням в кінцевому підсумку стало джерелом саморозвитку відносин власності та їх відображення в бухгалтерії за допомогою дебету і кредиту, а потім і подвійного запису.

З дебету і кредиту, що відображали привласнення і відчуження, розпочиналося зародження різних форм аналітичного обліку у вигляді реєстрів, які поставали юридичним виразом відносин власності стосовно руху майна як товару у процесах обміну. Товару, що має подвійну природу, яка обумовлює двоїстий зміст майна як економічного активу, що включає в себе властивості бути об'єктом привласнення і відчуження шляхом реалізації його фінансових властивостей функціонувати на ринку капіталів та бути в якості зобов'язання в пасиві. Узагальнення в обліку аналітичних показників двоїстої природи економічних активів у відносинах власності об'єктивно привело до запровадження подвійного запису та появи синтетичних показників фінансової звітності. Саме вона в майбутньому стала основним предметом аудиторської перевірки.

Застосування в обліку синтетичного методу не означало простого механічного з'єднання раніше роз'єднаних показників майнового стану фізичної чи юридичної особи. У процесі узагальнення крок за кроком визначали єдність різноманітних і взаємно протилежних економічних і

юридичних показників права власності на майно конкретної особи. В кінцевому підсумку для відображення в бухобліку єдності протилежностей винайшли баланс та інші форми фінансової звітності.

В систематизованому вигляді баланс як документ, що визначає фінансовий стан господарюючого суб'єкта, почав широко застосовуватися в середині XVIII ст. в період промислової революції. Цей період характеризувався виникненням цінних паперів і акціонерних товариств, багато з яких зазнали банкрутств. Не останню роль в появі таких негативних тенденцій відіграла явно недосконала фінансова звітність. Застосовувались різні підходи до формування балансу, оцінювання активів та зобов'язань проводилась на основі власної думки бухгалтера. Як наслідок, дивіденди виплачувались у значних розмірах без належного обґрунтування та контролю.

1.2.20. Зародження професії аудитора. На етапі становлення капіталізму стало зрозуміло, що достеменно розібратися у складних питаннях ведення бухобліку могли тільки досвідчені фахівці, незалежні у своїх професійних судженнях. Такими фахівцями стали незалежні консультанти з числа бухгалтерів, передусім присяжних бухгалтерів, які почали об'єднуватися подібно іншим саморегульованим професіям у відповідні самоврядні організації [71].

Незалежні бухгалтери, які в подальшому отримали статус присяжних бухгалтерів, з'явилися в країнах Західної Європи ще в XVI ст., коли попит на бухгалтерські знання і навички ведення рахунків значно зріс внаслідок судового розгляду справ про неплатоспроможність купців і феодалів. В таких справах бухгалтери під присягою свідчили в судах в якості експертів – про стан бухобліку, який тоді не мав належної фінансової звітності та чітких показників капіталу та прибутку.

У Шотландії повноваження бухгалтерів стосовно їх участі в судах визначались Статутом про банкрутство (1696 р.). Сфера професійної діяльності бухгалтерів, які виконували функції судових експертів, не

обмежувалася тільки цими питаннями. Вони мали право виконувати будь-яку роботу, яка приносила їм дохід. Головне, щоб не виникало конфлікту інтересів стосовно об'єкта експертного оцінювання. Коли дохід від виконання функцій присяжного бухгалтера став набувати стабільного характеру, то заняття таким видом діяльності все більше ставало постійним. Обмеження на суміщення видів діяльності, пов'язаних з перевіркою фінансової звітності незалежними контролерами, з'явилися набагато пізніше з розвитком капіталістичних форм власності.

Суттєвий вплив на формування незалежного фінансового контролю у вигляді аудиту та професії аудитора мало виникнення акціонерних форм власності. Їх становлення відбулося в результаті розвитку корпоративних форм власності, які виникли ще за часів феодалізму до промислової революції в період великих географічних відкриттів. Розвиток торгівлі з новими континентами і країнами вимагав значних коштів, яких не мали у своєму розпорядженні окремі особи, зокрема купці. Спочатку вони об'єднували капітали для здійснення разових торговельних угод. Потім після отримання доходу почали об'єднувати капітали на постійній основі. Під час створення великих об'єднань діяли під егідою держави, яка не тільки отримувала відповідні платежі до бюджету, а також здійснювала колонізацію нових земель [81-83].

Перші колоніальні компанії з'явилися в Англії, Франції, Голландії та інших країнах, які активно підкорювали нові землі. Оскільки в урядових інстанціях не вистачало коштів на колоніальні завоювання, максимально залучали приватний капітал. Такі компанії здебільшого створювалися на основі торгових і морських товариств, які в подальшому набували ознак акціонерних форм господарювання. Спочатку такі компанії мали форму анонімних товариств згідно з Ордонансом Людовіка XIV (1673 р.). Правове регулювання їх діяльності значно запізнювалось в часі і переважно було пов'язане з настанням негативних наслідків, які виникли через масовий обман пайовиків під виглядом обіцянки отримання великих доходів в майбутньому.

В результаті об'єднання в 1602 р. кількох морських товариств створено Ост-Індську компанію, акції якої регулярно продавалися і купувалися на біржі. Так само в 1622 р. створено Вест-Індську компанію.

Тільки в Англії до 1680 р. засновано майже 50 компаній з ознаками акціонерного капіталу. Значна їх частина в силу різних причин виявлялась неплатоспроможною, зокрема внаслідок шахрайства. Свого апогею акціонерна лихоманка досягла в II десятилітті XVIII ст. на теренах Англії, коли в 1711 р. за участі впливових осіб засновано Компанію Південного Моря. Шляхом випуску незабезпечених акцій керівництво цієї компанії створило фінансову піраміду. За допомогою недостовірного бухгалтеру та шахрайства з фінансовими документами вдавалося тривалий час вводити в оману багатьох вкладників.

У 1720 р. Компанія Південного моря збанкрутіла, тисячі інвесторів зазнали краху. Проведено парламентські слухання, які виявили не тільки факти корупції серед членів парламенту, а також недосконалість наявної системи фінансового контролю у сфері приватного бізнесу. Реакція парламенту на ці події була достатньо різною. Навіть прийняли спеціальний акт під назвою «Про мильні бульбашки», яким заборонили створення акціонерних товариств (АТ). Тільки у 1825 р. цей акт скасовано, оскільки акціонерні форми власності були де факто і за правильної організації давали позитивний результат.

Подібного роду рішення стосовно негативної діяльності АТ прийнято в інших країнах, зокрема у Франції, Німеччині, США.

Повноцінне становлення АТ розпочалося у країнах Західної Європи на початку XVIII ст. після економічної кризи. Перші економічні кризи виникли саме в Англії, яка на кінець XVII ст. досягла найбільших успіхів в розвитку капіталізму. Значне зростання в 70-х рр. XVII ст. мануфактурного виробництва в Англії потребувало відповідного ринку для збуту товарів. Поразка у війні зі США (1775-1783 рр.) призвела до втрати Англією колонії, а тим самим й ринку збуту. Утворилось перевиробництво товарів, яке призвело до значних банкрутств. В 1793 р. розпочалась війна між

Англією і Францією, яка ще більше ускладнила збут товарів. В результаті збанкрутіло 2 тис. підприємств, зокрема 26 банків. Наведені обставини призвели до негативної оцінки акціонерних форм господарювання.

Подальшому розвитку акціонерної фірми господарювання сприяло будівництво та експлуатація залізниць в Англії, Франції, Німеччині, США та інших країнах. Отримання прибутку від придбання акцій призвело до значного попиту на них та біржових спекуляцій. В деяких країнах навіть не встигали друкувати акції. Натомість реальні вкладення у будівництво залізниць були незначними порівняно з проданими акціями. Майже половина АТ виявилась фіктивними, що в багатьох країнах призвело до значних економічних потрясінь в середині ХІХ ст.

Відомий німецький юрист Рудольф фон Єринг (1818-1892 рр.) писав, що АТ розорили більше людей, ніж усі війни разом взяті [48, с. 323-324]. Водночас акціонерні форми господарювання за належної організації виявились спроможними давати позитивні результати. Натомість наявність шахрайства вказувало на необхідність запровадження особливих форм фінансового контролю.

Наведені обставини спонукали акціонерів та інших осіб все частіше звертатися за допомогою до приватних бухгалтерів та юристів з метою перевірки стану бухобліку та оцінювання платоспроможності різного роду компаній. Заслуховування фінансової звітності за участі незалежних фахівців набувало систематичного характеру і отримало назву «аудит».

Зі свого боку, незалежних фахівців, які перевіряли фінансову звітність, почали називати «аудиторами». Зазвичай вони мали статус присяжних бухгалтерів або спеціальних ревізорів чи експертів з бухобліку.

Головною професійною ознакою таких фахівців стала їх самоврядність і незалежність від власників, управлінського персоналу і державних органів. Цього вимагали самі відносини власності, які сформувалися в умовах вільного ринку та свободи підприємницької діяльності. Незалежність приватних власників з настанням капіталізму об'єктивно призвела до необхідності застосування адекватних незалежних форм фінансового

контролю для перевірки їх господарської діяльності.

Необхідність щорічної перевірки рахунків і звітів незалежними контролерами знайшла своє відображення на законодавчому рівні. Відповідні законодавчі акти прийнято в Англії (1862 р.), Франції (1867 р.), США (1887 р.), а також в інших країнах.

Ще до прийняття законодавчих актів стосовно обов'язкового аудиту незалежні фахівці почали об'єднуватися в саморегульовані організації за професійною ознакою. Першим з них стало товариство бухгалтерів Единбургу (The Society of Accountants in Edinburgh – SAE), зареєстроване Королівською грамотою 23 жовтня 1854 р. У березні 1855 р. також Королівською грамотою зареєстровано Інститут бухгалтерів і актуаріїв Глазго (The Institute of Accountants and Actuaries in Glasgow – IAAG). Потім Королівською грамотою 18 березня 1867 р. зареєстровано Суспільство бухгалтерів в Абердіні (The Society of Accountants in Aberdeen – SAA). Учасники цих товариств набули статусу присяжних бухгалтерів Шотландії. Вони мали право проводити іспити для охочих стати присяжним бухгалтером (Chartered Accountants).

Вслід за шотландськими організаціями з 1870 р. до 1877 р. в Англії одна за одною створюються 5 регіональних бухгалтерських організацій. У 1879 р. відбулося об'єднання цих організацій в єдину під назвою Інститут присяжних бухгалтерів Англії і Уельсу (The Institute of Chartered Accountants in England and Wales – ICAEW).

На сьогодні Міністерство торгівлі Великої Британії визнає аудиторами тільки членів 4-ох бухгалтерських організацій: Інститут присяжних бухгалтерів Англії та Уельсу (ISAEW), Інститут присяжних бухгалтерів Шотландії (ICAS), Інститут присяжних бухгалтерів Ірландії (ICAI), Інститут присяжних бухгалтерів Великобританії (ACCA).

У країнах переважно з тривалою історією розвитку аудиту професія аудитора отримала різну назву: присяжний бухгалтер, присяжний контролер бухгалтерських книг, дипломований суспільний бухгалтер, комісар з рахунків, експерт-бухгалтер. У таких назвах робиться наголос

на тому, що аудитор – особлива категорія фахівців з бухобліку.

Ще з часів зародження аудиту термін «аудит» розпочали застосовувати до різних видів перевірок, а не тільки бухобліку. На сучасному етапі у світовій практиці терміни «аудит» і «аудитор» все більше вживають до перевірок фінансової звітності. Натомість в Україні процес набув зворотного характеру. Спочатку в законодавстві з'явився термін «аудит», який тлумачили як незалежну форму фінансового контролю. Через деякий час термін «аудит» набув занадто широкого застосування за межами бухобліку і фінансової звітності, що внесло плутанину в нормативно-правове регулювання аудиторської діяльності і потребує вжиття відповідних заходів як у науковій, так і практичній площині.

1.2.21. Висновки за розділом. На підставі викладеного можливо зробити такі висновки стосовно закономірностей виникнення аудиту і професії аудитора:

1. В результаті вдосконалення засобів виробництва змінювалось діалектично суперечливі відносини власності, що призводило до суспільного поділу праці та управлінських революцій. Внаслідок дії відповідних закономірностей утворювались нові більш ефективні форми управління, обліку та контролю, що на певному історичному етапі привело до виникнення аудиту як незалежної форми фінансового контролю.

2. Основним джерелом розвитку управління, обліку та контролю були і залишаються товарне виробництво і відносини власності, які містять в собі діалектичне протиріччя у вигляді привласнення та відчуження майна у процесі його обміну між товаровиробниками та розподілу повноважень стосовно володіння, користування і розпорядження ним за участі інших осіб. За таких обставин бухгалтерські операції наявні не самі собою, відображають зміну повноважень власника у вигляді переходу відання майном від однієї до іншої особи.

3. Розвиток управління, обліку та контролю, як і всього суспільства, підпорядкований загальним закономірностям і проявляється у вигляді

особливої форми їхнього руху відповідного спрямування з незворотними якісними змінами. Наведене не означає, що розвиток управління, обліку та контролю мав односпрямований позитивний характер. Не завжди відбувалися прогресивні зміни, оскільки не всі вони містили в собі позитивний зміст. В окремих випадках і в певні періоди нове в управлінні, обліку і контролі ставало кроком назад у розвитку і мало регресивні тенденції.

Досягнення рабовласницької епохи з управління, обліку та контролю тривалий час в умовах феодалізму не знаходили свого подальшого позитивного розвитку аж до настання епохи Відродження та формування капіталістичних відносин.

Акціонерна форма господарювання спочатку завдала значної шкоди суспільству і опинилась під заборною. В результаті запровадження аудиту та інших форм контролю АТ набули вагомого значення. Водночас проблеми в їх діяльності нікуди не зникли і постійно вимагають адекватних заходів реагування з боку суспільства.

4. Розвиток управління, обліку та контролю має складний діалектично суперечливий характер. Передусім джерелом їх розвитку завжди була внутрішня суперечність з відносною єдністю і постійною протидією взаємопов'язаних тенденцій. Наявність у товарному виробництві і відносинах власності взаємно протилежних процесів привласнення і відчуження об'єктивно приводить до необхідності здійснення управління, обліку та контролю стосовно володіння, користування і розпорядження майном. Зі свого боку, майно як об'єкт власності містить в собі суперечність у вигляді абстрактної й конкретної праці. У ході товарного обміну це проявляє свою суспільно значущу сутність шляхом взаємодії вартості і споживчої вартості. У зв'язку з цим є всі підстави говорити про підпорядкованість розвитку відносин власності, а разом з ними управління, обміну і контролю закону єдності і боротьби протилежностей.

5. Формою розвитку управління, обліку та контролю ставали відповідні перетворення кількісних змін у якісні і навпаки. Кількісні

зміни поступово нагромаджувалися і змінювали основні властивості не тільки окремих функцій управління шляхом вдосконалення обліку та контролю, а всієї системи соціального управління і контролю. В результаті перерв у поступальному розвитку і певних суттєвих змін у сфері управління, обліку та контролю виник новий якісний стан у вигляді аудиту, якого до певного часу не було. Його поява пов'язано з дією закону взаємного переходу кількісних змін у якісні.

6. У ході розвитку управління, обліку та контролю мав місце процес спадкоємності. Попередні накопичення кількісних змін у сфері управління, обліку та контролю призводили до поступального руху стосовно їх подальшого розвитку. Одночасно сама поступальність була суперечливою, оскільки зберігала попередні властивості з відображенням старого на основі діалектичної єдності протилежностей. Циклічність таких змін у сфері управління, обліку та контролю з відображенням попередніх властивостей надавала їх розвитку спіралеподібної форми у вигляді еволюційних та революційних змін відповідно до закону заперечення заперечення.

7. В результаті дії законів діалектики зміни у управлінні, обліку та контролі набули безповоротного, спрямованого і закономірного змісту, що об'єктивно призвело до виникнення аудиту як нового якісного явища у вигляді незалежної форми фінансового контролю з саморегульованою самоврядною професією. Зміна форм управління, обліку та контролю і набуття ними нової якості відбувалася залежно від усвідомлення індивідами суперечностей як реальної життєвої проблеми, що підлягає практичному вирішенню. Наведені обставини вказують на те, що стан розвитку управління, обліку та контролю залежав не тільки від об'єктивних, а також від суб'єктивних факторів.

8. Закономірності розвитку управління, обліку та контролю проявлялись не одразу, а лише у процесі досить тривалого історичного періоду у вигляді тих чи інших тенденцій, що відображали об'єктивні і необхідні зв'язки між предметами і явищами.

Нове, що виникло у сфері управління, обліку та контролю, обов'язково було пов'язано зі старим, повністю не заперечувало конкретні зміни, а з необхідністю застосовувало їх для подальшого розвитку. Наявність в аудиті ознак подібних тим, що мають місце у сфері управління, обліку та контролю не дає підстав для їх ототожнення.

З іншого боку, немає будь-яких підстав для зарахування всіх без винятку форм господарського контролю до аудиту, що виник в результаті тривалого історичного розвитку управління, обліку та контролю, а не одночасно з ними.

9. За часів первісного ладу управління облік і контроль були нерозривними, а їх виконання поєднувалось в одній особі.

Вдосконалення знарядь праці призвело до переходу від привласнюючого до відтворюючого виробництва та великих суспільних поділів праці, а разом з ними до утворення надлишкового продукту, приватної власності та товарного обміну.

Суспільний поділ праці разом з появою приватної власності стали передумовою процесів диференціації і спеціалізації у сфері управління, обліку та контролю. Зазначені функції перестали зосереджуватися в одній особі, а почали переходити до окремих приватних власників в особі скотарів, землеробів і купців. В результаті вертикального та горизонтального суспільного поділу праці відбулося відокремлення управлінської діяльності від виробничої, утворилися окремі прошарки організаторів виробництва, обліковців та контролерів, які певний час суміщали ці функції в одній особі.

Зі свого боку, значні зміни відносин власності стали причиною управлінських революцій, які суттєво вплинули на розвиток управління, обліку та контролю.

10. Розвиток суспільства, а разом з ним і розвиток управління, обліку та контролю характеризується ускладненням суспільних відносин, розгортанням і переходом одних протиріч в інші. З одного боку, наявність надлишкового продукту давала змогу звільнити певну

категорію осіб від добування їжі і зосередитись на функціях управління, обліку та контролю, а з іншого – отримання більш високого соціального статусу відкривало шлях до привласнення надлишкового продукту та накопичення багатства.

11. Відносини власності ґрунтуються на діалектичному поєднанні індивідуалізму і колективізму, взаємодія яких суттєво впливає на систему соціального устрою та організацію управління, обліку та контролю в конкретній цивілізації та державному утворенні. Від особливостей поєднання індивідуалізму та колективізму залежить, якою мірою управління у сфері обліку та контролю є самоврядним і незалежним від стороннього впливу власників і державних чиновників.

12. У ході становлення відносин власності майнове та соціальне розшарування стало причиною утворення прошарків людей з протилежними інтересами, взаємовідносини між якими набули нової форми соціального протиріччя. Для його розв'язання почали утворюватися нові суспільні інститути у вигляді держави і права, спроможні шляхом примусу підкоряти одну категорію людей іншій, зокрема у сфері управління, обліку та контролю.

13. Від самого початку виникнення товарного обміну і права в обліку відображалось не майно само собою, а відносини власності стосовно його правового стану. Якщо не виникало питань до права власності на майно та зміни повноважень володіння, користування і розпорядження, то жодні облікові операції не проводились. Відповідно об'єктом аудиту, як і бухобліку, є не майно само собою, а його правовий стан і суспільні відносини стосовно нього.

14. В рабовласницьку епоху і за часів феодалізму були різні форми господарського контролю, які не були повною мірою незалежними, а підпорядковувались державним органам і приватним власникам.

Такі форми господарського контролю в цей історичний період не отримали необхідного якісно нового змісту, а тому немає підстав їх зарахування до аудиту як незалежної форми фінансового контролю.

Аудит як незалежна форма фінансового контролю не міг виникнути раніше, ніж відбулася трансформація господарського обліку в бухгалтерський і з'явилася фінансова звітність у вигляді балансу з настанням капіталізму.

15. Без належного становлення писемності і математики не могла з'явитися не тільки професія аудитора, а також професія бухгалтера.

Тільки з настанням епохи Відродження надбання античних математиків набули подальшого розвитку шляхом запровадження подвійного запису в господарському обліку, що привело до його трансформації в бухгалтерський.

Для використання бухгалтерських документів в необхідній кількості з метою забезпечення належного управління і контролю потрібен був папір і друкарський верстат. Промислове виробництво паперу в Європі розпочалося в XII ст. Друкарський верстат з'явився в Європі в XIV ст., що збіглося з початком епохи Відродження і становленням класичного бухгалтерського обліку.

16. Діалектичні протиріччя у сфері відносин власності обов'язково відображались в обліку і постійно спонукали до вдосконалення його контрольної функції з метою підвищення ефективності управління господарською діяльністю.

Саме суперечливість між привласненням і відчуженням була джерелом саморозвитку відносин власності та їх відображення в бухгалтерському обліку за допомогою дебету та кредиту, а потім подвійного запису.

Коли відносини власності мали недостатньо розвинутий характер, то вони сприймалися людьми й відображались в обліку в межах зовнішніх ознак без розкриття їх сутності у вигляді діалектичного протиріччя. Тільки з появою подвійного запису в обліку почали відображати суперечливу сутність відносин власності на основі математичної пропорції як рівності двох відношень.

17. У міру усвідомлення діалектичного протиріччя у відносинах власності в якості проблеми, що підлягає практичному вирішенню, облік спочатку набув натуралістичної форми. В період розквіту рабовласництва факти господарського життя розпочали оцінювати не тільки в статичному

аспекті, а й у вигляді явищ, що породжують зобов'язання сторін і підлягають відображенню за дебетом і кредитом. В результаті цього формується такий метод контролю, як колація, а разом з ним виникають рахунки розрахунків або контокорентні рахунки.

З появою грошей відбулося становлення нового прийому обліку – оцінки. Разом з відносинами власності і товарним обміном суттєво роздвоївся сам об'єкт обліку на натуральний вимір і грошовий.

Зародження капіталістичних відносин і первісне накопичення капіталу обумовили необхідність визначення узагальненого фінансового результату. Зазначені обставини призвели до поділу патрімонального обліку на простий уніграфічний і подвійний диграфічний.

18. Характерними ознаками товарного виробництва і відносин власності в епоху капіталізму став вільний ринок, що функціонує в умовах власного ризику і вільної конкуренції. За таких умов державне управління економічними процесами, пов'язаними з приватною власністю, почали здійснювати на засадах дерегуляції і децентралізації, а також наявності ефективного незалежного фінансового контролю, спроможного перевіряти фінансову звітність з професійним скептицизмом.

19. З появою капіталізму і зародженням акціонерних форм господарювання протиріччя у сфері відносин власності набули нового змісту. Відбулося відокремлення власника знарядь праці і капіталу від управління своїм майном. Утворення необмеженого кола акціонерів і потенційних інвесторів надало відносинам власності суспільного значення і перетворило бухоблік, який виконував контрольну функцію у процесі управління майном, на об'єкт незалежного зовнішнього контролю у вигляді аудиту, покликаного підвищувати довіру суспільства до фінансової звітності.

20. Становлення аудиту як незалежної форми фінансового контролю свідчить, що з розвитком відносин власності і капіталу у вигляді вартості, здатної приносити прибуток, облік набував суспільного значення і став самостійним об'єктом контролю, який виник і пройшов

своє становлення у сфері обліку. Саме в обліку поступово сформувалися такі методи контролю, як документування, калькуляція, оцінювання, інвентаризація і подвійний запис. У процесі їх практичного здійснення контрольні функції спочатку відокремились від обліковців і залишились у віданні власників, які доручали іншим особам паралельне ведення облікових операцій або призначали їх перевірку сторонніми суб'єктами. З появою державної форми власності контроль у сфері таких відносин виходить з-під впливу власників і підпорядковується чиновникам. Водночас контроль приватних власників за своїм майном нікуди не зникає, а навпаки, посилюється шляхом створення підрозділів внутрішнього контролю. Коли форми володіння, користування і розпорядження приватною власністю в умовах капіталізму стали суспільно значимими, тоді контроль стосовно них відокремився від безпосереднього управління з боку держави і став незалежним від чиновників та приватних власників. Зі свого боку, внутрішній контроль став об'єктом незалежного зовнішнього контролю у вигляді аудиту.

21. Тією мірою, якою незалежний контроль впливав на інтереси необмеженого кола осіб і всього суспільства, він породжував необхідність зворотного впливу суспільства на сам процес незалежного контролю. Передусім з боку суспільства розпочалося здійснення контролю забезпечення незалежності перевірок обліку та усунення конфлікту інтересів у вигляді можливого впливу управлінського персоналу та власників на незалежних контролерів. Зазначені обставини обумовили створення органів суспільного нагляду за аудиторською діяльністю на національному рівні, що знайшло своє відображення у відповідних директивах ЄС.

22. Необхідність нормативно-правового, методичного й організаційного забезпечення аудиту сприяло появі інших повноважних суб'єктів, що в кінцевому підсумку призвело до утворення окремої галузі у вигляді аудиторської діяльності. На сьогодні, крім аудитора і управлінського персоналу, повноправними суб'єктами у сфері аудиторської діяльності є АПУ, Орган суспільного нагляду, Атестаційна комісія тощо.

23. Загальний процес становлення аудиту відбувався в результаті розвитку протиріч у сфері управління, обліку та контролю, які трансформувалися в нову якість у вигляді незалежної форми фінансового контролю. Зі свого боку, аудит за своєю сутністю також набув ознак суспільного відношення, що містить у собі діалектичне протиріччя між особами, відповідальними за підготовку фінансової звітності та аудиторами, які її перевіряють.

1.3. Становлення аудиту в Україні

Ні в кого не викликає сумніву, що прийняття ВР України 29 травня 1993 р. Закону України «Про аудиторську діяльність» стало важливою історичною подією в економічному житті нашої держави.

Зауважимо, що в країнах з розвинутою ринковою економікою становлення аудиту йшло природнім шляхом багато років. В Україні тільки розпочався процес реформування економіки і становлення аудиту мало трансформаційний штучний характер. Наявні у розвинутих країнах форми необхідно було гармонійно вписати в постсоціалістичну систему, щоб не наробити шкоди і не створити сурогат.

Щоб наглядно зрозуміти і оцінити таку подію, необхідно розглянути низку питань.

1.3.1. Соціально-економічні та політичні умови прийняття Закону. У значній частині підручників і навчальних посібників під час розгляду історії аудиту взагалі немає детального аналізу прийняття такого Закону в Україні. Складається враження, що він з'явився за волею Святого Духа або його принесло якесь провидіння.

Насправді все було набагато складніше.

До 1991 р. був СРСР. Ринкової економіки не було. Натомість домінувала соціалістична т.зв. загальнонародна власність. У КК УРСР була кримінальна відповідальність за підприємницьку діяльність та

спекуляцію. В народному господарстві все було підпорядковано плановій економіці. Головними на підприємствах були планові відділи, які готували звіти у партійні та радянські органи, а також «вищестоящому» керівництву з виконання плану. Роль бухгалтеру було зведено нанівець. Все підпорядковувалась винятково плану, а не рахункам та показникам фінансової звітності.

Широкого поширення набуло викривлення обліку та звітності у вигляді приписок з виконання планів. Навіть за наявності кримінальної відповідальності приписки та викривлення звітності були звичайним явищем.

Наприклад, щоб виконати фінансовий план району з продажу товарів і надання послуг населенню за готівку, райком партії надавав вказівку досягти таких показників будь-яким способом – таких способів було безліч. Зокрема, державний банк видавав колгоспу готівку на закупівлю молодняка худоби у населення. З каси колгоспу без будь-яких офіційних документів під звичайну розписку передавали готівку в магазини райспоживспілки, які здавали ці кошти в державний банк в якості виручки в останні дні кварталу або року. Потім через декілька днів або тижнів магазини з отриманого виторгу повертали кошти колгоспу, а той, зі свого боку, – в державний банк під виглядом відсутності потреби закупляти молодняк. Мали місце інші способи фіктивного виконання плану в різних галузях народного господарства. Дійшло навіть до того, що водії зливали пальне у лісопосадках і накручували спідометри, щоб показати плановий пробіг автомобілів.

У таких умовах бухгалтерія і професія бухгалтера змушені були всіляко сприяти виконанню планів. У низці випадків їх розглядали як гальмо в соціалістичній плановій економіці. Навіть дійшло до того, що соромно було мати професію бухгалтера і працювати у бухгалтерії, де заробітна плата була меншою, ніж у планових відділах.

У закладах вищої освіти (ЗВО) тоді надавали перевагу підготовці економістів, а не бухгалтерів. Бухгалтерські професії перейменували на

економістів та відповідно змінили програми навчання.

Так, закон довелося готувати за відсутності ринкової економіки, бухобліку та відповідних кадрів. Перехід до ринкової економіки в Україні та в СРСР долав складний шлях. Було багато інших проблем. Тому доцільно зазначити тільки основні віхи, які мали значення для прийняття закону.

У червні 1988 р. Михайло Горбачов на XIX конференції КПРС оголосив курс на політичну реформу. У грудні 1988 р. прийняли Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» та внесли зміни до Конституції СРСР 1977 р. У травні 1989 р. сформовано новий склад ВР СРСР на нових демократичних засадах.

У березні 1990 р. на демократичних засадах обрано ВР УРСР XII скликання (пізніше почала йменуватися ВР України I скликання), яка працювала з травня 1990 р. до квітня 1994 р.

У перші дні роботи ВР України створили більшість з представників КПРС на чолі з Олександром Морозом та опозицією під назвою «Народна рада» на чолі з Юрієм Юхновським. У більшості провідну роль відігравали т.зв. «червоні директори», керівники підприємств, обрані трудовими колективами.

Комітет ВР України з економічної реформи (тоді була постійна комісія) дістався опозиції. Його очолив директор заводу з Рівненщини, кандидат економічних наук Володимир Мефодійович Пилипчук [84]. Секретаріат постійної комісії очолив Микола Володимирович Мних.

На перших порах жодних постійних працівників у секретаріаті постійної комісії з економічної реформи не було. Свою роботу комісія розпочала з підготовки плану законопроектів економічної реформи і надіслала пропозиції різним науковим та навчальним закладам стосовно їх підготовки. Серед усього переліку на початку діяльності комісії питання аудиту не було, оскільки було новим і незрозумілим.

У плановій економіці домінували контрольно-ревізійні відділи міністерств та відомств. Головним серед них було КРУ Мінфін України.

Боротьбу з розкраданням соціалістичної власності та хабарництвом вели підрозділи Відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності (ВБРСВ)¹. Їх основне завдання – боротьба з «білокомірцевою» злочинністю та шахрайством.

Серед фахівців контрольно-ревізійної служб, управлінь і відділів ВБРСВ були такі, що розумілися на питаннях економіки різних галузей народного господарства та веденні бухобліку. Здійснення ревізійних перевірок та спеціальних заходів з виявлення злочинців стало неможливим без таких знань. Надалі напрацьовані ними знання та навички застосовано для створення аудиторських і консультаційних фірм, а також для запровадження аудиту в Україні.

Стосовно комісії ВР України з економічної реформи, – результат отриманих законопроектів від наукових та навчальних закладів виявився ніяким. Переважно надходила макулатура, що містила загальні декларації стосовно реформи – художні твори на юридичну тематику. Саме тому виникла необхідність залучити конкретних фахівців для оцінювання та доопрацювання окремих законопроектів. У цьому разі застосували індивідуальний підхід, що ґрунтувався на рекомендаціях депутатів та інших шанованих осіб серед Народного руху України.

У число таких кандидатів потрапив кандидат юридичних наук, полковник міліції, заступник начальника науково-дослідного підрозділу системи МВС Володимир Володимирович Головач.

Після співбесіди з головою постійної комісії Володимиром Пилипчуком Володимир Головачу запропоновано організувати групу експертів для оцінювання отриманих законопроектів та підбору фахівців для їх подальшого опрацювання. Жодних консультаційних та експертних підрозділів ВР України і скликання не мала. Від імені постійної комісії направили запити керівництву МВС і Володимира Головача направили у відрядження для роботи над законопроектами до ВР України.

¹ рос. відповідник – *Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности (ОБХСС)*.

Виникає питання, чому саме на В. Головача пав такий вибір. Він тривалий час працював в органах ВБРСВ на різних посадах – від оперуповноваженого до начальника відділу ВБРСВ м. Києва. Оскільки він проявив значну активність у боротьбі з посадовими злочинами, змушений був залишити практичну діяльність та вступити до ад'юнктури (аспірантури) у системі МВС. В ад'юнктурі Володимир Головач достроково захистив кандидатську дисертацію «Злочинна поведінка розкрадачів: соціально-психологічні аспекти»².

Після захисту дисертації перейшов працювати до спеціального підрозділу МВС, який подібно до сучасного фінмоніторингу здійснював дослідження економіки. Цей підрозділ виконував функції фінансової розвідки і мав назву «Лабораторія економіко-правового аналізу ГУ ВБРСВ МВС СРСР». За результатами таких досліджень готувалися пропозиції до радянських та партійних органів стосовно вдосконалення заходів протидії тіншовій економіці та злочинності посадових осіб. Така діяльність продовжувалася недовго. Повідомлення на адресу вищого партійного керівництва про розміри економічної злочинності та тіншової економіки в СРСР, особливо з причин та причетності партійної номенклатури, зіграли негативну роль. Підрозділ почали з практичного більше перетворювати у науковий.

Наприкінці 1988 р. В. Головач введено до складу Координаційного бюро з кримінології СРСР. Коли у 1989 р. обрали нове скликання ВР СРСР, Координаційне бюро взяло участь у законопроектній роботі. Актуальними питаннями в такій роботі виявились: реформування економіки та її децентралізація.

Весною 1990 р. в період обрання ВР України В. Головач разом з іншими провідними юристами Києва створив громадську організацію Київський юридичний клуб при Українському комітеті захисту миру.

Тоді громадські організації викликали значне занепокоєння партійних

² рос. відповідник – «Преступное поведение расхитителей: социально-психологические аспекты»

органів КПРС та КДБ (комітет державної безпеки). Їхню реєстрацію штучно ускладнили. І щоб менше виникало питань та протидії, юрclub створили рішенням Комітету захисту миру. До того ж Комітет знаходився у Маріїнському палаці поруч із ВР України.

У подальшому Київський юридичний клуб відбирав фахівців для підготовки законопроектів ВР України. Також юрclub був одним із засновників Союзу юристів України. В. Головача як голову юрclubу обрано заступником Голови Співки юристів України.

До подій ГКЧП у 1991 р. В. Головач працював у постійній комісії ВР України з питань економічної реформи як відряджена особа з підрозділу МВС. У період ГКЧП він подав рапорт на звільнення з органів МВС.

У постійній комісії ВР України тоді не було посад у секретаріаті. Довелось ввести посаду старшого наукового консультанта, на яку і призначили В. Головача.

В період опрацювання законопроектів з питань економічної реформи постійно виникала проблема – як бути з контрольно-ревізійними органами у ринковій економіці. З цією метою довелося врахувати наявну інформацію із зарубіжного досвіду боротьби з тіньовою економікою, «білокомірцевою злочинністю» та шахрайством на підприємствах. Такий досвід систематично узагальнювався органами БРСВ-БХСС та Координаційним бюро з кримінології СРСР. Суттєві його узагальнення зроблено в період запровадження в СРСР підприємств з іноземним капіталом та створенням на базі Мінфіну СРСР такої організації як «Інаудит».

Під час підготовки рішень з цього питання на вимогу партійних органів СРСР правоохоронні органи готували зауваження та пропозиції. Такий процес був тривалим. Спочатку прийняли рішення політбюро Центрального Комітету КПРС від 19.08.1986 р. «Про можливість створення спільних підприємств». У кінцевому підсумку вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР від 13.01.1987 р. «Про порядок створення на території СРСР спільних підприємств за участю радянських організацій, фірм капіталістичних країн та країн, що розвиваються».

Пропозицій стосовно організації контролю за діяльністю спільних підприємств було чимало. Зупинилися на створенні на базі Головного управління валютного контролю Мінфіну СРСР АТ «Інаудит». Згідно з постановою № 1033-245 Ради Міністрів СРСР «Про створення радянської аудиторської організації», засновниками «Інаудиту» виступили близько десятка різних державних установ СРСР. Саме «радянської» державної організації, на що не звертає увагу більшість науковців.

Основними завданнями «Інаудиту» визначили: «надання аудиторських та консультаційних послуг діючим в СРСР і закордоном спільним підприємствам, учасниками яких є радянські організації, а у випадках, визначених Мінфіном СРСР – радянськими міністерствами і організаціями, що виконують підрядні роботи за кордоном і на території СРСР за участю іноземних організацій та фірм.

Офіційно все мало вигляд контролю на демократичних засадах. З іншого боку, таємними директивами правоохоронним органам давалась настанова створювати умови для діяльності спільних підприємств. Захищати їх від корупції та хабарництва з боку радянських чиновників. Водночас без втручання їх в діяльність, контролювати реальні наміри за допомогою агентури та інших оперативних можливостей. Безперечно, що «Інаудит» був в центрі уваги оперативних підрозділів КДБ та ГУ БХСС.

Структурний підрозділ «Інаудит» створили і в Україні при Мінфіні УРСР. «Інаудит» проіснував до 1992 р. – у результаті розпаду СРСР в 1991 р. він також почав розпадатися і на його основі утворювалися окремі фірми.

Натомість в Україні філіал «Інаудиту» СРСР проіснував значно довше. Навіть після прийняття Закону України «Про аудиторську діяльність» намагався конкурувати з іншими аудиторськими фірмами, використовуючи свої зв'язки в Мінфіні України та податкових органах.

Необхідно також зазначити, що реформування планової економіки розпочалася в Україні ще за часів СРСР. ВР СРСР 26.05.1989 р.

прийняла Закон «Про комерцію в СРСР». Також у травні 1987 р. набув чинності закон про індивідуальну трудову діяльність, а 30 червня 1987 р. – Закон «Про підприємство», що передбачав елементи госпрозрахунку. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 278 від 22.09.1990 р. «Про заходи щодо створення і розвитку малих підприємств».

Так, поштовх для реформування соціалістичної планової економіки надано наприкінці 1980-х рр. ще за часів СРСР. Наведені обставини призвели до створення на початку 1990-х рр. значної кількості кооперативів, малих підприємств та реформування деякою мірою великих підприємств. В таких умовах об'єктивно виникало питання реформування бухгалтерії та контрольно-ревізійної діяльності.

Крім створення «Інаудиту», для спільних підприємств з іноземним капіталом Мінфін СРСР та України вчиняли спробу створення окремих госпрозрахункових підрозділів із надання консультаційних послуг з бухгалтерії. У кінцевому підсумку вони виявили свою неспроможність і були трансформовані в інші структури, а деякі з них – в аудиторські фірми. Паралельно створювалися приватні аудиторські та консультаційні фірми. Відбулося перетворення в різні структури також відомчих контрольно-ревізійних апаратів, міністерств та відомств.

Вчинялися у 1989 р. спроби запровадити вивчення аудиту та міжнародних стандартів бухгалтерії в деяких навчальних закладах СРСР. Зокрема, Мінфіном СРСР та торгово-промисловою палатою СРСР проводився у Москві семінар з проблем бухгалтерії та аудиту спільних підприємств. Основними слухачами були представники «Інаудиту» та спільних підприємств. Інших туди не запрошували. Проведення такого семінару на базі Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка подальшого поширення не набуло. У ЗВО України продовжували готувати фахівців за програмами старого радянського зразка. Деякою мірою вчинялися спроби сформувати програми під нові тенденції у сфері економіки. Найбільшого поширення набули бухгалтерські курси.

В таких умовах, з урахуванням наведених обставин на початку

1990 р. відбулося обговорення з головою постійної комісії ВРУ Володимиром Пилипчуком питання необхідності реформування бухгалтерії та контрольно-ревізійної діяльності. У процесі декількох бесід отримано добро на опрацювання цих питань персонально В. Головачем.

1.3.2. Проблемні питання розроблення проєкту Закону України «Про аудиторську діяльність». На початку 1990 р. Володимир Головач спочатку як експерт постійної комісії ВРУ з економічної реформи, а в 1991 р. як старший науковий консультант розпочав дослідження проблеми реформування бухгалтерії та контрольно-ревізійної діяльності. З'ясувалося, що в Україні є радянська система у вигляді союзного філіалу «Інаудиту». Мали місце госпрозрахункові підрозділи Міністерства України з надання платних послуг з питань ведення бухгалтерії. За своєю організаційною структурою вони були непридатні для запровадження аудиторської діяльності у належному вигляді. До того ж «Інаудит» себе скомпрометував своїм монополізмом та іншими негативними явищами.

Потрібно було орієнтуватися на зарубіжний досвід країн з розвинутою ринковою економікою та колишніх соціалістичних країн, зокрема, Польщі, Чехії та Балтійських країн.

Виявилось, що Балтійські країни самі знаходяться на стадії розроблення законопроекту. Польща намагається трансформувати свою систему контрольно-ревізійної діяльності відповідно до ринкової економіки. Більш радикально вирішили діяти у Чехії (тоді – Чехословаччина), хоча там також знаходилися на стадії законопроектної роботи. Була система аудиту країн з розвинутою економікою – у них системи аудиту орієнтувалися на повну самоврядність.

Такий підхід вирішили запровадити і в Чехії. Жодних органів суспільного нагляду і державного контролю у цих країнах тоді не було.

Прийнято рішення врахувати не тільки світовий досвід, а також реалії вітчизняної економіки та менталітет депутатів та інших прошарків суспільства. Тому довелося діяти у таких напрямках:

- 1) розвивати створення аудиторських фірм;
- 2) створити самоврядну громадську організацію аудиторів;
- 3) розробити концепцію реформування бухобліку;
- 4) розпочати розроблення проєкту Закону «Про аудиторську діяльність»;

5) включити концепцію реформування бухобліку і проєкт Закону до плану роботи Комісії ВР України.

На виконання намічених заходів 26 жовтня 1990 р. зареєстровано рішенням Печерського райвиконкому першу українську економіко-правову аудиторську фірму «Аналітик». Тоді у виконкомі ніхто ще не знав, що таке аудит і довелося запровадити таку назву. Тільки завдяки наявності повноважень ВР України вдалося зареєструвати аудиторську фірму.

Наступним кроком стало створення громадської організації аудиторів України. З цією метою на базі фірми «Аналітик» створили оргкомітет та розпочали розсилати запрошення різноманітним консультаційним структурам, що надають бухгалтерські послуги. Також надавали об'яви у центральній пресі. У газеті «Урядовий Кур'єр» повідомили про такий захід: час і місце проведення з'їзду аудиторів України.

З'їзд відбувся у квітні 1992 р. Сам статут зареєстровано 4 червня 1992 р. після тривалого вивчення в Мін'юсті України. Тільки завдяки втручання постійної комісії ВР України статут вдалося зареєструвати.

На з'їзді висловлювалися різні бачення розвитку аудиту в Україні. Так, пан Редько та пані Столярова пропонували одразу створити АПУ для сертифікації аудиторів. Також були інші пропозиції. Більше було питань, ніж відповідей.

Головне, в чому вдалося переконати, – це необхідність підготовки необхідного проєкту закону. На розгляд з'їзду запропоновано абсолютно демократичний статут, щоб не було підозри створення організації під одну особу.

Подібно до розподілу повноважень у вищих керівних органах у ВР України вирішили створити Раду Співки аудиторів України (САУ) на

чолі з головою. Така Рада повинна визначати стратегію САУ, затверджувати плани роботи та нормативні акти роботи САУ.

Виконавчий комітет подібно Кабміну мав функції виконавчого органу, був розпорядником майна та коштів в межах затверджених планів та кошторисів Радою САУ. Як ініціатор створення САУ В. Головач запропонував себе на посаду Голови виконкому САУ, що прийнято одностайно.

Пропозиції стосовно Голови Ради САУ обговорювалися у різних аспектах. Зійшлися на тому, що це має бути кандидатура від навчальних чи наукових закладів.

Спочатку Донецька делегація в особі Галини Сочинської запропонували доктора економічних наук, професора з Донецька. Потім порадилися між собою і вирішили запропонувати кандидатуру киянина, доктора економічних наук, професора Василя Сопка. На з'їзді він був відсутній і вони запевнили, що з ним знайдуть порозуміння. Тому В. Сопка заочно обрали Головою ради САУ [85]. У подальшому виявилось, що в його кандидатурі не помилилися. Дійсно, це був провідний вчений з досить добрим характером, що дало змогу йому уникати зайвих конфліктів. Пан Редько і пані Стоянова відмовилися брати участь у діяльності САУ.

1.3.3. Зміст проєкту Закону України «Про аудиторську діяльність». На момент створення САУ основні положення проєкту Закону України «Про аудиторську діяльність» розроблено Володимиром Головачем. На з'їзді його не обговорювали, щоб уникнути зайвих дискусій. Прийнято рішення обговорити його на різних рівнях та внести відповідні зміни і доповнення, а потім подати на затвердження Виконкому та Ради САУ.

Дискусія велася на різних рівнях – як у постійному комітеті ВР України, так і серед керівників підприємств, міністерств та відомств. Палкі обговорення були серед аудиторів. Кожен хотів бачити себе в якомусь керівному органі.

Переважна більшість аудиторів добре знають зміст Закону України

«Про аудиторську діяльність». Тому зупинимось на основних проблемних питаннях.

Головними противниками прийняття Закону виступили КРУ Мінфіну України та «Інаудит». Останній розробив власний проект Закону «Про Інаудит», який подав у постійну комісію ВР України з питань зовнішньоекономічної діяльності.

КРУ Мінфіну також підготували власний проект Закону «Про контрольно-ревізійну службу України», в якому планував підпорядкувати собі незалежний аудит.

Обидва законопроекти не було прийнято до розгляду постійною комісією ВР України з питань економічної реформи. Це тільки деякою мірою полегшило подальшу роботу над проектом Закону. Коли законопроект надійшов до Кабміну, то Мінфін України в особі КРУ майже на всі статті проекту написав зауваження.

Натомість передусім необхідно було отримати на законопроект хоч якісь позитивні висновки. Спочатку обговорили проект серед членів САУ. Після низки дискусій досягли порозуміння. Позитивні висновки вдалося також отримати від Спільки малих підприємств, Спільки кооперативів та деяких інших підприємницьких громадських організацій.

На обговорення законопроект у постійній комісії ВР України з питань економічної реформи серед інших запросили пані Столярову – колишнього працівника КРУ Мінфіну України, яка тоді створила госпрозрахункову організацію з надання бухгалтерських послуг. Вона висловила досить позитивне бачення стосовно законопроект. Вдалося також обговорити законопроект з провідними представниками більшості з числа «червоних директорів». Основний наголос зроблено на те, що підприємницькі структури не будуть перевіряти ревізори КРУ Мінфіну України та інші державні контролери. Аудит постає їхнім помічником та радником ведення бухобліку в ринкових умовах.

Завдяки наведеним обставинам законопроект успішно пройшов постійну комісію, Президію та сесію ВР України.

Необхідно зауважити, що в преамбулі Закону зазначалось, що його спрямовано на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власників. Тим самим на законодавчому рівні започатковано особливу самостійну галузь не тільки правового регулювання, а також знань та практичної діяльності. На жаль, така фундаментальна концепція досить складно і тривалий час усвідомлювалася вченими та практиками.

На відміну від чинного Закону достатньо змістовно визначено, що таке аудиторська діяльність та аудит. У ст. 3 Закону передбачалося, що аудиторська діяльність містить організаційне і методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) та надання інших аудиторських послуг. Для порівняння спробуйте розібратися у новій редакції Закону, що таке аудит і аудиторська діяльність і яка відмінність між ними.

З метою захисту вітчизняних аудиторів ст. 5 передбачала, що аудитором може бути лише громадянин України. Надалі цю норму закону змінили не в кращу сторону.

У ст. 7 йшла мова про зміст аудиторського висновку та інших офіційних документів. Як надалі виявилось, такий підхід повністю узгоджувався з МСА, перекладу яких не було у розпорядженні розробників.

За відсутності закону про бухоблік та інших нормативних актів, що регулювали облік в ринкових умовах, змушені були в цьому законі визначати, що таке публічна бухгалтерська звітність. Як показала практика, таке визначення було досить змістовним та зберегло своє значення на майбутнє. Головне – складником публічної бухгалтерської звітності є аудиторський висновок. Проти цього Мінфін України намагався постійно боротися і повністю ігнорувати тривалий час у нормативних актах з бухобліку.

Найбільш актуальною була ст. 10 «Обов'язкове проведення аудиту». Пропонуватися досить виважений підхід до підтвердження достовірності та повноти річного балансу і звітності комерційних банків, фондів, бірж,

компаній, кооперативів та відомств та інших господарюючих суб'єктів незалежно від форм власності та видів діяльності, звітність яких офіційно оприлюднюється, за винятком тих установ та організацій, що повністю утримуються за рахунок державного бюджету і не займається підприємницькою діяльністю, а також суб'єктів з річним господарським оборотом у розмірі не більше як двісті неоподаткованих мінімумів.

Саме цей пункт Закону найбільше викликав згодом заперечень, особливо з боку Мінфіну України та податкових органів, які тоді приймали звітність і намагалися приймати її майже без аудиторських звітів.

Негативну роль в цьому питанні відіграла також ВР України II скликання, сформована у 1994 р. через рік після прийняття Закону. Не на висоті виявився саме Комітет з економічних реформ ВР України, де першим заступником обрали пані Кужель. Саме її в 1994 р. обрали Президентом САУ. В. Головач під час обрання склав з себе повноваження голови Виконкому Спілки, оскільки не побачив себе у подальших планах розвитку аудиту.

Історія діяльності САУ – це зовсім окрема тема, яка чекає своїх дослідників. Натомість необхідно зазначити, що доки в САУ йшли змагання в стилі лихих дев'яностих, утворилося «болото», яке постійно намагалось роздмухувати ворожнечу серед аудиторів. Під таким прикриттям найбільш завзяті спромоглися пробратися на керівні посади в САУ і АПУ. В результаті розвиток аудиту суттєво загальмувався і перейшов в іншу фазу. Прийде час і можливо буде достеменно назвати діючих осіб та їх вчинки.

Вищенаведений п. 1 ст. 10 Закону спочатку ігнорували на практиці чиновники Мінфіну України та податкової. Потім зупинила дію ВР України. Через короткий термін її відновили, але в обмеженому вигляді. Хоча обов'язкове проведення аудиту в Законі пропонували у 1995 р. за наслідками діяльності у 1994 р. Щось терміново змінювати не було жодного сенсу.

У низці публікацій досить однобічно тлумачать зазначені положення Закону стосовно обов'язкового аудиту. Мовляв, це був «перегиб» у бік

тотального аудиту. Насправді це був підхід, що повністю відповідав зарубіжному досвіду і сучасному стану проведення аудиту. Мова йшла про аудит суб'єктів підприємницької діяльності, звітність яких офіційно оприлюднюється і господарський оборот не перевищує 200 мінімальних зарплат. Зазначену проблему належало регулювати шляхом встановлення чіткого переліку суб'єктів, звітність яких оприлюднюється, та розміром річного обороту. Замість такого підходу вирішили максимально звести нанівець дію Закону «Про аудиторську діяльність» – з метою популізму та в угоду великим підприємницьким структурам, які не бажали оприлюднювати звітність, оскільки повним ходом розпочалася приватизація.

Проти такої позиції ВР України і новообраного Комітету з економічної реформи заявили протест аудитори. Він виявився стихійним, але достатньо організованим.

Тут знову не обійшлося без В. Головача, який намагався бути осторонь від діяльності САУ на чолі з пані Кужель – першого заступника Голови Комітету ВР України з економічної реформи. До того ж він нещодавно звільнився з посади першого заступника Міністра юстиції України. Натомість аудитори почали заявляти, що негоже ініціатору створення аудиту в Україні бути осторонь від протидії руйнації аудиту. Довелось погодитися.

Прийняли рішення провести з'їзд аудиторів України. Такому зібранню намагалися всіляко протидіяти. Водночас він відбувся саме у вигляді з'їзду аудиторів Україна, а не САУ. Організатором виступила аудиторська фірма «Аналітик». Завчасно замовили зал на тисячу місць у НТУУ «КПІ ім. І. Сікорського». Коли прийшли аудитори на зібрання, то його відмовилися відчиняти і тому спочатку зібралися поруч у сквері, а потім терміново перебралися в інше приміщення. Прийняли звернення на адресу Голови ВР України та Президента України. Це певною мірою дало свій позитивний результат. На з'їзді був член комітету ВР України з економічної реформи. Керівництво комітету не з'явилося, хоча їх запрошували. На їхню адресу висловили відповідні зауваження. Більш

детальний репортаж оприлюднено в одному з номерів журналу *«Економіка. Фінанси. Право»* [86].

Зазначений з'їзд згуртував аудиторів України, але ненадовго. Відновлення аудиту, крім позитиву, призвело до утворення різного роду угруповань і подачі законопроектів стосовно реформи аудиту.

Ст. 12 Закону передбачала сертифікацію аудиторів (визначення кваліфікаційної придатності). Термін чинності сертифікату не повинен перевищувати п'яти років. Менший термін його чинності в конкретному випадку мала право встановлювати АПУ.

Такий термін передбачено з метою підвищення кваліфікації аудиторів кожні п'ять років. Натомість наприкінці скликання АПУ всупереч Закону встановили щорічні та інші обов'язкові платні форми підвищення кваліфікації. Термін чинності сертифікатів продовжували тільки шляхом повторної здачі іспитів. Під приводом, що завчасно не надали заяви на продовження позбавляли сертифікату. В результаті наведеного та інших фактів АПУ розпочала зловживати наданими їй повноваженнями.

Ст.ст. 14-16 регламентували створення та діяльність АПУ. Під час підготовки закону передбачалося, що АПУ буде виконувати повноваження на зразок нинішнього органу суспільного нагляду. Хоча на період підготовки Закону у цивілізованому світі домінував самоврядний аудит. Такий підхід не тільки враховував вітчизняні реалії стосовно належного розвитку аудиту, а також був суттєвим кроком у розрахунку на майбутнє.

Натомість сталося не так, як гадалося. АПУ сама себе скомпрометувала своєю негативною діяльністю. Особливо відзначилися аудитори, делеговані САУ до АПУ і в подальшому, після внесення змін до Закону, з'їздом аудиторів. З приводу таких негараздів виникало безліч конфліктів.

Водночас аудитори не спромоглися знайти порозуміння, щоб напрацювати відповідні зміни до Закону, що розраховані на його конструктивне вдосконалення. Протиріччя серед аудиторів зіграли проти них.

У першій редакції Закону значні повноваження з формування АПУ отримала САУ. Всього передбачалося 20 членів АПУ, з яких 5 делегувала САУ, 5 – Міністерства та відомства, а також по 5 представників від навчальних та наукових закладів делегували САУ, Міністерства і відомства.

На превеликий жаль, САУ не спромоглася стати єдиною самоврядною громадською організацією аудиторів України. При підготовці закону не вдалося переконати депутатів про необхідність створення на законодавчому рівні єдиної професійної організації аудиторів України. Значна частина депутатів вважала, що такий підхід започаткує монополізм серед різного роду громадських організацій. Подолати таке бачення не вдалось багато років.

За відсутності законодавчих положень, аудитори всупереч здоровому глузду розпочали створювати цілу низку громадських організацій аудиторів. Робилися спроби створити Указом Президента України Аудиторський комітет України. Його утворення заблоковано – це окрема епопея.

В. Головач після невдалих спроб спрямувати аудиторський рух на позитив змінив напрям своєї діяльності. У 1996 р. його призначили заступником Міністра юстиції, а потім першим заступником.

За період знаходження на цих посадах вдалося зберегти від повної руйнації Закон «Про аудиторську діяльність», передбачити аудит у ЦК та ГК України.

Також від імені Міністерства ним розроблено та внесено на затвердження Кабміну у 1997 р. Концепцію реформування бухгалтерії в Україні. Довести до рівня законопроекту зазначену концепцію не вдалося. Відбулася зміна керівництва Міністерства юстиції.

Відсутність закону про бухгалтерський облік стало суттєвою перешкодою на шляху розвитку аудиту в Україні. Закон «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» спромоглися прийняти тільки в липні 1999 р. і то не у кращому вигляді. В ньому не було питань, пов'язаних з аудитом, їх запровадили набагато пізніше.

Необхідно зазначити, що ще постановою «Про введення в дію Закону України «Про аудиторську діяльність» Кабміну доручалося до 1 червня 1993 р. подати на розгляд ВР України проєкт Закону «Про бухгалтерський облік». Подання такого закону ігнорували з метою проведення безконтрольної приватизації.

Також ВР України прийняла постанову, що термін «аудит» повинен вживатися тільки до незалежного фінансового контролю відповідно до Закону «Про аудиторську діяльність». Такий підхід протримався недовго. Наступні скликання ВР України не помічали власної постанови. Відкрили скриньку Пандори. Термін «аудит» набув глобального поширення. Всі намагаються, де тільки можна, його вживати. Не розуміють різницю між англійською та українською мовами, де терміни вживаються інакше. В українській мові одне явище або предмет можливо позначити декількома термінами, а в англійській – навпаки, один термін позначає декілька явищ або предметів. Ще за часів мого (В. Головача) перебування в Мінюсті вносили на розгляд Кабміну і ВР України Закон «Про закони», де передбачався порядок прийняття законів. Його так і не прийняли. Наступні скликання не здійснили такий крок і дотепер. Тому й є плутанина. Прикладом є прийняття нового Закону «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», який поруч із позитивом містить низку негараздів, але це окрема тема.

Законопроєкт підготовлено у завершеному вигляді в І пол. 1992 р. Тривалий час йшло його обговорення серед членів САУ з метою знайти конструктивне порозуміння. Зайняло значний час погодження законопроєкту з провідними депутатами більшості з числа «червоних директорів». Неодноразово приймалися спроби погодити законопроєкт з Міністерствами, зокрема КРУ, але позитивного результату досягнуто не було.

Досягти домовленості про організаційне забезпечення діяльності майбутньої АПУ вдалося з Міністерством статистики.

Саме тоді через постійну комісію ВРУ з економічних реформ проходили законопроєкти з питань діяльності Мінстату. Тому в заключному

варіанті Закону передбачено, що організаційне забезпечення діяльності майбутньої АПУ покладається на САУ і Мінстат.

1.3.4. Міжнародна роль Закону. ВР України I скликання мала тісну співпрацю із законопроектної роботи з республіками колишнього СРСР. Виявилось, що найбільше в питаннях реформування контрольно-ревізійної діяльності «просунулася» Україна.

Напрацьований законопроект «Про аудиторську діяльність» передано іншим колишнім союзним республікам.

Найбільш оперативню справувала Республіка Узбекистан, де найменше виявилось погоджень та обговорень: вони прийняли такий Закон 9 грудня 1992 р. Республіка Казахстан – 18 жовтня 1993 р. Республіка Білорусь – 8 листопада 1994 р.

Натомість російська федерація не спромоглася прийняти Закон. 22 грудня 1993 р. Указом президента росії затверджено тимчасові правила аудиторської діяльності, які діяли до 7 серпня 2001 р., коли прийняли відповідний Закон. Як не дивно, тексти прийнятих Законів збігалися і навіть дублювати український законопроект.

Іншим шляхом пішли Балтійські республіки. Їхнє ставлення до колишніх радянських республік було занадто обережним. Водночас прийняте законодавство виявилось подібним до українського законопроекту в концептуальному підході.

1.3.5. Проблеми вдосконалення аудиту в Україні. Спроби вдосконалення Закону України «Про аудиторську діяльність» приймались неодноразово і переважно були спрямовані на підпорядкування аудиту певним групам осіб. З цією метою почали плодитися різноманітні громадські організації аудиторів. Оскільки такі спроби мали нікчемний характер, то вони не мали реального успіху на рівні ВР України.

САУ більше була стурбована боротьбою за посади в АПУ ніж законотворчою діяльністю. Враховуючи таку ситуацію, В. Головач дав згоду очолити юридичний напрям діяльності й готувати нову редакцію закону.

Спочатку була спроба організувати національний круглий стіл з числа представників різних громадських організацій аудиторів. На першому етапі вони мали деякий успіх. Потім окремі особистості побачили в них загрозу своєму авторитету і розпочали чинити максимальний спротив.

Більш успішно почала просуватися робота з розроблення нового проекту закону на рівню САУ. Декілька років довелося обговорювати саму концепцію закону. Керуючись більш-менш узгодженою концепцією, на кінець 2014 р. вдалося підготувати нову редакцію закону. Навіть вдалося обговорити його в регіональних відділеннях САУ. Рішучо на більш реальні дії у керівництва САУ не вистачило. Вносились пропозиція направити розроблений проект закону в Міжнародну федерацію бухгалтерів (МФБ) та зарубіжні організації аудиторів. З цією метою зробили переклад законопроекту на англійську, але переконати керівництво САУ не вдалося.

Така активність САУ вчинила переполох серед посадовців Мінфіну України і вони розпочали діяти. Для цього навіть залучили Світовий банк та зарубіжних фахівців. Перші варіанти законопроекту Мінфіну були явно недолугими, що викликало протест серед широкого загалу аудиторів. Зрештою вдалося схилити керівництво САУ скликати з'їзд аудиторів України. Він мав вагомий успіх. До роботи над законопроектом Мінфіну залучили представників аудиторської спільноти. Законопроект САУ взято за основу не було. Завдяки голові комітету ВР України Ніні Южаніній вдалося досягти певного компромісу і навіть дещо покращити законопроект Мінфіну України. Незважаючи на його недосконалість ВР України прийняла без оцих зауважень.

1.3.6. Висновки за розділом та рекомендації з подальшого вдосконалення аудиторської діяльності:

1. Всупереч проблемам і негараздам Закон України «Про аудиторську діяльність» проіснував з 1993 р. до 2017 р., майже 25 років – чверть століття.

2. Прийнятий йому на зміну Закон «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» недостатньо врахував позитивне надбання аудиторів для можливого вдосконалення аудиторської діяльності в Україні.

3. Нинішньому поколінню аудиторів України необхідно знайти порозуміння з подальшого вдосконалення вітчизняного аудиту.

4. Доцільно максимально стимулювати наукові дослідження проблем аудиторської діяльності шляхом запровадження відповідних програм, надання грантів, проведення конкурсів та здійснення інших заходів. Без науки неможливо вдосконалювати практику.

5. Бажано розпочати вести «*Літопис історії аудиту в Україні*» на загальнодержавному рівні.

6. Необхідно частіше проводити в режимі онлайн різноманітні семінари і подібні заходи з обговорення актуальних проблем аудиту.

7. Не зайвим буде проведення опитувань та анкетування серед аудиторів з важливих питань із вдосконалення аудиторської діяльності.

1.4. Аудит як наука

Аудит можливо вважати молодю наукою, яка розпочала формуватися на початку XIX ст. На першому етапі домінували емпіричні знання про аудит у вигляді різноманітних теорій. В середині XX ст. зарубіжні вчені почали замислюватися над теоретичними засадами аудиторської діяльності, звертатись до філософських аспектів аудиту і на цій основі формулювати відповідні постулати [13, с. 18]. Наукові дослідження українських науковців стосовно діалектичного пізнання сутності аудиторської діяльності мали поодинокий характер і не отримали відповідного поширення [87].

У розгляді цієї проблематики термін «аудит» вчені тлумачать в широкому аспекті і поширюють його на всю аудиторську діяльність. У нашому дослідженні також будемо дотримуватися такого підходу, щоб уникнути зайвих пояснень. В окремих випадках за необхідності уточнити

наведену аргументацію будемо проводити відмінність між ними. Проблема полягає в тому, що на етапі становлення класичного аудиту ці поняття майже повністю збігалися доти, доки не з'явилося нормативно-правове, методичне і організаційне забезпечення як самостійні напрями аудиторської діяльності, а також окремі від аудитора повноважні суб'єкти у вигляді самоврядних, контролюючих і наглядових органів.

Більш детальне визначення змісту цих термінів потребує окремого розгляду. Хоча в Законі України «Про аудиторську діяльність» (1993 р.) ці поняття мали відповідне визначення.

Дослідження аудиту як науки вченими розпочалося нещодавно. Переважна їх частина загалом намагається коментувати праці зарубіжних авторів. Деякі українські вчені обмежуються дослідженням теоретичних аспектів аудиту – певними концептуальними засадами у вигляді тих чи інших вихідних наукових положень.

Від самого початку необхідно зазначити, що предмет правового регулювання аудиту, а відповідно й науки чітко окреслено ще в 1993 р. Законом України «Про аудиторську діяльність». В ньому прямо зазначалося, що його спрямовано на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів користувачів фінансової звітності. Тим самим цим Законом запроваджували регулюючий вплив правових норм на поведінку учасників аудиторської діяльності як суспільного відношення, в якому є сторони з різними і навіть діаметрально суперечливими інтересами. Інша справа, що до цього часу теоретичні дослідження визначеного в цьому Законі предмета аудиту з позиції діалектичної оцінки протиріч у сфері аудиту не отримали повноцінного результату. Поодинокі пропозиції з визнання аудиту повноправною наукою мають суперечливий зміст і не сприймаються позитивно широким загалом науковців.

Такий стан справ окремі вчені пояснюють тим, що створення інституту аудиту в Україні спочатку відбулося шляхом закріплення інституціональних рамок через установавання формальних норм в тексті

Закону України «Про аудиторську діяльність», тобто експорту готової інституціональної форми [88].

Як свідчить подальший практичний досвід, основну увагу до зазначеної новизни спочатку було спрямовано переважно на розроблення курсу ревізійної техніки для аудиторів. В окремих випадках до перевірки фінансової звітності залучали методи фінансового та економіко-правового аналізу. Застосування зарубіжного досвіду тривалий час ускладнювалося відсутністю реформування пострадянського бухобліку. Хоча здійснення таких заходів передбачалося в самому Законі України «Про аудиторську діяльність». Тільки в подальшому почали з'являтися окремі наукові дослідження з поглибленого пізнання методологічних проблем аудиторської діяльності.

Тенденція стосовно механічного пристосування методів документальної ревізії до аудиторських процедур продовжує мати місце в деяких підручниках і навчальних посібниках дотепер. Відчуваються складнощі стосовно повноцінного запровадження у практичну діяльність вітчизняних аудиторів МСА, що обумовлено домінуванням в них біхевіористичного підходу, який має певні розбіжності з нормативно-правовою системою в Україні. В результаті чого спостерігається домінування в низці наукових публікацій різного роду рекомендацій з проведення рахункового, а не ризик-орієнтованого аудиту.

Загалом аналіз наукових праць свідчить, що аудит як предмет наукового пізнання за період свого існування в якості практичної діяльності збагатився відповідними емпіричними знаннями, які потребують їх належного оцінювання на рівні науково обґрунтованої теорії. Виконання такого завдання дасть змогу говорити про аудит як повноцінну науку.

В наукових працях пропонуються різні підходи до визначення змісту аудиту як науки. Одні автори вважають за доцільне розглядати аудит в якості одного з видів суспільно-корисної діяльності стосовно забезпечення користувачів достовірною інформацією фінансової звітності. На думку інших, аудит – це наука про відносини між суб'єктами

аудиторської діяльності стосовно надання об'єктивної інформації про майновий стан учасників [89-92]. Тільки незначна частина авторів пропонують розглядати аудит як самостійну галузь економічної науки [4, с. 23-24]. Такі погляди на аудит поодинокі і не знаходять підтримки серед широкого загалу науковців.

Деякі автори схиляються до того, що основу аудиту як науки становить система знань про методи і прийоми незалежного фінансового контролю. Окремі автори у процесі вивчення цієї проблематики звертають увагу на необхідність пізнання аудиту в аспекті суспільних відносин за допомогою міждисциплінарної методології. На основі узагальнення таких поглядів науковці роблять висновок, що наука про аудит – це сукупність окремих складових усіх знань, накопичених у галузі аудиту, та визначена їх система, на основі якої виникає метод руху людського пізнання [93, с. 8].

Наведені вище погляди на аудит як науку здебільшого містять загальні орієнтири стосовно подальшого пізнання змісту цієї науки. Справа в тому, що українські вчені переважно присвячують свої праці дослідженню прикладних проблем аудиторської діяльності. А питання теорії аудиту як головного складника цієї науки залишають осторонь або обмежуються аналізом різного роду постулатів, сформульованих зарубіжними авторами в ХХ ст.

Характерно, що переважна частина авторів ототожнюють предмет аудиту як науки і предмет аудиту як перевірки фінансової звітності (напр. [28, с. 34-36]). На думку деяких з них, предметом аудиту в загальноекономічному розумінні є фінансово-господарська діяльність суб'єкта підприємництва [7, с. 17].

Мають місце публікації, в яких у розгляді аудиторської діяльності загалом пропонують предметом її дослідження вважати інформацію про явища та процеси господарської діяльності суб'єкта, що підлягає аудиторській перевірці, яка відображена в бухгалтерських документах та інших джерелах [94, с. 9]. В наведеній публікації поняття «аудиторської

діяльності» помилково звужують до аудиторської перевірки. Тим самим ігнорують наявність в аудиторській діяльності, окрім аудитора і суб'єкта господарювання, цілого ряду інших суб'єктів в особі АПУ, Органу суспільного нагляду, Атестаційної комісії та інших повноважних осіб.

На увагу заслуговують публікації, в яких розглядають аудит як самостійну галузь економічної науки. На думку таких дослідників, необхідний науковий рівень аудиту забезпечують: теоретичне, емпіричне, парадигмальне знання, інструментальне знання і навички за технологією дослідницької роботи [4, с. 24].

Окремі автори звертають увагу на загальнотеоретичні засади концепції аудиту. На їх думку, загальнотеоретична концепцію аудиту повинно бути подано у вигляді послідовного сходження від абстрактного до конкретного, від теорії до практики шляхом поступового дослідження постулатів, принципів, стандартів, правил та процедур аудиту [5, с. 20; 95].

Зарубіжні вчені, зокрема Дж.К. Робертсон, розглядають теорію аудиту в аспекті концепцій, постулатів та стандартів аудиту [13, с. 16-19]. Р. Адамс переважно схилявся до того, що аудит – суцільно практична діяльність. Водночас він визнавав доцільність наявності теорії аудиту у вигляді постулатів. Серед них основну увагу приділяв аналізу постулатів Маунца і Шараффа. Крім того, пропонував в теорії аудиту застосовувати зовнішні методологічні підходи, такі як вибіркове дослідження, біхевіористична (поведінкова) концепція й аналіз ризиків [14, с. 86-90].

Таке концептуальне бачення предмета аудиту вказує на його відповідну самостійність і недоцільність розгляду в якості галузі економічної або іншої науки. Наведене зауваження стосується і правознавства.

Нині аудит включають до предмета фінансового права і захищають дисертації з питань правового регулювання аудиторської діяльності [96, 97]. Необхідно зазначити, що вимоги стосовно знань аудитора наведені у ст. 19 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» і вони явно виходять за межі економічної науки і значною мірою мають правове спрямування [98, с. 75-76].

Само собою зрозуміло, що предмет аудиту як науки повинен включати нормативно-правове забезпечення аудиторської діяльності. Тому обмеження аудиту сферою економіки, господарського контролю або права не відповідає реальному стану справ і являється недоречним. Зазначене свідчить, що аудит як наука має самостійне значення.

Загалом українські вчені досить обережно ставляться до висловлювань стосовно аудиту як самостійної науки. Переважна частина дослідників намагаються всіляко оминати таку проблематику, щоб зайвий раз не дискутувати з відомими вченими. Особливо з тими, хто розглядає аудит як розділ науки про господарський контроль [99].

Більш предметні дослідження аудиту як науки мають місце у працях О.А. Петрик, Г.М. Давидова та М.В. Кужельного. Зазначені автори вважають, що теорія аудиту в широкому розумінні – це система наукового знання, що описує і пояснює теоретичні аспекти системи незалежного фінансового контролю – аудиту, – і зводить відкриті в цій галузі закономірні зв'язки до єдиного об'єднавчого початку. За їх висновками у методологічному плані аудит є молодого наукою, яка впритул підійшла до другого, теоретичного, рівня наукового мислення. Основним завданням цього рівня пізнання зазначені автори визначають пояснення фактів, розкриття сутності, внутрішніх закономірностей предметів і явищ та передбачення нових явищ ([100, с. 848-861, 101, с. 49-61]).

На особливу увагу заслуговують наукові дослідження О.А. Петрик, в яких послідовно наголошується на розумінні аудиту як галузі наукових знань, розробленні цілісної теорії аудиту, що гармонійно поєднує методологію та організацію аудиторської діяльності [102]. На думку О.А. Петрик, набір усталених правил, принципів і понять, які сформовано для певного часу розвитку аудиту, необхідно змінювати. Відповідних коригувань потребує і т.зв. інституційна парадигма. Настав час формування нової парадигми аудиту сталого розвитку. Серед особливостей діяльності аудиторів в умовах сталого розвитку вбачається серед інших завдань виявлення корупції та шахрайства [103, с. 9-27].

Викладені підходи вищеназваних авторів потребують подальших наукових досліджень. Вони орієнтують на пізнання реальних закономірностей аудиторської діяльності на теоретичному рівні з позиції діалектичної логіки, а не шляхом побудови різноманітних суперечливих конструкцій на емпіричному рівні. На превеликий жаль, за останні роки такого роду публікацій з'являється в значному обсязі.

1.4.1. Аналіз аудиторської діяльності з позиції категоріального синтезу та інституціонального підходу. Є безліч визначень, що таке наука. Більшість схиляється до того, що наука є формою суспільної свідомості і включає в себе не тільки систему знань стосовно закономірностей об'єктивної дійсності, а також їх філософське тлумачення внаслідок усвідомлення певних законів та принципів пізнання причинно-наслідкових зв'язків. Саме за допомогою філософської теорії пізнання або гносеології визначаються напрями та методи наукових досліджень.

З позиції гносеології сам перехід від емпіричного до теоретичного знання розглядається як перехід до розкриття внутрішньої сутності явищ у вигляді протиріччя за допомогою діалектичної, а не тільки формальної логіки. Теоретичні знання, на відміну від емпіричних, відображають такий рівень розвитку науки, який дає змогу шляхом застосування фундаментальних законів зводити розрізнені явища і факти у відповідну систему.

Гносеологія орієнтує на те, що розвиток природи і суспільства, а також будь-якого знання відбувається шляхом інтеграції або синтезу. Не стоїть осторонь цього відношення й аудиторська діяльність, в якій інтеграційні процеси та їх синтез все більше займають домінуюче становище. Характерним відображенням таких процесів є зростання суспільного значення аудиту, розширення його міжнародних масштабів, гармонізація нормативного регулювання аудиторської діяльності шляхом прийняття відповідних стандартів. Поява в цих стандартах таких категорій, як конфлікт інтересів, професійний скептицизм,

професійне судження аудитора тощо, переконливо свідчить про подальший розвиток аудиторської діяльності. Сама фінансова звітність як предмет аудиту стала інтегрованою і потребує адекватних методів перевірки.

Окремі вчені цілком справедливо зауважують, що в монографіях, наукових статтях увага здебільшого концентрується на вдосконаленні методик аудиторських перевірок, прикладних проблем аудиторської діяльності, оминаючи водночас інші важливі методологічні аспекти. Вони пропонують застосовувати комплексний підхід у дослідженнях аудиту, який вимагає розглядати його з різних позицій, як складник ринкової інфраструктури, як механізм дії цього елемента, як елемент у механізмі сфери управління господарськими процесами [104].

Розвиток аудиту як науки на сучасному етапі набув такого стану, що потребує застосування інституціонального підходу, спрямованого на залучення знань зі сфери філософії, економіки, соціології, права, економічної психології, теорії інформації та інших наук. Зокрема, філософія орієнтує на необхідності дослідження аудиторської діяльності як соціального відношення, що містить в собі протиріччя, яке підпорядковується загальним законам діалектики. Економічна наука спрямована на вивченні аудиту як незалежної форми фінансового контролю в загальній системі управління та обліку господарської діяльності. Пізнання аудиту з позиції соціології дає змогу визначити соціальну функцію аудиту в суспільстві стосовно виконання завдань з надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. Цілком справедливо буде самостійним напрямом визначити розроблення та впровадження науково обґрунтованих нормативно-правових актів з питань аудиторської діяльності. Стосовно застосування економічної психології в аудиті, – це спирається на біхевіористичний підхід до аналізу поведінки учасників облікового процесу та аудиту. Важливе значення в аудиторській діяльності посідають дослідження в аспекті теорії інформації комунікаційних процесів стосовно підготовки фінансової звітності та отримання аудиторських доказів відносно її

достовірності, повноти та відповідності законодавству.

Стосовно впровадження в аудиторську діяльність інституціонального підходу науковці вносять різні пропозиції. В цьому відношенні можливо погодитися з тими вченими, які зазначають, що інституалізація в аудиторській діяльності повинна відбуватися як перманентний процес обумовлений дією законів діалектики [88].

Якщо вести мову про інтеграційні процеси у сфері пізнання аудиторської діяльності з позиції діалектики, то передусім необхідно звернути увагу на синтез об'єктивного і суб'єктивного. На рівні мислення він набуває категоріального змісту, оскільки здійснюється за допомогою категорій. Пізнавальні образи виникають як наслідок підведення чуттєвої, тобто емпіричної, інформації під категорії з наступним синтезом отриманих результатів. Та чи інша категорія як максимально широке поняття є орієнтиром з вивчення певних властивостей різноманітних явищ та предметів. За допомогою категорій в явищах та предметах визначають характерні ознаки, недоступні для сприйняття почуттями на емпіричному рівні. У процесі подальшого категоріального синтезу встановлюють сутність явищ та процесів.

Як свідчить історія розвитку науки, спочатку формуються знання стосовно окремих властивостей явища або предмета. Потім шляхом категоріального синтезу здійснюється перехід до пізнання окремих властивостей у вигляді єдиного цілого, що ґрунтується на фундаментальному відношенні.

Емпіричні знання відображають окремі властивості предмета у вигляді явищ, а теоретичні розкривають їх внутрішню сутність. Шляхом визначення сутності як єдиної основи різноманітних явищ здійснюється перехід від емпіричного до теоретичного рівня знання. Якщо на емпіричному рівні різноманітні явища розглядаються в аспекті їх подібності та відмінності, то на теоретичному рівні їх сутність постає в якості тотожності різного або діалектичного протиріччя. Сутність у цьому разі є внутрішньою основою окремих явищ і переходу одного в інше.

Хоча сутність спочатку на рівні теорії постає окремо від явищ у вигляді певної абстракції, насправді вона з ними нерозривно пов'язана. У зв'язку з цим необхідно не обмежуватися абстрактним розглядом сутності окремо від явищ, а рухатися далі у напрямі аналізу сутності в єдності з явищами, і тим самим напрацювати відповідну систему теоретичного знання.

Для досягнення такої мети спочатку розглядають сутність абстрактно, окремо від явищ. Без такого відходу від дійсності та деякого спрощення неможливо здійснити процес пізнання внутрішніх закономірностей, притаманних окремим явищам. В силу об'єктивних обставин пізнання будь-якого предмета одразу стосовно всіх його властивостей є недосяжним. Тому розгляд сутності окремо від явищ становить самостійний етап розвитку знання, що має назву теоретичного абстрактного знання.

На теоретичному рівні пізнання категорії емпіричного рівня не втрачають свого значення навіть за умови абстрагування. Вони тільки підпорядковуються і відображають окремі властивості їх внутрішньої сутності. Після визначення сутності явища перестають створювати видимість, яку в деяких випадках приймають за істину.

Так, наука передбачає з'ясування сутності досліджуваних явищ не в загальному аспекті, а на рівні закону. В аспекті філософії закон трактують як суттєве відношення та зв'язок між сутностями, що має об'єктивний, повторюваний та загальний зміст.

На етапі преднауки систему знань утворюють результати дослідження фактів та встановлення в них сталих тенденцій, які узагальнюють в якості відповідних концептуальних положень або т.зв. теорій. Якщо на етапі преднауки знання виводяться безпосередньо з практики і на їх основі формуються уявлення стосовно закономірностей, то в подальшому нові знання теоретичного змісту утворюються зовні відносно практики. Вони зазвичай залучаються з іншої області знань. За їх допомогою аналізуються попередні результати вивчення фактів на емпіричному рівні, що дає змогу встановити суттєві закономірності у вигляді закону.

В результаті такого руху процес наукового пізнання спрямовується від живого спостереження до абстрактного мислення і від нього до практики.

Як уже зазначалося, вирішальну роль в переході від емпіричного до теоретичного знання відіграє категоріальний синтез. Для з'ясування на рівні теоретичного знання внутрішнього змісту явищ у вигляді основного відношення, що їх поєднує, передусім застосовують категорії «зв'язок», «взаємозв'язок», «взаємодія».

Головним сутнісним відношенням в аудиторській діяльності є не що інше, як відношення між аудитором і управлінським персоналом, що відповідає за складання фінансової звітності. Подібно іншим сутнісним відношенням означене відношення містить в собі зв'язок певних властивостей кожної зі сторін. Зі свого боку, зв'язок між сторонами обумовлює взаємний зв'язок, який умовно можливо називати «паритетним» та «рівнозначним». З одного боку, аудитор повинен перевірити фінансову звітність, а з іншого – управлінський персонал зобов'язаний створити аудитору належні для цього умови. Внаслідок таких взаємних обов'язків, передбачених законодавством, між аудитором і управлінським персоналом виникає нерозривний взаємозв'язок у вигляді аудиту.

На відміну від категорій «зв'язок», «взаємозв'язок», категорія «взаємодія» має більш конкретне значення. Воно полягає в тому, що взаємодія відбувається шляхом зміни взаємозв'язку між сторонами сутнісного відношення. Сама собою взаємодія є всеосяжною і призводить до того, що всі зміни об'єктивної дійсності нерозривно пов'язані причинно-наслідковими відношеннями. Наявність такого взаємозв'язку і взаємодії дає змогу зробити висновок, що головне сутнісне відношення в аудиторській діяльності містить в собі певну єдність, яка різнопланово відображається в конкретних відокремлених явищах та фактах.

Сутнісне відношення повинно розглядатися як взаємодія протилежностей, що перебувають між собою в стосунках діалектичної єдності. Аудитор і управлінський персонал як протилежності обумовлюють одне одного і окремо не існують. Їх єдність одночасно передбачає різницю між ними у

вигляді протилежних моментів єдності. Аудитор і управлінський персонал як протилежності самотійні тією мірою, якою кожен з них не є іншим і не постає запереченням протилежної сторони. Водночас ці протилежності обумовлюють з іншої сторони свої властивості, поєднані між собою нерозривним зв'язком. Єдність таких протилежностей є сутнісним відношенням у вигляді діалектичного протиріччя. Його зміст полягає саме в тому, що аудитор перевіряє фінансову звітність не сам собою, а за умови волевиявлення управлінського персоналу. Зі свого боку, управлінський персонал не в змозі ухилитися від перевірки фінансової звітності аудитором, оскільки суспільство як провідний користувач фінансової звітності покладає на управлінський персонал відповідний обов'язок.

Як зазначають окремі науковці, у разі обов'язкового аудиту клієнтом аудитора є не власники, а тим більше не управлінський персонал, а суспільство загалом [105]. Ініціативний аудит також не становить абсолютну прерогативу управлінського персоналу. Його ініціаторами постають власники, кредитори, інвестори та інші суб'єкти. За будь яких умов аудиторська діяльність має складний комплексний характер, центральне місце в якому посідають відносини між аудитором і управлінським персоналом.

За умови досягнення взаємної згоди на проведення аудиту відносини між сторонами в особі управлінського персоналу і аудитора набувають ознак діалектичної єдності. У процесі подальшого проведення аудиту сторони діють відносно самотійно аж до завершення перевірки у вигляді позитивного чи негативного висновку стосовно фінансової звітності та неможливості її перевірки.

Стосовно перевірки фінансової звітності, яка поєднує аудитора і управлінський персонал, кожен з них має різні повноваження, які можуть набувати протилежного спрямування. Аудитор під час виконання завдання з надання впевненості зобов'язаний шляхом виконання цілої низки процедур особисто пересвідчитися, наскільки фінансова звітність

відповідає встановленим вимогам. У висловленні такого роду судження аудитор повинен бути незалежним і керуватися принципом професійного скептицизму. Ще до початку перевірки аудитор зобов'язаний оцінити ризик наявності шахрайства та інших перекручувань фінансової звітності, а також можливого невиявлення їх.

На відміну від аудитора, який оцінює фінансову звітність з протилежного боку, управлінський персонал офіційно посвідчує, що фінансова звітність складена належно. Внаслідок цього між аудитором і управлінським персоналом цілком закономірно є протилежні моменти єдності стосовно оцінки фінансової звітності. На всьому етапі проведення аудиту єдність між ними буде відносною, а діалектична боротьба абсолютною. Аудитор, керуючись професійним скептицизмом і вимогами МСА, зобов'язаний ідентифікувати й оцінити ризики суттєвого викривлення фінансової звітності. Управлінський персонал повинен надати аудитору інформацію про вжиття належних заходів для усунення негативного впливу такого роду ризиків на показники фінансової звітності. Залежно від результатів аудитор здійснює дії у відповідь на оцінені ризики суттєвого викривлення. В кінцевому підсумку на підставі отриманих доказів висловлює відповідне професійне судження.

Сутнісне відношення між аудитором і управлінським персоналом наявно не ізольовано, а наповнене певним соціальним змістом і має вагомое суспільне значення. Користувачі фінансової звітності і суспільство як основний користувач не стоять осторонь від стосунків аудитора і управлінського персоналу: вони намагаються всіляко їх регулювати шляхом прийняття відповідного законодавства і стандартів.

Якщо розглядати аудиторську діяльність загалом, то в ній в якості уповноважених суб'єктів, окрім аудитора і управлінського персоналу, також беруть участь АПУ, Орган суспільного нагляду, Атестаційна комісія та інші суб'єкти. Такі суб'єкти є учасниками більш широкого суспільного відношення у вигляді аудиторської діяльності. Центральне місце в аудиторській діяльності посідає відношення між аудитором і

управлінським персоналом стосовно перевірки фінансової звітності. Саме це відношення має сутнісне значення для всієї аудиторської діяльності і тому потребує відповідного наукового дослідження.

Характерно, що на початковому етапі становлення аудиту, коли поширення акціонерного капіталу було обмеженим, а кількість користувачів фінансової звітності була незначною, відносини між аудитором і управлінським персоналом переважно розвивались на автономних засадах. Кожна зі сторін діяла максимально незалежно. В управлінні аудиторською діяльністю домінувала самоврядність без будь-якого суспільного нагляду. Вибір аудитора управлінським персоналом проводився довільно без участі аудиторських комітетів.

У міру зростання акціонерного капіталу, значного збільшення користувачів фінансової звітності аудит набував вагомого суспільного значення. Суспільство поступово обмежувало автономне функціонування сторін цього відношення і всіляко посилювало вимоги до них. Зокрема, ввели заборону на надання консалтингових послуг у проведенні аудиту суб'єктів суспільного інтересу. Виявлення аудитором шахрайства із побічного завдання перейшло в основний напрям їх діяльності. Документування аудиторської перевірки набуло тотального значення. Поступово запровадили досить жорстку систему контролю якості аудиту. У кінцевому підсумку автономність і єдність у відносинах між аудитором і управлінським персоналом все більше стали відносними, а протилежні тенденції, пов'язані з конфліктом інтересів та діалектичною боротьбою сторін, перетворилися в домінуючі.

Наведені тенденції переконливо свідчать, що у процесі розвитку аудиторської діяльності сутнісне відношення між аудитором і управлінським персоналом достатньою мірою сформувалося у вигляді діалектичного протиріччя. Тому є всі підстави для аналізу на теоретичному рівні зазначеної сутності як протиріччя із застосуванням категорій «протилежність», «єдність», «протиріччя». Ці категорії дають змогу аналізувати суперечливий зміст сутності шляхом роздвоєння її на

протилежності і зведення їх до єдності. Здійснити такий аналіз можливо тільки за наявності відповідного знання аудиторської діяльності на емпіричному рівні та його подальшого поглибленого теоретичного дослідження.

1.4.2. Діалектичне пізнання аудиторської діяльності та його результати. Історія науки свідчить, що до поняття предмета пізнання як реального протиріччя наука приходять не одразу, а тривалий час. Не становить виключення й аудиторська діяльність. Спочатку на емпіричному рівні домінує формальна логіка та здоровий глузд, який повністю виключає протиріччя в предметі пізнання. У крайньому разі припускають можливе існування протиріччя між окремими напрямками діяльності та відповідними предметами пізнання, а не в самій їх суті. В подальшому стає очевидним, що для дослідження реального протиріччя на теоретичному рівні недостатньо формальної логіки, необхідно також керуватися діалектичною логікою.

Стосовно діалектичного пізнання аудиторської діяльності зарубіжні та вітчизняні вчені підійшли впритул. Насамперед це стосується цілої низки дилем, які найчастіше постають перед вченими і практиками. Їх можливо відобразити такими питаннями:

1. Виявлення аудитором шахрайства: прямий обов'язок чи побічне завдання?
2. Конфлікт між аудитором і управлінським персоналом: неминучий чи випадковий?
3. Абсолютна чи відносна незалежність та самоврядність в аудиторській діяльності?
4. Суспільний нагляд чи державний контроль за аудиторською діяльністю?
5. Необхідність застосування фахових знань непрактикуючих аудиторів чи повна незалежність суб'єктів суспільного нагляду від аудиторів?
6. Яка ефективність аудиту за наявності аудиторського ризику

невиявлення шахрайства?

7. Аналізувати фінансову звітність з позиції професійного скептицизму чи на основі довіри до предмета перевірки?

8. Сприяння аудитором партнерським стосункам між суб'єктом господарювання і користувачами фінансової звітності чи врахування конфлікту інтересів та незалежності?

9. Аудитор у процесі аудиту отримує абсолютну чи обґрунтовану впевненість?

10. Аудит – самостійна наука чи галузь економіки?

Стосовно вищенаведених суперечливих явищ в аудиторській діяльності вченими сформульовано цілу низку концепцій. Переважну частину таких концепцій тим чи іншим способом орієнтовано на перехід від емпіричного до теоретичного рівня пізнання.

Деякі вчені цілком правомірно в концепціях аудиту вбачають необхідність послідовного сходження від абстрактного до конкретного, від теорії до практики шляхом послідовного застосування постулатів, принципів, правил і процедур [5, с. 20]. На превеликий жаль, такий підхід до пізнання закономірностей аудиторської діяльності дотепер не отримав подальшого розвитку.

На думку інших вчених, аудиторській діяльності притаманне застосування загальнонаукових і власних методичних прийомів контролю. На їх переконання, загальнонаукові методичні прийоми дослідження ґрунтуються на методах філософії [28, с. 36]. У чому полягає практичне втілення методів філософії в аудиторську діяльність, у названій публікації не розглядається.

Окремі вчені наполягають на тому, що трактувати предмет аудиту належить з позиції вивчення природи аудиторської функціональності [106]. Більш поглиблене дослідження предмета аудиту вбачають у з'ясуванні його суспільно корисної сторони, зокрема у зростанні видів аудиторських послуг, його нових завдань і функцій. Розширювати соціально-економічну функціональність аудиту пропонують на платформі

діалектичної взаємодії зовнішніх викликів і внутрішніх можливостей. Вважають, що такий філософський погляд на інститут аудиту викликає необхідність зміни теоретичних уявлень про аудит. Необхідність їх спрямування на дослідження інформаційних потоків, поведінки бухгалтера і зацікавлених в інформації осіб, зокрема капіталу та підприємств.

На наш погляд, діалектична взаємодія зовнішніх викликів і внутрішніх можливостей аудиту має більш глибоку природу. Вона полягає в діалектично суперечливій сутності аудиторської діяльності як суспільному відношенні, що має певну соціально-економічну функціональність.

Ряд вчених в якості теоретичних засад аудиторської діяльності пропонують досліджувати Концептуальну основу МСА, а також МСА, які регламентують питання відповідальності, планування, внутрішнього контролю, аудиторських доказів тощо [107]. Така пропозиція деякою мірою заслуговує на увагу і потребує подальших ґрунтовних досліджень аудиторської діяльності.

Відповідну увагу в публікаціях вчених приділено різноманітним теоріям аудиту. Переважно їх намагаються розглядати як систему наукових знань, що описує та пояснює концептуальні аспекти незалежного фінансового контролю у формі аудиту, і зводить відкриті в цій сфері сталі зв'язки до єдиного об'єднуючого начала. Так, виділяють довіру як економічну категорію в аудиті [108]. Водночас не враховують, що в понятті «довіра» домінує не економічний, а психологічний зміст, що притаманний МСА та наявному в них біхевіористичному підходу.

Провідне місце в багатьох публікаціях посідає обґрунтування необхідності існування аудиту в умовах розвинутої економіки. В цьому відношенні намагаються досліджувати різноманітні причини існування аудиту як соціального інституту. Серед цілої низки причин головною називають потребу в достовірній фінансово-економічній інформації, що необхідна для практичного забезпечення функції управління господарською діяльністю [7, с. 11-12]. Значна частина науковців з цією метою з'ясовують питання, що змушує суб'єктів господарювання звертатися до незалежних

фахівців. Для обґрунтування наведених положень аналізують різноманітні теорії аудиту – як започатковані в минулому, так і новітнього періоду.

Зазвичай першою теорією аудиту вважають теорію адекватності, яку трактують як «поліцейську» або теорію «сторожового собаки». В подальшому з'явилися теорія підтвердження кредитоспроможності, теорія модератора, теорія контролінгу та теорія консалтингу.

Не вдаючись в детальний аналіз наведених теорій, відмітимо, що деякі вчені вчиняють спробу уточнювати зміст наведених теорій і вважають аудитора не «сторожовою собакою», а неупередженим фахівцем між сторонами взаємодії та їх інтересами. Його місію вбачають у виконанні ролі професійного партнера покликаного забезпечити довіру і порозуміння. Вони наголошують на тому, що саме в такому підході полягає фундаментальний принцип теорій аудиту та їх «теоретичне ядро» [109]. Стосовно теоретичного ядра, – його основу вбачають в теорії бухгалтерії, теорії адекватності, теорії контролінгу і теорії консалтингу. Зазначені науковці навіть погоджуються з тим, що в рамках теорії адекватності чи теорії модератора аудитор розуміє протиріччя між сторонами взаємодії та їх інтересами стосовно оцінювання платоспроможності суб'єкта господарювання. Натомість діалектичний зміст наведеного протиріччя не з'ясовують, а наявну взаємодію між сторонами іменують соціально-економічним простором.

Виникає цілком закономірне питання: з ким саме аудитор повинен досягти довіри та партнерських стосунків на основі єдності інтересів? Можливо з управлінським персоналом? То як тоді бути з дотриманням конфлікту інтересів і професійним скептицизмом, який передбачає можливість викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки, незважаючи на чесність та порядність управлінського персоналу? Якщо взяти до уваги користувачів фінансової звітності і суспільство як основного користувача фінансової звітності, то вони передусім вимагають від аудитора дотримуватися незалежності і професійного скептицизму, а не партнерських стосунків з управлінським персоналом.

Відповідно до вимог Міжнародного кодексу етики професійних бухгалтерів також викликає заперечення наявність в аудитора партнерських стосунків з користувачами фінансової звітності в особі інвесторів та кредиторів. За будь-яких умов підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності не може відбуватися на основі партнерських стосунків з аудитором або за наявності його безпосередньої участі в налагодженні таких стосунків між управлінським персоналом і користувачами фінансової звітності.

Самі собою партнерські стосунки між суб'єктом господарювання і користувачами фінансової звітності відносно аудиту та його результатів є вторинними. Вони регламентуються не МСА, а іншими нормативними актами. Первинним є практичне проведення аудиту та стосунки аудитора з управлінським персоналом. Залежно від результатів аудиту партнерські стосунки між господарюючим суб'єктом і користувачами фінансової звітності можуть мати різні наслідки, зокрема негативні. Замість довіри між ними, за умови виявлення викривлень фінансової звітності, виникне недовіра. Так, довіра може переходити в недовіру, а недовіра до фінансової звітності на основі професійного скептицизму надаватиме певний рівень довіри.

Джерелом наведеного хибного ставлення до закономірностей аудиторської діяльності є однобоке тлумачення загальних цілей аудитора у проведенні аудиту, що наведено в МСА 200. У п. 3 МСА 200 зазначено, що метою аудиту є підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. Як досягається така мета викладено в наступних параграфах. Зокрема, в п. 15 прямо записано, що аудитор повинен планувати і виконувати аудит із професійним скептицизмом, визнаючи можливість наявності обставин, що призводять до суттєвих викривлень фінансової звітності. З посиланням на це положення в п. 12 МСА 240 наголошується на тому, що аудитору необхідно зберігати професійний скептицизм протягом всього аудиту, визнаючи можливість наявності суттєвих викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства, незважаючи

на минулий досвід аудитора стосовно сумлінності та чесності управлінського персоналу і тих, кого наділено найвищими повноваженнями.

Якщо бути послідовним стосовно оцінювання недовіри до фінансової звітності, то згідно з вимогами МСА у практичній діяльності аудитора вона знаходить своє втілення у вигляді професійного скептицизму. В результаті його реалізації аудитор перевіряє фінансову звітність шляхом недовіри до її повноти, достовірності та відповідності законодавству і тим самим виконує завдання з надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. Так, недовіра і довіра до фінансової звітності з боку аудитора мають нерозривний взаємозв'язок і реально співіснують у професійному скептицизмі.

На основі професійного скептицизму аудитор повинен висловлювати недовіру до фінансової звітності і відповідно до вимог МСА перевіряти її достовірність, повноту і відповідність законодавству. За наслідками перевірки він отримує відносну, а не абсолютну впевненість стосовно її достовірності, повноти і відповідності законодавству, що відображає у своєму професійному судженні у вигляді відповідного висновку. Так, аудитор виконує завдання з надання певного рівня впевненості в достовірності, повноті та відповідності законодавству фінансової звітності, а також підвищує довіру визначених користувачів до фінансової звітності. За наявності повної довіри до фінансової звітності підстав для її перевірки аудитором не було б.

З наведеного можливо зробити висновок, що недовіра до фінансової звітності, підготовленої управлінським персоналом, об'єктивно обумовлює необхідність визначення можливого рівня довіри до неї за результатами перевірки аудитором з позиції професійного скептицизму, що містить відповідну недовіру. В результаті такого концептуального підходу довіра до фінансової звітності формується не інакше як на основі подолання недовіри до неї аудитором шляхом її перевірки на предмет достовірності, повноти і відповідності законодавству. Так, довіра і недовіра до фінансової звітності в процесі аудиту мають нерозривний

взаємозв'язок у вигляді діалектичного протиріччя.

У розгляді МСА стосовно виконання завдань з надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності необхідно враховувати, що вони вимагають належного розуміння логічної структури професійного судження аудитора. Наявності в ньому такої концептуальної основи, як професійний скептицизм. Керуючись ним, аудитор стосовно фінансової звітності висловлює контрарне судження зворотного напрямку на основі елімінації. Він встановлює достовірність, повноту і відповідність законодавству фінансової звітності шляхом перевірки її на предмет відсутності викривлень в результаті ідентифікації та оцінювання можливих ризиків таких викривлень.

Виявляється, що під час проведення аудиту згідно з вимогами МСА аудитор повинен уникати конфлікту інтересів та дотримуватися незалежності, а не партнерських стосунків і довіри. Вони для аудитора в наведеному аспекті практичного проведення аудиту мають досить відносно значення і стосуються соціальної функції аудиту.

Так, в аудиторській діяльності як суспільному відношенні одночасно наявні виконання завдань з надання впевненості та невпевненість в її достовірності, повноті й відповідності законодавству як того вимагає концепція професійного скептицизму. Також підвищення довіри визначених користувачів до фінансової звітності аудитор здійснює на основі недовіри до її змісту в результаті ідентифікації й оцінки наявності в ній ризиків суттєвих викривлень згідно з вимогами МСА 200, 240, 315 тощо.

Тому цілком справедливо окремі вчені пропонують розглядати аудит як суспільний інститут, що постає засобом попередження конфлікту інтересів, в якому зачіпаються публічні інтереси та відносини, що виникають у ході обов'язкової аудиторської перевірки і мають ознаки публічно-правового характеру. Розгляд аудиту в наведеному аспекті дає змогу більш ґрунтовно зрозуміти його наукове значення як важливого суспільного інституту [110]. В таких дослідження доводять, що необхідність в аудиті спричинено сформованою моделлю

індивідуума в економічній теорії та практиці, основою якої є антагонізм взаємодії учасників контракту, а їхня поведінка має раціональність стосовно попереджувальних та контрольних заходів відносно стану певного об'єкта. Сам аудит пропонується розглядати як суспільний інститут, що реалізує особливу неформальну норму в суспільстві – довіру. В самій довірі вбачаються ознаки певного протиріччя, оскільки суб'єкт спочатку довіряє аудиту, а потім аудитор визначає ступень довіри до фінансової звітності. Водночас зазначається, що аудиту також притаманний конфлікт інтересів у вигляді розбіжностей інтересів аудитора та клієнта, а також невизначеного кола осіб і суспільства.

Не спростовуючи наведені висновки, необхідно зауважити, що в МСА категорія довіри має достатньо формалізований зміст стосовно її підвищення на основі аудиту відносно визначених користувачів фінансової звітності. Що стосується конфлікту інтересів у сфері аудиторської діяльності, то він потребує особливої уваги стосовно з'ясування його діалектичного змісту, а не тільки аналізу зовнішніх проявів довіри і недовіри до фінансової звітності з позиції формальної логіки.

На наявність конфлікту інтересів між управлінським персоналом і користувачами фінансової звітності також звертають увагу інші науковці. Натомість зміст такого конфлікту оцінюють досить обережно. Вважають, що це не означає, що конфлікт дійсно є чи має виникнути, не передбачається й свідомо несумлінність адміністрації – це свідчить тільки про те, що укладачі в підготовці фінансової інформації можуть відчувати певне упередження як відчувають його і користувачі інформації. Саму роль аудитора в таких тлумаченнях зводять до стримувального впливу як третьої сторони, яка виконує функцію посередника між укладачами і користувачами фінансової інформації [5, с. 30-31].

Насправді аудитор під час проведення аудиту є основною дійовою особою, а не посередником. Загалом в аудиторській діяльності як суспільному відношенні він є невід'ємною провідною стороною в його стосунках з управлінським персоналом. Їх поведінка всебічно регламентується

законодавством і МСА.

Головна проблема полягає в тому, що в значній частині досліджень різноманітні явища та їх зовнішній прояв в аудиторській діяльності помилково сприймають за внутрішню сутність. В цьому разі намагаються однобоко тільки в аспекті формальної логіки аналізувати виконання аудитором завдань з наданням впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. Помилково вважають, що такі завдання можливо виконати тільки на основі довіри та партнерських стосунків без наявності професійного скептицизму. Концепція професійного скептицизму взагалі залишається поза увагою, оскільки вона не вписується в наведені вище теорії. У крайньому разі її зводять до проявів допитливості з боку аудитора до фінансової звітності. Хоча з позиції діалектичної логіки зміст сутності, її внутрішнє ядро, становить протиріччя, яке суперечливо проявляється у відповідних явищах.

Подібні хибні пояснення змісту аудиторської діяльності висловлюють інші вчені. Вони надають перевагу усталеним теоріям виникнення та необхідності аудиту, зокрема теорії потреб інвестора, теорії агентів та теорії мотивації [92, с. 30].

Згідно з першою теорією кожен інвестор достатньо необізнаний з порядком підготовки фінансової звітності, але потребує отримати достовірну інформацію. З цією метою змушений звертатися до аудиторів.

Друга теорія ґрунтується на припущенні наявності конфлікту інтересів управляючих і власників. В такій ситуації аудитор є агентом, покликаним засвідчити, якою мірою можливо довіряти управляючим.

Суть третьої теорії полягає в обґрунтуванні необхідності врахування мотивів поведінки учасників облікового процесу та аудиту. Вважають, що облік будуть вести більш ретельно за умови його перевірки аудитором. В результаті зазначеного очікування перевірки зменшується вірогідність шахрайства чи помилки.

У процесі аналізу наведених теорій вчені приходять до поширеного в наукових публікаціях висновку, що основне призначення аудиту

зводиться до подолання ключової проблеми у вигляді браку довіри і створення безпечного інформаційного простору для прийняття необхідних фінансових рішень. Якщо мова йде про виконання аудитом соціальної функції, то подібного роду висновки особливих заперечень не викликають. Натомість у розглянутих оцінках взаємодії аудитора і суб'єкта господарювання також все зводиться до того, що аудитора намагаються відносити до категорії партнерів, який забезпечує порозуміння і довіру між сторонами. Як бути аудитору в цьому разі з професійним скептицизмом пояснень немає, оскільки його дотримання аудитором формально суперечить стосункам довіри та партнерства.

Під впливом таких концепцій значного поширення набуло положення, що основна сутність аудиту полягає в наданні практичної допомоги керівництву і економічним службам підприємства у веденні справ і управління його фінансами [10]. Деякі автори прямо заявляють, що аудитор є помічником і захисником свого клієнта й зобов'язаний відстоювати його інтереси. За їх переконанням *«святий обов'язок аудитора – зробити все, що в його силах, з метою недопущення відхилень підприємством – клієнтом від законодавства»* [95, с. 5].

У зв'язку з цим виникає питання, як аудитор буде проводити перевірку фінансової звітності, якщо він практично допомагає суб'єкту господарювання управляти його фінансами. Проведення подібного роду аудиту забороняє чинне законодавство та МСА. В наведених тлумаченнях аудитор повністю підпорядковується суб'єкту господарювання і тим самим втрачає свою незалежність. Навіть за умови виконання аудитором узгоджених процедур з оцінювання фінансової звітності він зобов'язаний дотримуватися незалежності та уникати конфлікту інтересів.

Головний недолік переважної частини публікацій полягає в тому, що в них зазвичай у розгляді відносин єдності в аудиторській діяльності не звертається увага на протилежні аспекти взаємодії аудитора і суб'єкта господарювання. Хоча протилежні тенденції у проведенні аудиту є очевидними і об'єктивно обумовленими дотриманням аудитором незалежності

та професійного скептицизму, який вимагає визнавати можливість викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу. Згідно з МСА під час виконання завдань з надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності аудиторі зобов'язані керуватися не довірою до управлінського персоналу, а професійним скептицизмом та уникати конфлікту інтересів.

Натомість окремі вчені розглядають конфлікт інтересів в якості причини та фундаментального принципу аудиту. Вони розглядають такий конфлікт з позиції моделі людини та психологічних аспектів її поведінки, спрямованої на отримання впевненості і підвищення довіри до фінансової звітності [111]. Головну причину виникнення аудиту вбачають в мотивації діяльності власними інтересами, що обумовлює зменшення рівня впевненості в дійсних результатах такої діяльності.

У наведеному дослідженні відповідно простежується притаманний МСА біхевіористичний підхід до аналізу соціально-психологічних аспектів мотивів поведінки суб'єктів облікового процесу і аудиту. Таке концептуальне положення має суттєве значення для розуміння закономірностей аудиторської діяльності. Згідно з МСА професійне судження аудитора стосовно надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності в кінцевому підсумку є результатом біхевіористичного аналізу поведінки управлінського персоналу на всіх етапах проведення аудиту. На основі дослідження бізнес-моделі суб'єкта господарювання і його середовища аудитор повинен, керуючись професійним скептицизмом, ідентифікувати й оцінити ризики викривлень фінансової звітності з позиції їх тиску на управлінський персонал і мотивів вчинити шахрайство, наявності можливостей його скоїти, ставлення і логічного виправдання неправомірної поведінки. В результаті застосування наведеної кримінологічної характеристики шахрайства, аудитор згідно з вимогами МСА 240 моделює поведінку управлінського персоналу і висуває версії стосовно ризиків

викривлень фінансової звітності та напрямів збору аудиторських доказів.

В такому контексті професійне судження аудитора стосовно оцінювання поведінки управлінського персоналу має не партнерське спрямування, а зворотній напрям, що повною мірою підпорядкований професійному скептицизму. Саме на його основі, а не інакше виконується аудитором суспільно значиме завдання з надання впевненості та підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності.

Так, наведені теорії недостатньо досліджувати на емпіричному рівні. Вони неспроможні пояснити наявність в аудиторській діяльності довіри й недовіри та інших взаємопов'язаних суперечностей. Тому буде цілком логічно розглядати зовнішні прояви протиріччя в аудиторській діяльності з позиції діалектики.

Необхідно відмітити, що вчені в своїх дослідженнях аудиторської діяльності все-таки звертають увагу на такий філософський метод пізнання об'єктивної дійсності, як діалектика. На їх думку, в основі дослідження явищ в аудиті необхідно застосовувати діалектичний метод пізнання [9]. Деякі вчені прямо зазначають, що загальнотеоретичну базу аудиту формують науково-системні та діалектичні методи пізнання його сутності в умовах дії ринкових механізмів [112].

В окремих випадках вчені роблять досить загальні висновки стосовно того, що метод аудиту як загальний підхід до проведення досліджень ґрунтується подібно іншим наукам на діалектиці [113]. Зустрічаються і такі праці, в яких обґрунтовують висновок стосовно того, що інституалізація аудиторської діяльності відбувається як перманентний процес, обумовлений дією законів діалектики [88]. Водночас практичне втілення діалектичного методу пізнання в аудиторську діяльність залишають без належного розгляду.

Серед вчених мають місце і більш радикальні підходи. На їх думку, складається враження, що переважна частина науковців ні філософію, ні теорію пізнання в достатньому обсязі не опанували. Тому вважають, що дослідження теорії аудиту повинно спиратися на більш глибоке

розуміння філософії і теорії пізнання. У зв'язку з цим пропонують переосмислити основи аудиту як однієї з галузей економічної науки. В якості більш раціонального підходу визначають реконструкцію концепції аудиту Монтгомері. Що стосується інших зарубіжних авторів, то вони, за переконанням науковця, не ставили за мету формування теорії аудиту, а лише характеризували її окремі елементи.

На основі наведеного підходу пропонується уточнити раніше розроблену схему теорії аудиту з позиції постмодернізму та взаємопроникнення різних наук, насамперед наук про бухоблік і контроль. В результаті широкого обговорення серед науковців визначити концептуальні основи аудиту як науки [114].

Дійсно, діалектична логіка пізнання є універсальним методом для вивчення будь-яких проблем. Не становить виключення і аудиторська діяльність. За допомогою діалектики відкривається можливість не тільки з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки у сфері аудиторської діяльності, а також встановити закономірності процесів інтеграції та диференціації, суперечності між сутністю і явищем, змістом і формою.

Загальновідомо, що діалектика вимагає пізнання протиріччя в самій сутності предметів. Згідно із законами і категоріями діалектики у розгляді певних явищ необхідно встановлювати внутрішні протилежності, а не зводити причини змін та наявних процесів до зовнішніх чинників. Зовнішні чинники у формі явищ є проявом сутності. Вони постають як окремі властивості предмета, що відображають різні моменти сутності в їх суперечливих проявах. Узагальнення суперечливих моментів явищ дає змогу визначити їх внутрішню діалектичну єдність на рівні сутності як протиріччя. В такому сенсі явище є проявом сутності, яка відображається в явищі. Хоча сутність і явище збігаються, але не в абсолютному значенні, а у вигляді єдності протилежностей.

Ще Геракліт на конкретних прикладах обґрунтовував наявність тотожності протилежностей, він говорив: «Морська вода для риб найчистіша, а для людей вона загибель». Тому одне й теж різне і навіть протилежне.

Відомі філософи постійно наголошували на тому, що наукове пізнання не повинно зупинятися або ігнорувати дуалістичне сприйняття дійсності. Наведене повною мірою стосується й аудиторської діяльності. Аналіз подвійної природи конфлікту інтересів, професійного скептицизму, довіри і недовіри, а також інших суперечливих явищ на рівні сутності потребує не тільки формальної, а також діалектичної логіки, яка спрямована на пізнання протиріччя у самій сутності явищ.

Як відмічав Гегель, «...хто вміє порівнювати між собою тільки близькі предмети (наприклад, бук з дубом або собор з церквою), не виявляють великого мистецтва у порівнянні. Помилково вбачають задачу науки в зведенні наявних відмінностей до тотожності або однобоко вбачають задачу в пошуку нових відмінностей. Ми вимагаємо відповідно тотожності за відмінності і відмінності за тотожності» [115].

В аудиторській діяльності також неможливо не вбачати у відношеннях аудитора і суб'єкта господарювання тотожності протилежностей. Для пізнання закономірностей їх взаємодії недостатньо обмежитись емпіричним аналізом різноманітних явищ в аудиторській діяльності. Дослідження їх внутрішньої суперечливої сутності вимагає діалектичного підходу. За висловлюванням послідовників Гегеля, «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва» [116].

Так, внутрішня суперечливість є органічним складником діалектичного світобачення. Діалектика тлумачить сам процес розвитку як боротьбу взаємопов'язаних протилежностей, стрибкоподібний перехід кількості в якість та як рух за спіраллю шляхом заперечення з утриманням домінуючих тенденцій на наступних етапах розвитку. Зазначений методологічний підхід орієнтує сприймати протиріччя та обумовлені ним конфліктні явища в якості універсальної структури, присутньої у всіх сферах природного, соціального і духовного буття.

На превеликий жаль, спроби реального втілення діалектичного методу пізнання аудиторської діяльності мають досить обмежені результати. Зазвичай вони зводяться до викладення загальних теоретичних положень

без реального дослідження аудиторської діяльності як суспільного відношення, що містить в своїй внутрішній сутності діалектичне протиріччя.

З одного боку, окремі вчені визнають, що в теорії аудиту повинен бути рівень наукового пізнання пов'язаний з теоретичним способом відображення дійсності, спрямованому на протипагу емпіричному способу, на розкриття сутності, внутрішньої закономірності. Навіть звертають увагу на те, що сутність пізнання в аудиті виражається в русі від знання сутності першого порядку до знання сутностей вищих порядків. З викладених положень роблять досить змістовний висновок з приводу того, що в такому безперервному русі виявляється суперечливий характер пізнання, внутрішня єдність і боротьба наявних у ньому протилежностей і суперечностей [4, с. 37].

З іншого боку, у розгляді конкретної суперечності, яка викладена у постулаті Дж.К. Робертсона про те, що завжди, де є ймовірність зіткнення інтересів аудитора і керівників підприємства, надається формальна оцінка зовсім іншого змісту. Вважають що цей постулат свідчить про те, що аудиторські перевірки стали масштабними і дорожчими, а тому аудитор не повинен зазначений постулат брати на віру і дотримуватися презумпції «невинуватості» та неупередженості [4, с. 48].

Інші автори в такому ж аспекті пропонують розглядати постулат Р.К. Маунца і Г.А. Шарафа про те, що конфлікт інтересів аудитора й адміністрації не є неминучим. На їх думку, не слід припускатися наявності конфлікту інтересів між аудитором і адміністрацією; цей постулат слугує для створення атмосфери довіри та взаємної підтримки між ними, і в його основі лежить ідея про одвічну доброту і незіпсованість людської природи [5, с. 22].

Якщо одні автори наголошують на проявах доброти і невинності в аудиторській діяльності, то інші заявляють про наявність жадібності і лукавства. Підтримуючи погляди Р.Х. Монтгомері та його послідовників, окремо науковці висловлюють припущення, що першоосною появи аудиту були Жадібність та Страх пересічного власника – учасника ринкових

відносин; ці дві рушійні сили, що спонукають людину до дій, особливо у економічних відносинах за абсолютно невизначеного навколишнього ринкового середовища та недовірою людини – власника до будь-якої інформації, яку він сам не створював але яка зачіпає його економічні або майнові інтереси – це й породило феномен аудиту [28, с. 27].

Викладені тлумачення сутності аудиторської діяльності з діаметрально протилежних позицій за допомогою категорій добра і зла описують на рівні явищ не що інакше, як діалектичне протиріччя у сфері моральної свідомості суб'єктів аудиторської діяльності. За більш уважного розгляду аудиторської діяльності виявляється, що добро і зло співіснують в ній нерозривно, а їх відокремлення має штучний характер.

Насправді діалектика добра і зла об'єктивно притаманна аудиторській діяльності. Взаємопереплетіння і напруженість цих двох полюсів породжують для аудитора незмінну актуальність вибору між добром і злом на кожному етапі перевірки фінансової звітності на предмет її достовірності, повноти і відповідності законодавству. Стосовно розуміння добра і зла у свідомості аудитора та інших суб'єктів аудиторської діяльності постійно виникають досить складні й суперечливі парадигми у вигляді конфлікту інтересів. Їх обумовлено тим, що добро і зло породжують одне одного як нерозривно пов'язані антиподи з протилежними властивостями і взаємними переходами одне в одного. Їх зіткнення тією чи іншою мірою досягає аудиторського ризику та професійного скептицизму стосовно виявлення викривлень фінансової звітності, обумовлених помилкою або шахрайством.

Характерно, що в етичному аспекті добро і зло не підлягають абсолютизації і повинні оцінюватися через порівняння одне з одним. Саме такий методологічний підхід стосовно оцінювання добра і зла в аудиторській діяльності покладено в основу Кодексу професійної етики аудитора (КПЕА), в якому розкрито зміст основних загроз незалежності аудитора: саме того зла, протидія якому породжує добро у вигляді об'єктивної оцінки фінансової звітності.

1.4.3. Суть аудиторської діяльності становить соціальне протиріччя. Наукове пізнання викладених суперечностей в аудиторській діяльності неможливе без діалектичного підходу, що ґрунтується на такому філософському принципі пізнання дійсності, як принцип протиріч. Пізнавальний напрям зі встановлення протиріч та їх філософського аналізу повною мірою повинен стосуватися аудиту та аудиторської діяльності. У своїй суті аудиторська діяльність і сам аудит є не що інше, як суспільне відношення, джерелом розвитку якого є соціальне протиріччя.

Визнання принципу протиріччя як головного аналітичного методу передбачає, що соціальному протиріччю надається статус основного філософського дослідження аудиту та аудиторської діяльності. Цей принцип надає можливості з достатньою повнотою описати аудит та аудиторську діяльність в аспекті конфліктів, антагонізмів, розбіжностей, контрастів, дисонансів тощо. Принцип протиріччя вимагає не уникати драматичних соціальних колізій, а всебічно їх аналізувати та безкомпромісно оцінювати. Водночас сприймати негативні та конфліктні явища не як випадкові, а як об'єктивно необхідні. З метою встановлення максимально достеменного соціального діагнозу суспільним відношенням у сфері аудиторської діяльності та аудиту необхідно не упустити з поля зору протилежний ціннісний полюс протиріччя з наявною в ньому перспективою досягнення соціальної гармонії.

Аудит як основний напрям аудиторської діяльності насправді постає у вигляді достатньо складного суспільного відношення, що включає в себе співпрацю багатьох індивідів з їх стосунками до оточуючого середовища і один до одного. Основу будь-яких суспільних відносин становлять соціальні зв'язки, які об'єднують індивідів у певні групи та інші структури суспільства. Ядро цих зв'язків складається з різноманітних стосунків схожості і відмінності, рівності і нерівності, панування і підлеглості та інших взаємних протилежностей. Суперечлива сутність суспільних відносин обумовлює виникнення соціальних конфліктів тією чи іншою формою.

Подібно іншим суспільним відносинам аудит, що має стійку та різноманітну структуру колективних та індивідуальних зв'язків, згідно із законами діалектики формується і розвивається відповідно до власного предмета діяльності. У цьому разі таким предметом діяльності є перевірка фінансової звітності стосовно її достовірності, повноти та відповідності законодавству.

У розгляді суспільних відносин не вимагається з'ясувати достеменну характеристику індивідів як конкретної особистості. В якості суб'єктів таких відносин вони виконують певні соціальні ролі, що мають безособове значення. Тому суспільні відносини потрібно відрізнити від інших взаємних зв'язків між людьми, передусім від індивідуальних стосунків, пов'язаних з безпосереднім психологічним спілкуванням.

В аудиті як суспільному відношенні основними суб'єктами, а відповідно й сторонами соціального протиріччя, є аудитори, адміністрація підприємства, установи чи організації, що складає фінансову звітність, замовники аудиту та інші користувачі фінансової звітності, зокрема суспільство як найбільш зацікавлений користувач фінансової звітності. Між зазначеними групами суб'єктів є нерозривні зв'язки і взаємозалежність стосовно фінансової звітності, її достовірності, повноти і відповідальності законодавству. Основою таких соціальних зв'язків є обмін інформацією під час перевірки фінансової звітності аудиторами. Обмін інформацією об'єднує зазначених суб'єктів у цілісну систему аудиторської діяльності як галузь суспільно-корисної праці, що має вагоме суспільне значення. На рівні держави ця діяльність регулюється відповідним законодавством, а також багатьма нормативними актами, зокрема міжнародного значення.

Аудиторська діяльність не тільки об'єднує суб'єктів з різними інтересами, а також породжує розбіжності між ними стосовно перевірки фінансової звітності на предмет її достовірності повноти та відповідності законодавству. Уже в самому факті проведення аудиту виникають розбіжності, оскільки одна сторона перевіряє фінансову звітність, а інша сторона зобов'язана створювати належні умови для такої перевірки та

надавати переконливі докази належної підготовки звітності.

За більш уважного розгляду аудиторської діяльності виявляється, що весь процес проведення аудиту супроводжується різноманітними розбіжностями та їх подоланням. Водночас інтереси таких головних протилежностей, як аудитори і управлінський персонал, проходять зіткнення у вигляді певної діалектично значимої боротьби лише тією мірою, якою вони перебувають у взаємозв'язку і утворюють цілісну аудиторську діяльність. Саме розбіжність інтересів аудитора і управлінського персоналу обумовлює одночасну наявність в їх стосунках єдності та боротьби. Якщо взяти до уваги аудиторську перевірку, то внаслідок з'ясування тих чи інших розбіжностей аудитор в кінцевому підсумку готує позитивний чи негативний висновок. Так, виходить, що єдність протилежностей призводить до стійкості аудиторської діяльності, в якій повне збігання інтересів завжди виявляється відносним, а змагання та діалектична боротьба між протилежностями здійснюється постійно.

Якщо керуватися таким методологічним підходом, то філософську або діалектичну сутність аудиту необхідно розглядати, як соціальне протиріччя стосовно перевірки фінансової звітності сторонами якого є аудитори, управлінський персонал, що складає фінансову звітність, замовники аудиту та інші користувачі фінансової звітності. Ядром цього протиріччя є стосунки між зазначеними суб'єктами стосовно самої перевірки фінансової звітності з метою встановлення її достовірності, повноти та відповідності законодавству шляхом з'ясування наявності чи відсутності перекручень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою.

Само собою зрозуміло, що будь-яка перевірка фінансової звітності тягне за собою додаткові матеріальні та інші витрати з боку замовників аудиту та адміністрації підприємства, що склала фінансову звітність. Якщо одна сторона цього суспільного відношення проявляє зацікавленість в зменшенні таких витрат, то інша сторона в особі аудитора хоче за виконану роботу мати більший дохід. Внаслідок чого об'єктивно між

цими сторонами виникає певне соціальне протиріччя, що за наявності суттєвих перекручень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою, набуває форми соціального конфлікту. За таких умов адміністрація підприємства, що складала фінансову звітність, буде намагатися вмовити аудитора приховати виявлені перекручення фінансової звітності. Подібного роду тиск на аудитора будуть чинити і замовники аудиту, якщо вони незацікавлені в оприлюдненні негативних результатів аудиторської перевірки та притягненні до відповідальності винних осіб.

Інші користувачі фінансової звітності, що знаходяться поза договірними стосунками, незалежно від тих чи інших обставин хочуть отримати максимально об'єктивні результати аудиторської перевірки. У зв'язку з цим вживають всіляких заходів для попередження можливої змови аудитора з іншими суб'єктами стосовно укриття від оприлюднення виявлених перекручень фінансової звітності, зокрема шляхом запровадження суспільного нагляду за аудиторською діяльністю та підвищення відповідальності аудиторів стосовно проведення перевірки фінансової звітності з дотриманням принципу професійного скептицизму і запобігання загроз їх незалежності.

Наявність в аудиті та аудиторській діяльності суб'єктів з протилежними інтересами обов'язково призводить до того, що вони обумовлюють і взаємно виключають один одного. Взаємне обумовлення або взаємне припущення означає, що аудит та аудиторська діяльність подібно іншим суспільним відношенням можуть бути тільки в єдності суб'єктів з протилежними інтересами.

1.4.4. Дослідження протиріч у сфері аудиторської діяльності.

Про наявність протиріч у сфері аудиторської діяльності в загальних рисах висловлювались зарубіжні вчені ще на початку минулого століття. Відповідно положення з цієї проблематики можливо знайти в роботах Лоренса Діксі, Роберта Монтгомері, Джека Робертсона та ін.

Досить виразно протиріччя в аудиторській діяльності проявилися в

середині ХХ ст. у США під час судових переслідувань аудиторів з боку користувачів фінансової звітності збанкрутілих банків та корпорацій. На підставі узагальнення такого роду судових рішень Р. Адамс прийшов до висновку, що протиріччя в аудиторській діяльності обумовлені різним тлумаченням обов'язків самим аудитором і його клієнтом, що насамперед призводить до розбіжностей в їх очікуваннях стосовно результатів аудиту. Якщо аудитор вбачає свою задачу в отриманні доказів достовірності звітності, то користувачі звітності очікують від аудитора виявлення шахрайства. Зі свого боку, аудитори розглядають виявлення шахрайства побічним продуктом своєї діяльності і не розробляють для цього спеціальних методик. Натомість користувачі звітності наполягають, щоб аудитори розробляли методики для виявлення шахрайства і приділяли цим питанням більше уваги [14].

Спираючись на аналіз судових справ, Р. Адамс відмічав, що аудитори своїх переслідувачів з боку користувачів фінансової звітності звинувачують в «синдромі глибокої кишені», намаганнях покращити своє фінансове становище за рахунок аудиторів шляхом пошуку недоліків в їх роботі. В таких переслідуваннях аудиторів Р. Адамс вбачав і позитивні аспекти. На його думку, агресивні судові переслідування аудиторів становлять потужну силу перемін у професійних рекомендаціях. Правоту Р. Адамса повною мірою підтверджено подальшим розвитком аудиторської діяльності, коли після виявлення широкомасштабних фактів шахрайства здійснювалися заходи з вдосконалення аудиту.

На наявність конфліктів в діяльності аудиторів також звертали увагу Е.А. Аренс і Д.К. Лоббек [15, с. 107-138]. Під час оцінювання судових переслідувань аудиторів вони зазначали, що професіонали і суспільство зобов'язані визначити розумний компроміс між мірою відповідальності аудитора за об'єктивність фінансової звітності та затратами суспільства на аудит [15, с. 139].

Різного роду соціальні конфлікти в аудиторській діяльності призвели до того, що інтереси суспільства стали набувати домінуючого значення.

Внаслідок цього розпочався перехід від певної автономності і самоврядності до запровадження суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. Притаманне аудиторській діяльності діалектичне протиріччя об'єктивно призвело до того, що внутрішнім джерелом становлення та розвитку суспільного нагляду також постало певне діалектичне протиріччя.

Здебільшого зазначене протиріччя характеризують у вигляді дилеми між експертним потенціалом і незалежністю. З одного боку, аудиторська діяльність є досить специфічна галузь, яка потребує високої кваліфікації та обширних знань, зазначене має в своєму розпорядженні аудиторська спільнота, яка підлягає незалежному від неї контролю; а з іншого – для нагляду за аудиторською діяльністю необхідний абсолютно незалежний орган, який за відсутності кваліфікованих фахівців буде неефективним.

З метою гармонічного розв'язання цього протиріччя вирішили до органу суспільного нагляду включати не практикуючих аудиторів, які не мають приватних інтересів в аудиторських фірмах, а також дозволити практикуючим аудиторам брати участь в роботі органу суспільного нагляду, але в меншості.

Викладений методологічний підхід до гармонічного розв'язання протиріччя у сфері аудиторської діяльності в подальшому взято за основу для внесення змін і доповнень до МСА. Передусім зроблено наголос на виявленні аудитором викривлень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою, з урахуванням реальних можливостей аудиту. Наведені положення знайшли своє відображення у цілій низці МСА та чинному законодавстві. Так, на міжнародному рівні визнали наявність соціального протиріччя в аудиторській діяльності і необхідність його належного розв'язання шляхом більш досконалого нормативного регулювання.

Зі свого боку, теоретичний аналіз наведеного протиріччя в аудиторській діяльності знайшов своє відображення в цілій низці наукових праць американських вчених, зокрема Р.К. Маунцом, Дж.К. Робертсоном,

Х.А. Шарафом, та ін. проведено певні дослідження з наявності конфліктів у сфері аудиту та можливостей їх позитивного вирішення [13, с. 90-95; 117, с. 30-96; 117, с. 70-105]. Результати таких досліджень знайшли своє відображення у відповідних постулатах аудиту. Спочатку Р.К. Маунц та Х.А. Шараф прийшли до висновку, що конфлікт аудитора й адміністрації не є неминучим. В подальшому, коли соціальне протиріччя в сфері аудиторської діяльності набуло більш очевидного та переконливого змісту, Дж.К. Робертсон уточнив, що завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, що перевіряється [13, с. 18].

Українські вчені по-різному оцінюють постулати аудиту, що потребує їх окремого розгляду в аспекті діалектичної логіки [6]. Що стосується соціального протиріччя, то залежно від тих чи інших обставин воно може набувати різноманітного змісту та соціального конфлікту. Зі свого боку, соціальний конфлікт є проявом такої сторони соціального протиріччя, як боротьба протилежностей. У цьому разі сама єдність у вигляді різнопланових стосунків стосовно предмета діяльності постає умовою соціального конфлікту.

В науковій літературі по-різному визначають стадії, етапи або фази соціального конфлікту [114]. Переважно пропонують становлення та розвиток соціального конфлікту розглядати в аспекті цілої низки стадій, починаючи від виникнення соціальної напруженості та усвідомлення протилежності інтересів з подальшим з'ясуванням або ігноруванням можливостей для взаємопорозуміння та відповідного вирішення конфлікту. Подальше розгортання конфлікту пов'язують з настанням відкритої боротьби та відповідним розв'язанням соціального конфлікту та завершенням конкретного соціального протиріччя шляхом його перетворення в інше соціальне протиріччя.

Характерно, що за певних обставин соціальний конфлікт може набувати характеру антагонізму. Протиріччя в такому стані неможливо розв'язати в межах того процесу, де воно виникало і продовжує існувати. Потрібна інша основа взаємодії та нова якість стосунків.

1.4.5. Протиріччя в аудиторській діяльності та їхнє оцінювання аудиторами і користувачами фінансової звітності. З викладеного стає цілком зрозумілим, що предметом протиріччя і взаємодії протилежностей в аудиторській діяльності як суспільному відношенні постає фінансова звітність, її достовірність, повнота і відповідальність законодавству. На різних етапах розвитку аудиторської діяльності в періоди фінансової стабільності аудитори тією чи іншою мірою відходили від перевірки основного предмета протиріччя стосовно наявності шахрайства в бік задоволення інтересів управлінського персоналу та замовників аудиту. Переносили виконання цього обов'язку максимальною мірою на суб'єктів внутрішнього контролю та найвищий управлінський персонал. Вважали, що саме вони несуть відповідальність за виявлення шахрайства і жодному разі до цього не мають відношення аудитори. З появою фактів протилежного змісту, які свідчили про причетність управлінського персоналу до шахрайства і втягування аудиторів до їх покриття, суспільна думка суттєво змінювалась.

Внаслідок розгортання протиріччя, переходу його у стан соціального конфлікту на адресу аудиторів користувачі фінансової звітності і передусім суспільство, як провідний користувач фінансової звітності, висували додаткові вимоги до вдосконалення аудиторської діяльності. Зрештою змушували аудиторів повертатися до основного предмета протиріччя і приділяти головну увагу визначенню достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності. Внаслідок таких дій підвищувати довіру суспільства до фінансової звітності.

Аналіз розвитку аудиторської діяльності в історичному аспекті також переконливо свідчить про те, що оцінювання фінансової звітності в якості предмета протиріччя повинно здійснюватися діалектично. Встановлення достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності можливо лише шляхом дослідження наявності властивостей протилежного значення, можливої наявності ознак недостовірності, неповноти і невідповідності законодавству, обумовлених

шахрайством або помилкою. Як зазначали свого часу американські аудитори, до перевірки фінансової звітності належить застосовувати принцип «перевернутого каміння», тобто поглянути на неї з протилежного боку. Р.К. Маунц і Н.А. Шараф також відмічали, що розсудливий аудитор повинен проводити перевірку доти, доки у нього не залишаться сумнівів в наявності або відсутності суттєвих порушень [117, с. 140].

Після тривалих дискусій для досягнення зазначеної мети спочатку в МСА, а потім і в Директивах ЄС запровадили принцип професійного скептицизму. Цей принцип зобов'язує аудитора критично оцінювати фінансову звітність з протилежного боку, з позиції можливої наявності суттєвих переконачень, обумовлених шахрайством або помилкою.

Саме до такого розуміння сутності аудиторської діяльності впритул підійшов і сам Дж. Робертсон. Він відмічав, що аудитори раніше дотримувалися іншої думки, аж поки в 1970-х рр. не було виявлено багато чисельні факти хабарництва і незаконних виплат. У зв'язку з цим суспільство висунуло до аудиторів додаткові вимоги. Приймаючи до уваги, як пише Дж. Робертсон, що вірогідність зіткнення інтересів є завжди, аудитори стали проводити в ході кожної перевірки процедури з виявлення помилок і порушень, які суттєво впливають на фінансову звітність. Саме тому від аудиторів, як зазначає Дж. Робертсон, вимагається дотримуватися природного скептицизму відносно фінансової звітності. Але цей скептицизм повинен урівноважуватися довірою до керівництва підприємства. Аудитори не повинні завідомо виходити з того, що кожний керівник нечесний, але й не повинні вважати, що керівники безперечно чесні [13, с. 18].

З наведеного вбачається, що в силу загострення протиріччя у сфері аудиторської діяльності і набуття ним стану соціального конфлікту стала очевидною обмеженість формальних догматичних пояснень. Тим більше, що однополярний підхід до максимального задоволення аудиторами інтересів власників за мінімального врахування інтересів суспільства виявився непродуктивним. Ігнорування інтересів суспільства

в аудиторській діяльності як суспільному відношенні зі стрімким розвитком економіки об'єктивно тягло за собою негативні наслідки. Коло користувачів фінансової звітності невпинно розширювалося, й суспільство все більше ставало провідним користувачем фінансової звітності. Воно не могло байдуже ставитися до перевірки аудиторами фінансової звітності на предмет її достовірності, повноти та відповідності законодавству.

З метою більш глибокого пізнання сутності аудиторської діяльності вчені вкотре звернулися до філософії як науки про загальні закономірності об'єктивної дійсності. З'ясувалося, що для подолання догматизму доцільно застосовувати принцип професійного скептицизму. Цей принцип як філософський напрям пізнання дійсності орієнтує на уникнення передчасних висновків шляхом висловлення сумнівів до предмета або його окремих властивостей. Скептицизм заперечує проти надання істині абсолютного значення і тим самим схиляється до того, що істина завжди відносна й спроможна проявлятися як момент абсолютної істини. Кінцевою метою скептицизму його протилежністю є надання впевненості стосовно об'єктивного оцінювання дійсності.

Запровадження принципу професійного скептицизму в аудиторську діяльність поставило перед аудиторами неухильну вимогу не вбачати абсолютної істини у фінансовій звітності, її достовірності, повноті і відповідності законодавству. Для зняття сумнівів до об'єктивності професійного судження стосовно фінансової звітності зобов'язали аудитора надавати її користувачам відповідну, але не абсолютну впевненість. У кінцевому підсумку, керуючись біхевіористичним підходом до психологічного оцінювання мотивів поведінки учасників аудиторської діяльності, визнали за необхідне сформулювати загальновідому концепцію стосовно виконання аудитором завдань з надання впевненості.

Всебічний аналіз аудиторської практики також показав, що сумлінна реалізація аудитором принципу професійного скептицизму неможлива без його незалежності. Внаслідок цього постало питання, що

для її забезпечення аудитор зобов'язаний постійно здійснювати заходи з усунення різного роду загроз у вигляді конфлікту інтересів. Сам конфлікт інтересів за більш уважного розгляду являв собою певне відображення протиріччя у формі соціального конфлікту, протиріччя між особистими і суспільними інтересами, власними інтересами аудитора і його професійними обов'язками.

Такий концептуальний підхід до оцінювання незалежності аудитора знайшов свою реалізацію КПЕА, який прийнято МФБ в 1996 р. В цьому документі прямо зазначено, що аудитор повинен бути незалежним у своїй поведінці і висловленні професійного судження. Передусім уникати у своїй професійній діяльності обставин, які свідчать про наявність загрози його незалежності, а у висловленні думок їх спрямованість повинна надавати можливість формулювати висновок без будь-якого впливу – у цьому разі впливу з боку зацікавлених осіб, що діють від імені та в інтересах протилежної сторони реально наявного протиріччя. Уникати такого впливу означає діяти чесно з об'єктивністю та професійним скептицизмом за відсутності конфлікту інтересів.

1.4.6. Вплив соціальних конфліктів на розвиток аудиту протягом останніх десятиліть. Нова хвиля, а точніше новий виток розвитку аудиту та аудиторської діяльності як суспільного відношення, що містить в собі соціальне протиріччя, відбувся протягом останніх десятиліть. Причиною стали соціальні конфлікти, що виникли у США та Європі в результаті серії глобальних банкрутств, масштабних корпоративних скандалів, обумовлених шахрайством персоналу та службовими злочинами керівництва. Тією чи іншою мірою такі негаразди зазнали компанії Enron, World Com, Vivendi, Parmalat тощо.

Зокрема, енергетичний холдинг Enron, який займався постачанням газу, тривалий час приховував мільйонні збитки на рахунках дочірніх компаній і своїх партнерів. В багатьох випадках наявна збитковість навіть не маскувалася достатньо тому, що аудиторська фірма Arthur-

Andersen надавала недостовірні звіти. У кінцевому підсумку ця аудиторська фірма припинила своє існування. Велика п'ятірка міжнародних аудиторських фірм перетворилася на четвірку.

Зазначені соціальні конфлікти об'єктивно привели до необхідності відновлення довіри суспільства до фінансової звітності шляхом вдосконалення аудиту та посилення відповідальності управлінського персоналу. У зв'язку з цим у США в 2002 р. прийнято спеціальний Закон (SOX) «Сарбейнса-Окслі» [15]. Центральне місце в ньому відведено незалежності аудитора та його відповідальності за виявлення шахрайства. З метою забезпечення незалежності аудитора запровадили інститут ротації аудиторських фірм, ввели заборону на надання суб'єктам, стосовно яких проводиться перевірка, інших послуг. Встановлено, що жодні посадові особи не повинні впливати на аудиторські перевірки, а відбір аудиторів зобов'язали здійснювати незалежні аудиторські комітети.

Відповідні заходи здійснено в європейських країнах, а також міжнародними організаціями бухгалтерів і аудиторів. Передусім відбулося вдосконалення стандартів бухобліку та аудиту.

Не залишився осторонь такого роду соціальних конфліктів і Базельський комітет з питань банківського нагляду. Крім інших рішень, в 2002 р. ухвалено спеціальне Положення «Відношення між органами банківського нагляду та зовнішніми аудиторами банків». На виконання резолюції Базельського комітету європейські держави, зокрема Україна, схвалили необхідні нормативно-правові акти та методичні рекомендації [104, 118].

Світова фінансова криза, яка розпочалася в 2007 р. у США з обвалу іпотечних кредитів, банкрутства фінансових установ та різкого зростання інфляції, суттєво вплинула на аудиторську діяльність в усьому цивілізованому світі. Передусім постало питання, чому аудитори тривалий час надавали позитивні висновки стосовно фінансових установ, які так стрімко збанкрутіли. Означена проблема вивчалася тривалий час на найвищому рівні, зокрема керівними органами ЄС. Внаслідок цього 16 квітня 2014 р. прийнято Директиву 2014/56/ЄС Європейського парламенту та Ради про

внесення змін до Директиви 2006/43/ЄС про обов'язковий аудит річних звітів та консолідованих звітів, а також Регламент (ЄС) №537/2014 Європейського парламенту та Ради 16 квітня 2014 р. «Про особливі вимоги до обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу» [118-119].

Названі документи являють собою нову нормативну базу для обов'язкового аудиту і їх спрямовано на підвищення якості аудиту шляхом протидії корупції та неправомірних змов аудиторів з управлінським персоналом, розвитку конкуренції на ринку аудиторських послуг, посилення незалежності аудитора, а також підвищення ефективності аудиту в боротьбі з шахрайством. Загострення основного протиріччя в аудиторській діяльності на цьому історичному етапі призвело до того, що суттєву увагу в наведених вище документах приділили запровадженню заходів з подолання конфлікту інтересів, які спроможні сприяти неправомірній змові аудиторів з управлінським персоналом. Заборонили аудиторам проводити перевірку фінансової звітності та надавати консультаційні послуги з її підготовки, тобто одночасно бути в ролі контролера і консультанта. Тим самим перевіряти самого себе і досягати абсолютної єдності інтересів за наявності діалектичного протиріччя, в якому єдність має відносне значення, а боротьба є абсолютною. Важливою пересторогою в цьому відношенні повинен слугувати професійний скептицизм, дотримання якого у проведенні аудиту вимагають перелічені вище нормативні акти ЄС.

Викладене свідчить, що нинішній етап розвитку аудиторської діяльності як суспільного відношення, що містить в собі соціальне протиріччя, характеризується наданням аудиту провідної ролі в боротьбі з такого роду соціальними конфліктами, як викривлення фінансової звітності у вигляді шахрайства [87, 98, 106]. Зазначена функція аудиту з другорядних перетворилося на основну. На цьому етапі діалектичний розвиток аудиту не закінчився, а продовжується в якісно новому вигляді з досить складним змістом. Пізнання його закономірностей неможливо без фундаментальних наукових досліджень з позиції основних законів та категорій філософії.

1.4.7. Висновки за розділом:

1. В якості предмета аудиту як науки логічно визначити сукупність якісно однорідних суспільних відносин та закономірностей у сфері аудиторської діяльності як незалежної форми фінансового контролю, що має самостійне правове регулювання на рівні закону і відповідних стандартів.

2. Аудит можливо вважати повноцінною наукою за умови переходу від емпіричного до теоретичного знання на основі нової гносеологічної моделі у вигляді певної парадигми, напрями побудови якої запропоновано в цьому дослідженні.

3. Нова гносеологічна модель пізнання аудиторської діяльності повинна бути орієнтована на розкриття в явищах внутрішньої сутності як діалектичного протиріччя. В якості таких явищ передусім доцільно визначити концептуальні положення стосовно порядку проведення аудиту та їх теоретичне оцінювання з позиції діалектичної логіки, зокрема розглянутих положень.

4. Аудиторська діяльність є суспільним відношенням, що містить у собі соціальне протиріччя, сторонами якого є аудитори, управлінський персонал та користувачі фінансової звітності, зокрема суспільство як основний користувач звітності.

5. Суспільство шляхом прийняття відповідних нормативних актів може уповноважувати інших суб'єктів здійснювати регулюючий вплив на діалектично суперечливі відносини у сфері аудиторської діяльності з метою забезпечення незалежності аудиторів та уникнення конфлікту інтересів, і тим самим спрямовувати спільні зусилля на протидію викривленням фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки.

6. За наявності ознак шахрайства та інших навмисних викривлень звітності протиріччя в аудиторській діяльності набуває стану соціального конфлікту і потребує належного реагування не тільки з боку аудитора, а також суспільства в особі відповідних органів.

7. Виявлення фактів шахрайства після проведення аудиту з

наданням позитивного звіту повинно мати відповідну оцінку якості аудиту органом суспільного нагляду, а також правоохоронними органами.

8. Повідомлення аудитором про виявленні факти шахрайства управлінського персоналу найвищому керівництву, а за відсутності їх реагування чи причетності до шахрайства правоохоронним органам не повинно вважатися порушенням принципу конфіденційності, а тим більше партнерських стосунків у вигляді єдності інтересів аудитора і суб'єкта господарювання. В таких випадках інтереси користувачів фінансової звітності і суспільства мають домінуюче значення, що переконливо свідчить про дію законів діалектики у сфері аудиторської діяльності.

9. Суспільство зазвичай регулює різноманітні прояви соціального протиріччя в аудиторській діяльності за допомогою нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію відносин між сторонами протиріччя для запобігання перетворення їх в соціальні конфлікти. Виявлення таких негативних тенденцій має важливе значення для вдосконалення аудиторської діяльності.

10. Зростання соціальної функції аудиту обумовлює постійне розширення нормативно-правового, методичного та організаційного забезпечення аудиторської діяльності.

11. У міру збільшення соціального значення аудиту автономність у відносинах між аудитором і управлінським персоналом як сторонами протиріччя буде зменшуватися, а взаємозалежність набуватиме більш вагомого значення. Такий діалектичний взаємозв'язок буде по-різному проявлятися у встановленні взаємних обов'язків з підвищення незалежності аудитора та покращення якості аудиторських перевірок.

12. З метою запобігання соціальним конфліктам у сфері аудиторської діяльності самоврядність і саморегулювання аудиторів не повинно набувати абсолютного значення, а мати регулюючий вплив інших суб'єктів, відокремлених від практичного здійснення аудиту.

13. Регулюючий вплив спеціально створених суб'єктів на відносини у сфері аудиторської діяльності повинен виконувати роль противаги

суб'єктивізму й волонтаризму з боку самоврядних органів і підлягає спрямуванню на підвищення професійної незалежності аудиторів та якості аудиту.

14. Незалежність аудитора належить максимально поширювати виключно на його професійне судження стосовно достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності.

15. Інші суб'єкти зобов'язані сприяти аудитору в отриманні необхідної інформації для підготовки незалежного професійного судження стосовно фінансової звітності. У разі обов'язкового аудиту відмова в наданні інформації аудитору повинна тягти за собою застосування санкцій.

16. Заперечення управлінського персоналу проти професійного судження аудитора стосовно порядку ведення бухгалтерії і розкриття інформації у фінансовій звітності, а також аудиторських процедур не можуть бути підставою для відсторонення аудитора від виконання завдання з обов'язкового аудиту.

17. Якість аудиту за будь-яких обставин необхідно оцінювати не управлінському персоналу та іншим зацікавленим особам в його результатах, а незалежним спеціально уповноваженим суб'єктам.

18. Застосування санкцій до аудиторів повинно бути відокремлено від осіб, які здійснюють дисциплінарні провадження. Такі функції незалежного професійного суду повинні виконувати окремі суб'єкти з відповідним досвідом і знаннями у сфері аудиторської діяльності, які не приймають безпосередньої участі у проведенні аудиту та контролі його якості.

19. Внаслідок розширення масштабів акціонерного капіталу, збільшення користувачів фінансової звітності та загострення протиріч у сфері економіки роль суспільства як основного користувача фінансової звітності в регулюванні аудиторської діяльності постійно буде збільшуватися.

20. Суспільство постійно буде проявляти зацікавленість у тому, щоб у відносинах між аудитором і управлінським персоналом єдність

була відсноною, а діалектична боротьба абсолютною, особливо з питань виявлення шахрайства та підвищення довіри визначених користувачів до фінансової звітності.

21. Єдність інтересів аудитора та управлінського персоналу необхідно вбачати тільки стосовно підтвердження аудиторськими доказами фактів достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності. Водночас така єдність має відносне значення і не повинна ґрунтуватися на абсолютній довірі, оскільки містить в собі ризик невиявлення аудитором викривлень фінансової звітності.

22. З одного боку, належно проведений аудит надає впевненість і підвищує ступень довіри до фінансової звітності визначених користувачів, а з іншого – властиві обмеження аудиту не дають змоги виявляти замасковані факти шахрайства. Наявність таких взаємно суперечливих обставин вимагає у проведенні аудиту застосування особливого РОП.

23. У зв'язку з розвитком економіки інтеграційні процеси у сфері бухгалтерії і фінансової звітності сприятимуть кардинальному вдосконаленню РОП та аудиторських процедур.

24. Що стосується перевірки фінансової звітності – суспільство у відповідних нормативних актах постійно буде вимагати від аудиторів стосовно інтересів управлінського персоналу діяти з протилежних позицій, враховувати конфлікт інтересів, професійний скептицизм, ризик шахрайства та його можливе невиявлення, а також здійснювати інші заходи з підвищення довіри до фінансової звітності.

25. В силу наведених об'єктивних обставин вимоги суспільства до аудиторів стосовно протидії шахрайству та корупції будуть розширюватися, що повинно знаходити відображення у відповідних нормативно-правових актах.

26. Загалом знання протиріч у сфері аудиторської діяльності має важливе значення для належного правового регулювання діалектично суперечливих відносин між аудитором та суб'єктом господарювання, а також іншими учасниками таких суспільно вагомих відносин.

27. Наступні наукові дослідження логічно проводити у напрямі аналізу концептуальних засад аудиторської діяльності, сформульованих на емпіричному рівні, шляхом з'ясування діалектично суперечливого змісту різнопланових явищ з позиції їх сутності.

1.5. Діалектичний зміст постулатів аудиту

1.5.1. Дослідження постулатів аудиту зарубіжними і вітчизняними вченими. Відповідний теоретичний аналіз протиріч в аудиторській діяльності з позиції формальної логіки знайшов своє відображення в цілій низці наукових праць американських вчених, зокрема Р.К. Маунцом, Х.А. Шарафом, Дж.К. Робертсоном та ін. Спочатку Р.К. Маунц та Х.А. Шараф прийшли до висновку, що конфлікт аудитора й адміністрації не є неминучий. В подальшому, коли соціальне протиріччя у сфері аудиторської діяльності набуло більш очевидного та переконливого змісту, Дж.К. Робертсон уточнив, що завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, що перевіряється [13, с. 18].

Деякі вчені вважають, що висновок Дж.К. Робертсона є абсолютно протилежним до висновку Р.К. Маунца та Х.А. Шарафа. Водночас визнають, що конфлікт інтересів аудитора та адміністрації завжди потрібно брати до уваги, і тим самим визнають наявність протиріччя у сфері аудиторської діяльності [6].

Насправді зазначені постулати аудиту не є абсолютно протилежними один до одного. Вони характеризують різні аспекти аудиту, як соціального протиріччя і внаслідок цього доповнюють один одного. Р.К. Маунц та Х.А. Шараф вважають, що для аудиту, як соціального протиріччя, виникнення конфліктного стану не є неминучим. Дж.К. Робертсон, зі свого боку, наполягає на тому, що завжди є ймовірність виникнення конфліктного стану в аудиті, як соціальному протиріччі.

Основна проблема полягає в тому, що Р.К. Маунц, Х.А. Шараф та Дж.К. Робертсон розглядали зовнішні прояви аудиту як соціального

протиріччя на рівні формальної логіки, що керується законами тотожності та несуперечності. Такий методологічний підхід містить в собі відповідно обмеження і не дає змоги належно визначити сутність аудиту шляхом аналізу його різноманітних зовнішніх проявів.

Якщо розглянути наведені вище постулати Р.К. Маунца, Х.А. Шарафа та Дж.К. Робертсона з позиції діалектичної логіки, то в них йде мова про таку сутність аудиту, як соціальне протиріччя. Залежно від тих чи інших обставин воно може набувати різноманітного змісту та соціального конфлікту. Зі свого боку, соціальний конфлікт є проявом такої сторони соціального протиріччя, як боротьба протилежностей. У цьому разі сама єдність у вигляді різнопланових стосунків стосовно предмета діяльності є умовою соціального конфлікту.

У більшості наукових праць постулати аудиту визначають у вигляді певних положень або аксіом. На їх основі будують правила, стандарти та нормативи аудиторської діяльності [102, 120].

Найбільш поширеними вважаються постулати, викладені Р. Маутцом і Х. Шарафом у праці «Філософія аудиту» [117]:

1. Фінансова звітність і фінансові дані можуть бути перевірені.
2. Конфлікт аудитора й адміністрації не є неминучим.
3. Фінансова звітність та інша інформація, що підлягає перевірці, не містять обумовлених таємною змовою або інших незвичних перекручень.
4. Задовільна система внутрішнього контролю унеможливило виникнення невідповідностей (порушень правил роботи).
5. Постійне дотримання стандартів дає змогу мати об'єктивні дані про фінансовий стан та результати господарської діяльності.
6. Те, що було справедливим для підприємства в минулому, буде справедливим і в майбутньому, якщо немає доказів протилежного.
7. Якщо перевірка фінансової інформації виконується з метою висловлення незалежної думки, то діяльність аудитора регламентується тільки його повноваженнями.
8. Професійний статус незалежного аудитора адекватний його

професійним обов'язкам.

У подальшому Дж. Робертсон та інші автори доповнили й уточнили постулати [13, 15, 121]. На думку Дж. Робертсона, постулати аудиту логічно викласти так:

1. Фінансові звіти та інформацію можна верифікувати.
2. Завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, що перевіряється.
3. Задовільна структура внутрішнього контролю зменшує ймовірність порушень і помилок.
4. Послідовне дотримання GAAP приводить до точного відображення фінансового стану та результатів операцій.
5. Якщо немає чітких доказів протилежного, то інформація для підприємства, що перевіряється, правильна у минулому, буде правильною і в майбутньому.
6. Перевіряючи фінансову інформацію з метою складання незалежного висновку про неї, аудитор діє тільки як аудитор.
7. Професійний статус незалежного аудитора накладає на нього відповідні зобов'язання.

Стосовно другого постулату Р. Маутца та Х. Шарафа, – одні автори наголошують на тому, що в його основі лежить ідея про одвічну доброту і незіпсованість людської природи, водночас зазначають, що в деяких випадках цей постулат допускає винятки, але ймовірність такої ситуації невелика [5].

Інші дослідники звертають увагу на те, що наведений постулат свідчить про необхідність сумлінної поведінки адміністрації, оскільки без співпраці з нею аудит практично неможливий. На їх думку, постулат, з одного боку, спонукає до довіри, а з іншого – вимагає скептицизму в стосунках з адміністрацією [122].

Деякі вчені вважають, що третій постулат Р. Маутца та Х. Шарафа не зовсім актуальний, фінансова звітність містить різноманітні перекручення, зокрема й зумовлені випадками шахрайства адміністрації та персоналу

підприємства [6]. Інші автори наполягають на тому, що цей постулат пов'язано з відповідальністю аудитора. Якщо керуватися тим, що фінансова звітність не має перекручень, то аудитор може обмежити обсяг перевірки. За їх наявності аудитор зобов'язаний розширити обсяги перевірки. Зі свого боку, необґрунтоване збільшення обсягу перевірки і вартості аудиту можуть призвести до конфлікту з адміністрацією [122].

Досить різноманітні зауваження з приводу наведених вище постулатів аудиту висловлюють російські вчені. Зокрема, С. Бичкова вказує на велике практичне значення постулатів [123, с. 75]. Натомість В. Скобара вважає їх недостатніми для практичної роботи і пропонує дотримуватися універсального постулату такого змісту: «Використання інформації для аудиту знижує ризики фінансових втрат» [124, с. 15].

Деякі автори роблять більш категоричні висновки. На їхню думку, наведені постулати необхідно віднести до категорії припущень. Основним постулатом аудиту у вигляді припущення вони вважають таке положення: *«Інформація, яка пройшла аудиторську перевірку, є кориснішою, ніж інформація, яка такої перевірки не пройшла»* [125].

Певне поширення отримали погляди на те, що особливості розвитку аудиту в постсоціалістичних країнах не дають змоги однозначно застосовувати постулати аудиту такого змісту. В зв'язку з цим окремі з них пропонують власну систему постулатів [126]. На думку Я. Соколова, доцільно керуватися такими постулатами аудиту:

1. Звітність має бути перевірена.
2. Непереверений звіт не заслуговує довіри.
3. Кожна наступна перевірка може понизити цінність попередніх і завжди менш інформативна.
4. Звіт складено неправильно.
5. Думка аудитора залежить від його інтересів.
6. Ніхто не застрахований від помилкових висновків.
7. Інтереси адміністрації фірми-клієнта, її власників і кредиторів не повинні збігатися.

8. Чим більше внутрішніх конфліктів у фірми-клієнта, тим надійніша її звітність.

9. Чим більше внутрішніх конфліктів у фірми, тим менш надійна її звітність.

10. Кожен висновок аудитора повинен мати певний ступінь переконливості.

Основний висновок автора цих постулатів зводиться до того, що «конфлікт інтересів усіх суб'єктів, які є учасниками господарського процесу, слугує гарантією об'єктивних даних, наведених в обліку». Сутності такого конфлікту та його закономірностей науковець не розкриває. У зв'язку з цим методологічні підходи до визначення запропонованих постулатів аудиту з позиції суперечності залишаються поза увагою.

На думку Т. Фаснберга, не всі постулати Р. Маутца і Х. Шарафа є актуальними на сьогодні. Є багато обставин, які характеризують наведені постулати аудиту з протилежного боку [127]. Відповідні зауваження стосовно постулатів аудиту висловлені також А. Греггом та С. Менсоном [128].

Проведений аналіз різноманітних тлумачень постулатів аудиту свідчить, що з'ясування їх суті та закономірностей неможливе без дослідження природи суперечностей і конфліктів у сфері аудиторської діяльності. Саме в такому аспекті намагалися визначити зміст наведених вище постулатів аудиту Р. Маутц, Х. Шараф, Дж. Робертсон та ін. Вони звертали увагу на наявність конфліктів, але їх діалектичну сутність не досліджували.

Водночас деякі автори вважають, що наведені постулати аудиту, запропоновані Я. Соколовим, на відміну від постулатів Р. Маутца та Х. Шарафа, які побудовані на позитивних твердженнях, містять, крім позитивних, і негативні висновки. У зв'язку з цим зазначені автори рекомендують враховувати, що аудиту також притаманний конфлікт інтересів, який може проявитися у тому, що інтереси аудитора та клієнта не збігаються, а також в наявності обмежень, пов'язаних із необхідністю

дотримання принципів незалежності та нейтральності. Водночас вони наголошують, що конфлікт інтересів обов'язково повинен знаходити своє відображення в постулатах аудиту [111].

Як випливає з теорії Р. Маутца та Х. Шарафа, спочатку вони також дійшли висновку, що конфлікт аудитора й адміністрації не є неминучим. Згодом, коли соціальна суперечність у сфері аудиторської діяльності набула більш очевидного та переконливого змісту, Дж. Робертсон уточнив, що завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, що перевіряється.

Деякі вчені вважають, що висновок Дж. Робертсона є абсолютно протилежним твердженню Р. Маутца та Х. Шарафа, проте визнають, що конфлікт інтересів аудитора та адміністрації завжди потрібно брати до уваги. Тим самим враховують наявність суперечності у сфері аудиторської діяльності [129].

Насправді зазначені постулати аудиту не є абсолютно протилежними один одному. Вони характеризують різні аспекти аудиту як соціальної суперечності і внаслідок цього доповнюють один одного. Р. Маутц і Х. Шараф вважають, що для аудиту як соціальної суперечності виникнення конфліктного стану не є неминучим. Дж. Робертсон, зі свого боку, наполягає на тому, що завжди є ймовірність виникнення конфліктного стану в аудиті як соціальній суперечності.

Якщо розглянути наведені вище постулати Р. Маутца, Х. Шарафа та Дж. Робертсона з позиції діалектичної логіки, то в них у різних аспектах йдеться про таку сутність аудиту, як соціальну суперечність. Залежно від тих чи інших обставин вона може набувати різноманітного змісту та соціального конфлікту. Зі свого боку, соціальний конфлікт є проявом такої сторони соціальної суперечності, як боротьба протилежностей. Умовою виникнення соціального конфлікту в цьому разі є сама єдність у вигляді різнопланових стосунків стосовно такого предмета діяльності, як фінансова звітність, що може містити перекоєчення у формі шахрайства.

У науковій літературі по-різному визначають стадії, етапи або фази

соціального конфлікту [129, 130]. Переважно становлення та розвиток соціального конфлікту пропонують розглядати в аспекті таких стадій:

1. Виникнення соціальної напруженості та усвідомлення протилежності інтересів.

2. Зростання соціальної напруженості та становлення конфлікту.

3. З'ясування або ігнорування можливостей для взаєморозуміння та відповідного вирішення конфлікту.

4. Розгортання конфлікту та відкритої боротьби.

5. Розв'язання соціального конфлікту та завершення певної соціальної суперечності шляхом її перетворення на іншу соціальну суперечність.

Характерно, що в соціальному конфлікті відкрита боротьба може набувати рис антагонізму. Суперечності у подібному стані неможливо розв'язати в межах того процесу, де вона виникла і продовжує бути. Потрібні інша основа взаємодії та нова якість стосунків.

Будь-який соціальний конфлікт, зокрема у сфері аудиторської діяльності, може мати свідомий або стихійний характер. Все залежатиме від усвідомлення суб'єктами своїх інтересів і дій, що впливають на інтереси інших суб'єктів. Зазвичай суб'єкти з протилежними інтересами в різний час і неповно усвідомлюють протилежність своїх інтересів. Вигідне положення отримують ті суб'єкти, які раніше і глибше усвідомили свої інтереси. Вони намагаються завчасно розробити плани, спрямовані на реалізацію своїх інтересів через врахування або ігнорування інтересів інших суб'єктів.

Особи, які вчиняють шахрайські дії у складанні фінансової звітності, завчасно обирають такі способи маніпуляції та фальсифікації, які мінімально відображаються в бухгалтерських документах. Внаслідок цього винні особи порівняно з аудитором отримують більш вигідне положення стосовно приховування викривлень фінансової звітності. Саме приховування викривлень фінансової звітності створює видимість відсутності конфліктного стану в аудиторській діяльності.

У зв'язку з цим об'єктивну відповідь на питання про те, наскільки

конфлікт аудитора й адміністрації не є неминучим та чи завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, можна дати винятково з позиції основних законів філософії. Формальної логіки в такому разі недостатньо.

Визнання того факту, що сутність аудиту як суспільного відношення становить соціальну суперечність, свідчить про те, що така суперечність в обов'язковому порядку набуде стану соціального конфлікту за умови виявлення аудитором суттєвих викривлень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою. Такий конфлікт матиме місце навіть тоді, коли аудитор на вимогу адміністрації підприємства, що перевіряється, приховуватиме від офіційного оприлюднення встановлене ним суттєве перекручення фінансової звітності. Якщо аудитор через недостатню кваліфікацію та інші обставини не виявить наявних суттєвих перекручень фінансової звітності, то соціальний конфлікт не зникне, а продовжуватиме бути. У цих випадках конфлікт набуде латентного характеру і в подальшому не виключено можливість переростання його в більш гостру форму, коли приховані або невстановлені аудитором перекручення фінансової звітності будуть виявлені іншими зацікавленими особами.

За відсутності суттєвих перекручень фінансової звітності аудит та аудиторська діяльність як суспільне відношення збережуть свій стан соціальної суперечності, в якій взаємодія суб'єктів з протилежними інтересами не переросте в соціальний конфлікт. Водночас сама боротьба суб'єктів з протилежними інтересами залишиться як джерело розвитку аудиту та аудиторської діяльності у вигляді соціальної суперечності.

З огляду на викладене можна певною мірою погодитися з висновком Р. Маутца та К. Шарафа, що конфлікт адміністрації підприємства й аудитора не є неминучим, проте такий висновок не враховує наявність діалектичної суперечності в самій суті аудиту та аудиторської діяльності.

Наведене зауваження стосується також і висновку Дж. Робертсона про те, що завжди є ймовірність зіткнення інтересів аудитора та

керівників підприємства, що перевіряється. Наявність в аудиті та аудиторській діяльності соціальної суперечності переконливо свідчить, що інтереси аудитора та керівників підприємства, що перевіряється, завжди перебувають у постійному зіткненні та боротьбі, а за певних обставин подібні зіткнення інтересів набувають стану соціального конфлікту.

Отже, наскільки конфлікт аудитора і адміністрації не є неминучим у результаті зіткнення інтересів аудитора та керівників підприємства, зрештою залежить від наявності суттєвих перекручень фінансової звітності. Згідно з вимогами законодавства посадові особи, винні у викривленнях фінансової звітності, мають нести за вчинені правопорушення юридичну відповідальність. З іншого боку, аудитор за приховані або невиявлені факти викривлень фінансової звітності внаслідок низької якості аудиту також має притягатися до юридичної відповідальності.

1.5.2. Постулати аудиту як соціальні суперечності, які підлягають нормативному регулюванню. Наведені обставини переконливо свідчать, що аудит та аудиторська діяльність як соціальна суперечність, що має вагоме суспільне значення, в обов'язковому порядку підлягають регулюванню не тільки за допомогою постулатів, а також нормативних актів, в результаті чого вони набувають змісту правового суспільного відношення [131-132].

Хоча суспільне відношення є первинним стосовно норм права, правове відношення має певну особливість та самостійність. У такому відношенні суб'єктів пов'язує та ставить у залежність один від одного наявність конкретних юридичних прав і обов'язків, за допомогою яких здійснюється регулюючий вплив на поведінку людей, безпосередньо або опосередковано.

Характерно, що поведінка суб'єктів правових відносин у сфері аудиту та аудиторської діяльності не лише взаємопов'язана, а й чітко

визначена юридичними нормами, які встановлює та санкціонує держава. Це означає, що держава або уповноважена нею особа закріплює в нормі права оптимальну чи припустиму модель поведінки з можливістю прийняття самостійного рішення. Саме такий зміст мають нормативні акти, які регламентують аудит та аудиторську діяльність, що містить в собі суспільне відношення у вигляді соціальної суперечності та соціального конфлікту. Тому є всі підстави для висновку про те, що соціальні суперечності та соціальні конфлікти у сфері аудиторської діяльності на певному історичному етапі набули такого стану, для гармонізації якого виникла необхідність запровадження регулюючого впливу правових норм.

Характерно, що аудит та аудиторська діяльність виникли не самі собою, а в результаті формування певної соціальної суперечності. Її суть полягає в тому, що повноваження з управління майном на певному етапі економічного розвитку товарного виробництва почали відокремлюватися від власника майна. У зв'язку з цим виникла необхідність запровадження додаткового специфічного контролю за використанням майна сторонніми особами.

Деякі науковці вважають, що така трансформація відносин власності призвела до значних соціальних конфліктів. На їх думку, одразу почалися конфлікти інтересів: власники прагнули не тільки зберегти, а й примножити власність, а менеджери намагалися самі перейти до категорії власників, часто використовуючи надані їм можливості на шкоду своїм роботодавцям [133, с. 186].

На основі викладеного логічно дійти висновку, що філософська концепція або основний постулат аудиту полягає в тому, що його сутність як суспільного відношення становить соціальна суперечність, яка за наявності перекручень фінансової звітності набуває стану соціального конфлікту. Керуючись таким методологічним підходом, доцільно критично оцінити постулати аудиту, які свого часу визначили Р. Маунц, Х. Шараф та Дж. Робертсон.

З наведених постулатів аудиту вбачається, що в них домінує формальна логіка. Натомість у сучасних МСА в окремих концептуальних положеннях тією чи іншою мірою простежуються елементи діалектичної логіки. Як наслідок, є певні розбіжності між наведеними постулатами, які в різних аспектах тлумачаться вченими.

Як приклад можна взяти перший постулат аудиту Дж. Робертсона стосовно можливості верифікувати фінансову звітність та іншу інформацію. Сам термін «верифікація» походить від латинського «*verificatio*», що означає доказ або підтвердження. Зі свого боку, поняття «верифікація» переважно розглядається як процес встановлення істинності висновків через їх емпіричну перевірку за допомогою доказів, отриманих у результаті спостереження, вимірювання, експерименту або порівняння з еталонними чи дослідними зразками. Сам принцип верифікації найбільшого поширення набув серед неопозитивістів, які вважали за необхідне зводити теоретичні судження до фіксації емпіричних даних та їх протокольного оформлення [134].

Насправді сама собою можливість верифікації фінансової звітності не є запорукою відсутності в ній перекручень, обумовлених шахрайством або помилкою. Залишати поза увагою аудитора вірогідність таких перекручень неможливо. Хочемо ми того чи ні, але треба визнати той факт, що аудит проводять з метою встановлення достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. Таку мету досягають шляхом аналізу та оцінювання фінансової звітності на предмет відсутності чи наявності перекручень, обумовлених шахрайством або помилкою. За умови відсутності перекручень фінансової звітності у кожного господарюючого суб'єкта втрачається сенс проведення перевірки і всього аудиту.

Формальний характер мають також інші постулати аудиту, запропоновані Дж. Робертсоном. У цих постулатах, що відображують аудит на рівні певних явищ, не простежується діалектика єдності та різноманіття відповідно до його сутності як суперечності. За будь-яких

умов постулати аудиту мають бути зовнішнім виявленням сутності, а не формальним переліком тих чи інших підстав.

Внаслідок наведеного підходу можливо сформулювати такі постулати аудиту.

1.5.3. Постулати аудиту з позиції діалектичної логіки:

1. Фінансова звітність, яка за зовнішніми ознаками відповідає встановленим вимогам, може містити викривлення, обумовлені шахрайством або помилкою. Фінансова звітність, яка за зовнішніми ознаками не відповідає встановленим вимогам, не підлягає аудиту. У разі явної неадекватної фінансової звітності аудитор ще до початку перевірки надає відмову від її проведення.

Той факт, що предметом аудиту може бути тільки адекватна фінансова звітність, яка за зовнішніми ознаками відповідає встановленим вимогам, не виключає наявності в ній замаскованих викривлень, обумовлених шахрайством або помилкою. Якщо фінансова звітність завжди мала б ідеальний зміст, то не було б необхідності в аудиті. Саме тому загальновизначеною метою аудиту вважають перевірку достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. Таку перевірку здійснюють шляхом встановлення наявності або відсутності переколючень фінансової звітності, обумовлених шахрайством чи помилкою.

У зв'язку з цим МСА 240 передбачає відповідальність аудитора за отримання достатньої впевненості у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки.

Інші стандарти аудиту приділяють значну увагу тому, як потрібно проводити аудит в умовах ризику того, що через властиві обмеження аналітичних та інших процедур не завжди є можливість виявлення шахрайства. Насамперед це обумовлено тим, що факти шахрайства не відображаються в повному обсязі у фінансовій звітності та інших документах.

Якою мірою шахрайство знаходить своє відображення у фінансовій

звітності, залежить від цілої низки обставин. У кінцевому підсумку все залежатиме від взаємодії двох протилежних чинників. З одного боку, від того, наскільки ретельно винні особи приховують ознаки шахрайства у фінансовій звітності, а з іншого – від того, якою мірою фінансова звітність спроможна виконувати свою профілактичну функцію протидії шахрайству.

У результаті взаємодії вищенаведених протилежних тенденцій відбувається постійне вдосконалення фінансової звітності та аудиту.

Зазначене не перешкоджає, а спонукає до появи нових способів шахрайства та різноманітних форм протидії стосовно його виявлення аудитором та іншими особами.

2. Особи, винні у викривленні фінансової звітності, спроможні протидіяти аудиту у виявленні та оприлюдненні таких викривлень. Протидія аудиту у виявленні викривлень фінансової звітності може мати як замаскований характер, так і відверте спонукання до їх приховування за додаткову винагороду. З метою зменшення можливої змови аудитора з винними особами законодавство, нормативи аудиту та КПЕА встановлюють певні обмеження на поведінку аудитора та порядок проведення аудиту. Водночас нормативне регулювання аудиту не може мати сталий характер, а повинно постійно вдосконалюватися. Інакше аудит втратить своє суспільне та профілактичне значення і стане непотрібним користувачам фінансової звітності.

3. Внаслідок протидії аудиту у належному виконанні своїх службових обов'язків виникають конфлікти, розв'язання яких потребує адекватних заходів реагування з боку аудитора та інших повноважних осіб. Законодавство, КПЕА і стандарти аудиту не дають вичерпної відповіді про можливі заходи регулювання аудитора та інших повноважних осіб стосовно протидії у виконанні ними своїх службових обов'язків. З метою забезпечення адекватного реагування на такі дії останнім часом з'явилися рекомендації із взаємодії аудиторів з банківським наглядом та іншими державними регуляторними органами.

Крім того, важливого значення набуває дотримання аудитором фундаментальних принципів аудиторської діяльності. На їх основі аудитор повинен визначати адекватність своєї службової поведінки.

4. Встановлення наявності чи відсутності викривлень фінансової звітності потребує від аудитора діяти незалежно з дотриманням професійного скептицизму, який дає змогу критично оцінити аудиторські докази та досягти достатньої впевненості. КПЕА визначає незалежність поведінки аудитора в аспекті уникнення обставин, які ставлять під загрозу діяти чесно та об'єктивно. Внаслідок такої поведінки аудитора будь-яка розсудлива третя сторона на основі необхідної інформації повинна бути спроможна зробити обґрунтований висновок, що чесність та об'єктивність аудитора не були поставлені під загрозу. Зі свого боку, професійний скептицизм є не що інше як уважне та всебічне ставлення аудитора до перевірки фінансової звітності на предмет наявності чи відсутності шахрайства або помилки. Без дотримання професійного скептицизму і незалежності неможливо практично оцінити аудиторські докази та досягти достатньої впевненості в тих чи інших висновках.

5. Як докази дозволяється застосовувати будь-яку належну та допустиму інформацію, на основі якої аудитор може встановлювати наявність чи відсутність перекручень фінансової звітності. Критичне оцінювання наявної інформації як аудиторських доказів в обов'язковому порядку потребує дотримання повної процедури.

Питанням отримання, оцінювання та застосування аудиторських доказів присвячено значну частину стандартів. Вони дають змогу цілком справедливо застосовувати як аудиторські докази будь-яку належну та допустиму інформацію. Належна інформація вважається такою, якщо вона має відношення до предмета аудиторської перевірки. Допустимість означає отримання інформації у встановленому порядку.

6. Докази та офіційна оцінка фінансової інформації, отриманої аудитором на основі аналізу ймовірних взаємозв'язків, не можуть ґрунтуватися на припущеннях. У зв'язку з вищенаведеними вимогами до аудиторських доказів особливого значення набуває оцінка різноманітної інформації аудитором. Насамперед це стосується тієї інформації, що ґрунтується на аналізі ймовірних взаємозв'язків. За допомогою такої інформації зазвичай моделюються ті чи інші припущення або версії з можливого шахрайства. Проте подібні припущення не можна вважати доказами. Такі припущення можуть бути успішно застосовані для планування аудиторської перевірки.

Характерним прикладом аналізу ймовірних взаємозв'язків є фінансовий аналіз. Він дає змогу робити ті чи інші припущення стосовно перекручень фінансової звітності, обумовлених шахрайством чи помилкою. Водночас припущення самі собою не можуть бути достатніми і прийнятними для формування необхідних доказів та офіційних висновків про наявність шахрайства у вигляді навмисних дій посадових осіб.

Ті чи інші перекручення фінансової звітності, зокрема факт нестачі товарно-матеріальних цінностей, посадові особи за відсутності прямих доказів їх провини здебільшого пояснюють необачністю або особливими виробничими обставинами. Встановити факт привласнення активів в умовах протидії винних осіб виявляється неможливим без наявності спеціальних правових доказів у вигляді оперативно-розшукових та слідчих дій. Подібні заходи знаходяться за межами аудиторської діяльності.

Саме тому МСА 240 робить застереження про те, що аудитор може підозрювати або навіть ідентифікувати можливість шахрайства, але без юридичних висновків про фактичну наявність шахрайства. Натомість питання про застосування аудитором юридичних визначень шахрайства залишається відкритим і потребує додаткових досліджень. Хоча зрозуміло, що аудитор в ідентифікації перекручень фінансової звітності

як ознак шахрайства керується юридичними визначеннями цього правопорушення в законодавстві. Водночас всебічно у правовому аспекті його не оцінює.

Сучасні стандарти аудиту обмежують об'єктивність аудиторської перевірки відповідним рівнем впевненості, що знаходить своє відображення в конкретному висновку про наявність чи відсутність перекручень фінансової звітності.

7. Об'єктивна та всебічна перевірка аудитором фінансової звітності можлива з достатньо високим, але не абсолютним рівнем впевненості, з помірною впевненістю стосовно огляду фінансової звітності на умовах узгоджених процедур та консультацій, які виконуються аудитором без висловлення впевненості стосовно наявності чи відсутності перекручень фінансової звітності. Стандарти аудиту орієнтують на те, що зміст перевірки аудитором фінансової звітності з погляду її об'єктивності має визначатися в завданні на проведення аудиту. Залежно від завдання аудитор у своєму звіті може висловлювати думку з різним рівнем впевненості у тому, що фінансова звітність не містить перекручень, обумовлених шахрайством або помилкою.

Стандарти аудиту дають можливість аудитору висловлювати навіть модифіковану думку у вигляді умовно-позитивного висновку. Згідно з МСА 705 аудитор має право висловити умовно-позитивну думку за наявності суттєвих, але не всеохоплюючих перекручень фінансової звітності. Всеохоплюючими вважають перекручення, вплив яких на фінансову звітність не обмежується конкретними елементами, рахунками або статтями і може охоплювати значну частину фінансової звітності або мати принципове значення для розкриття фінансової інформації.

8. Достатня впевненість аудитора не виключає ризику того, що належно виконані аналітичні та інші процедури не дадуть змоги виявити реально наявні викривлення фінансової звітності. Стандарти аудиту дають змогу діяти аудитору незалежно і тим самим захищають

його від можливих звинувачень замовників стосовно об'єктивності та всебічності перевірки. З іншого боку, користувачі фінансової звітності постійно висувають додаткові вимоги до аудиторів стосовно отримання значно більшої впевненості в тому, що фінансова звітність не містить викривлень, обумовлених шахрайством чи помилкою. У зв'язку з цим і виникає питання про ризик висловлення аудитором сумнівної думки в умовах наявного ризику суттєвого викривлення та ризику його виявлення. Ризик того, що належно виконані аудитором аналітичні та інші процедури не дадуть змоги виявити реально наявні викривлення фінансової звітності, завжди матиме місце. Наявність такого ризику обумовлена передусім властивими обмеженнями аудиту, процедури якого не дають змоги ефективно виявляти приховані перекручення фінансової звітності у вчиненні шахрайства. Ефективність аудиту багато в чому залежить від того, якою мірою сама фінансова звітність спроможна бути інформативною стосовно відображення ознак шахрайства та інших перекручень.

9. Аудитор несе відповідальність за навмисно завдані збитки у разі неправомірного висловлення впевненості у тому, що фінансова звітність не містить викривлень внаслідок шахрайства або помилки, а також за порушення норм професійної етики та договірних зобов'язань. Підстави відповідальності аудитора в загальних рисах визначає законодавство, нормативи та КПЕА. Більш докладно відповідальність аудитора за конкретні правопорушення знаходить своє відображення в судових рішеннях.

На основі узагальнення судової практики логічно визначити, що аудитор у проведенні перевірки несе відповідальність за навмисно завдані збитки в разі неправомірного висловлення впевненості у тому, що фінансова звітність не містить викривлень внаслідок шахрайства або помилки.

Основними ознаками таких правопорушень є наявність завданої шкоди, умислу та неналежного виконання аудитором вимог нормативних актів. Внаслідок таких неправомірних вчинків аудитора шкоду може бути завдано не тільки замовникам і користувачам фінансової звітності,

а й третім особам.

Особливими видами відповідальності аудитора є порушення норм професійної етики та договірних зобов'язань. Такі види відповідальності досить докладно висвітлено в наукових публікаціях і підручниках з аудиту.

Характерно, що відповідальність аудитора не обмежується рамками його індивідуальної поведінки, а має відношення до всієї аудиторської діяльності та її ролі в суспільстві.

10. Особливий правовий статус аудитора потребує суспільного нагляду та контролю за аудиторською діяльністю, спрямованих на забезпечення його незалежності та підвищення якості аудиту. На сучасному етапі питання суспільного нагляду та контролю за аудиторською діяльністю набуває все більшого значення. Це пов'язано з посиленням вимог суспільства до фінансової звітності, на основі якої акціонери та кредитори приймають відповідні рішення з максимально ефективного використання майна і коштів. Через це постійно зростають вимоги до аудиту і загалом до професії аудитора. головним чином до його незалежності та підвищення якості аудиту.

Зазначене, зі свого боку, потребує подальшого розвитку наукових концепцій аудиту та критичного оцінювання наявних постулатів. Що стосується наведених вище постулатів, то вони певною мірою знайшли своє відображення в МСА [135]. Деякі з них потребують подальшого запровадження у відповідних нормативних актах та методичних рекомендаціях.

1.5.4. Висновки за розділом:

1. Постулати аудиту недостатньо розглядати на емпіричному рівні, а також належить керуватися діалектичною логікою.

2. Аудиторська діяльність підлягає регулюванню не тільки за допомогою постулатів, а також правових норм.

3. Між постулатами, МСА і правовими актами необхідно підтримувати відповідний взаємозв'язок та уникати розбіжностей.

1.6. Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис

Фундаментальним принципом аудиторської діяльності є принцип професійного скептицизму, який у різних аспектах розглядається в МСА, а також у Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Сутність професійного скептицизму вбачають у тому, що аудитор під час проведення перевірки повинен визнавати можливість наявності викривлення фінансової звітності внаслідок помилки чи шахрайства.

Серед вітчизняних науковців питання професійного скептицизму у діяльності аудиторів не отримало широкого висвітлення. У деяких підручниках і навчальних посібниках у загальних рисах розглядають поняття професійного скептицизму шляхом коментування МСА.

Зокрема, у наукових публікаціях вчені звертають увагу на взаємозв'язок професійного скептицизму й судження аудитора. Вони відмічають, що професійний скептицизм становить критично важливий компонент аудиторської перевірки, оскільки так чи інакше впливає на будь-який аспект судження аудитора [136]. У розгляді інших питань наголошують на тому, що основу аудиту становить професійний скептицизм аудитора [137].

Зарубіжними авторами проблема професійного скептицизму аудитора досліджується в різних аспектах [138-139]. Переважно приділяють увагу професійному скептицизму як елементу етичної поведінки аудитора, ефективному засобу виявлення шахрайства, необхідному компоненту контролю якості. У скептицизмі аудитора вбачають не тільки професійні, а також психологічні аспекти.

Водночас в їх наукових дослідженнях професійного скептицизму бракує концептуального підходу до визначення його закономірностей виникнення, становлення та розвитку. Насамперед постає питання, які саме соціально-економічні обставини обумовили появу професійного скептицизму в аудиторській діяльності, на якому історичному етапі він

став професійним обов'язком аудитора.

Необхідно відмітити, що для вітчизняних аудиторів практичне застосування професійного скептицизму містить у собі певну новизну. Його запровадили в якості обов'язкової вимоги до перевірки фінансової звітності нещодавно прийнятим Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Методичних рекомендацій з цієї проблематики немає. МСА містять положення загального змісту. Їх практична реалізація вимагає ґрунтовних знань із закономірностей професійного скептицизму та належного розуміння основних напрямів його ефективного застосування в аудиторській діяльності. Для з'ясування таких питань виникає необхідність застосування концептуального підходу.

В якості концепції, зазвичай визначають систему поглядів на відповідні явища, предмети або процеси, що містить у собі основоположну ідею у вигляді певних доказів. Подібно іншим концепціям комплексне уявлення професійного скептицизму аудитора з'явилися не одразу, а пройшло цілу низку етапів з притаманними їм генезисом виникнення, становлення та розвитку.

1.6.1. Виникнення, становлення та розвиток концепції професійного скептицизму. У МСА професійний скептицизм аудитора визначено як ставлення, що поєднує допитливість, уважність до обставин, які можуть вказувати на можливе викривлення внаслідок помилки або шахрайства, та критичне оцінювання доказів. Згідно з МСА таке ставлення до обставин, які можуть вказувати на можливість шахрайства, за своїм змістом не є формальним побажанням, а становить професійний обов'язок аудитора. У п. 5 МСА 240 «Відповідальність аудитора, що стосується шахрайства» прямо зазначено, що аудитор несе відповідальність за отримання достовірної впевненості в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки. У цьому разі МСА зобов'язують аудитора здійснювати спеціальні аудиторські процедури з виявлення можливих викривлень

фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки, а не обмежуватися формальною перевіркою бухобліку.

Як свідчить практика, суттєві викривлення внаслідок помилки скоріше всього є винятком. Вони переважно пов'язані із шахрайством, яке, зі свого боку, об'єктивно обумовлює необхідність професійного скептицизму аудитора відносно до фінансової звітності. Як зазначено у п. 15 МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» аудитор повинен зберігати професійний скептицизм впродовж усього аудиту, визначаючи можливість наявності суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, незважаючи на минулий досвід аудитора стосовно сумлінності та чесності управлінського персоналу й тих, кого наділено найвищими повноваженнями. У цьому разі йде мова не про помилку, а про шахрайство, і дотримуватися професійного скептицизму аудитор зобов'язаний протягом всієї аудиторської перевірки.

Характерно, що така відповідальність аудитора за виявлення шахрайства набула офіційного статусу не одразу, а в результаті закономірного розвитку аудиторської діяльності. На початку ХХ ст. в період становлення класичного аудиту головною метою перевірки фінансової звітності вважали всебічну оцінку бухобліку, що не виключало виявлення шахрайства. У першому виданні своєї книги Р.Л. Монтгомері критично оцінював англійську систему «рахункового аудиту» й запропонував дотримуватися раціональності та прагматизму, що сприяло створенню у США «тестового аудиту» [140].

Серед науковців є різні оцінки стосовно ставлення Монтгомері до виявлення аудитором шахрайства. Домінує погляд, що Монтгомері не відносив виявлення аудитором шахрайства до його обов'язку. Також відмічають, що Монтгомері як «піонер аудиту» по-різному визначав мету аудиту на конкретних етапах його розвитку залежно від стану економіки. Така думка відповідає дійсності [141-142].

В умовах стабільності економіки суспільство, зокрема вчені, не

розглядали виявлення шахрайства в якості обов'язку аудитора. Загострення економічних проблем та поширення шахрайства відповідно позначилися на вимогах суспільства до аудиторської діяльності. До 1970-х рр. єдиної думки серед практиків і вчених США та в інших країнах стосовно відповідальності аудитора за виявлення перекручень фінансової звітності не було.

Період з 1950 р. до 1970 р. характеризувався стабільністю економіки США та інших країн і незначною кількістю виявлених шахрайств. У цей період навіть наголошували на тому, що аудитору необхідно зосереджуватися не на виявленні перекручень фінансової звітності, а тим більше на шахрайстві. Зокрема, Рой Додж зазначав, що аудитор не повинен бути детективом або заздалегідь бути упевненим, що щось неправильно, і він не відповідає за недбалість керівника, який передав йому інформацію за відсутності підозрілих обставин [16].

У силу наведених обставин принцип професійного скептицизму стосовно оцінки фінансової звітності сформовано не було. У подальшому наприкінці 1960-х рр. зазначена мета аудиту набула другорядного значення. Провідними стали питання оцінювання фінансового стану господарюючих суб'єктів.

Тільки наприкінці 1960-х рр. почали з'являтися окремі тести, орієнтовані на виявлення аудитором перекручень фінансової звітності. Заразом питання відповідальності аудитора за виявлення перекручень фінансової звітності залишилося відкритим. У Положенні про аудиторські процедури, прийнятому в 1967 р. Американським інститутом присяжних бухгалтерів, відмічалось у широкому аспекті, що аудитор оцінює перекручення фінансової звітності за наявності її матеріальності, зокрема за умови негативного впливу, на його думку, відносно достовірності звітності. Водночас наголошувалося, що таке оцінювання повинне здійснюватися з позиції вірогідності згідно з аудиторськими стандартами.

Розвиток економіки й поява масштабних фальсифікацій фінансової звітності обумовили зміну соціальної функції аудиту. Розпочалося визначення

необхідності виявлення аудитором шахрайства поряд з іншими завданнями. У період з 1980-х рр. проблеми шахрайства у провідних країнах світу набули актуального значення, що суттєво вплинуло на визначення основної мети аудиту.

На загальнодержавному рівні певного поширення набули оцінки, що аудит не повністю виправдовує очікування суспільства. Наявність розбіжностей у поглядах на мету й результати аудиторських перевірок між акціонерами й самими аудитором стали достатньо очевидними й потребували належного вирішення. З одного боку, інвестори й акціонери бажали отримувати від аудиторів максимальну впевненість у достовірності фінансової звітності. Зі свого боку, аудиторів заперечували виконання ролі гарантів і детективів та наполягали на виконанні функцій експертів.

Не зайвим в цьому відношенні нагадати висновки Е. Аренса та Д.К. Лоббека про те, що в період 1960-90 рр. аудиторів зазнали значного тиску з боку судових органів і Комісії з цінних паперів, а також комісії Конгресу США. На рівні Конгресу висунуто вимоги до посилення контролю за діяльністю аудиторів та підвищення їх юридичної відповідальності за виявлення шахрайства [15].

Наведені факти свідчать, що протиріччя між суспільними очікуваннями й можливостями аудиту тією чи іншою мірою стимулювала його вдосконалення. Тим самим це виступило джерелом розвитку аудиторської діяльності, що знайшло своє відображення у прийнятті більш досконалих стандартів аудиту стосовно виявлення шахрайства на основі професійного скептицизму.

З метою уникнення конфліктних обставин обумовлених довірливими стосунками з керівництвом А. Аренс і Дж. Лобек пропонували аудиторам дотримуватися здорового скептицизму [15, с. 137–138]. У подальшому зарубіжні вчені стали наголошувати на тому, що формального ставлення до скептицизму недостатньо. Необхідно демонструвати готовність поставити під сумнів достовірність наданої інформації та суджень.

С. Форнелі вважав, що дотримання професійного скептицизму

аудитором вимагає від нього нейтрального ставлення до порядності керівництва. Він не повинен припускати у керівництва ні тотальної недоброчесності, ні безперечної чесності [136, с. 4].

З вищенаведених публікацій зарубіжних авторів можна зробити висновок, що вони певним способом розширили пізнання закономірностей професійного скептицизму аудитора. Тим самим окреслили цілу низку проблемних питань, які потребують подальших фундаментальних досліджень на основі інституціонального підходу шляхом залучення знань інших наук. До того ж концепція скептицизму має глибоку історію, починаючи з античних часів. Вона розглядається у філософії, правознавстві, психології та в інших науках.

У класичній філософії поняття скептицизм – це вчення, спрямоване на уникнення висновків з безперечної істини й достовірності будь-яких догм без наявності доказів. Античні представники скептицизму (Піррон, Демокріт, Секст Емпірік) надавали перевагу порівнянню даних розуму й почуттів. Внаслідок цього вони ставили під сумнів якість мислення.

Сучасна філософія для забезпечення якості мислення пропонує застосовувати логічні засоби отримання доказів і надавати перевагу фактам, і тим самим проводити відмінність між звичайним, побутовим і науковим пізнанням [143].

Свої витоки скептицизм бере з основного філософського питання про спроможність нашої свідомості адекватно відображати власну діяльність та оточуюче середовище. В аспекті гносеології його намагаються тлумачити як сумнів стосовно існування істини та необхідних критеріїв для її обґрунтування.

Виділяють античний, радикальний і сучасний скептицизм, а також класичний, глобальний і локальний. Відповідне поширення серед зарубіжних авторів отримала характеристика таких видів скептицизму, як тотальний, нейтральний і методологічний.

На увагу заслуговує методологічний скептицизм або неоскептицизм. Він виник у вигляді певного напряму прагматизму, спрямованого на

позитивізм та конструктивність. Його відмежують від скепсису й нігілізму. Методологічний скептицизм включає сучасні наукові методи дослідження і застосовується як відправний стартовий етап у дослідженні реальних проблем. У ньому нерозривно присутні два складники: з одного боку, намір перевіряти й розглядати, а з іншого – з'ясувати й піддавати сумніву.

Сучасні автори сходяться на тому, що скептицизм є проявом раціоналізму і складником наукового світогляду, який містить у собі конструктивний сумнів, з якого починається універсальне пізнання. Науковий скептицизм не обмежується сумнівом, а застосовує різноманітні наукові методи для дослідження об'єктивної дійсності шляхом висунення та перевірки різноманітних гіпотез [144].

З позиції логіки гіпотеза є прийомом пізнавальної діяльності, відповідною формою мислення, що включає припущення, яке тимчасово вважається істинним до його підтвердження або спростування. За своїм змістом знання про наявність припущення мають вірогідний характер. Припущення спрямовують на встановлення закономірного зв'язку між явищами, причини якого перевіряються, з'ясовуючи якою мірою одне явище обумовлене іншим.

Наведений методологічний підхід орієнтує на те, що скептицизм аудитора подібно іншим формам скептицизму є складовою частиною пізнання аудитора у вигляді його професійного судження. Проведення аудиту шляхом професійного судження стосовно фінансової звітності на засадах скептицизму в обов'язковому порядку має пізнавальний зміст. Його мета полягає в отриманні істинного знання з наявності чи відсутності викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки.

Специфіка пізнання аудитора полягає в тому, що воно здійснюється у формі доказування. Збирання та оцінювання аудиторських доказів проводиться шляхом виконання аудиторських процедур у порядку, визначеному МСА в умовах, які не виключають можливості викривлення фінансової звітності та протидії управлінського персоналу.

Незалежно від специфіки за своєю логічною природою пізнання аудитора тотожне пізнанню взагалі і відповідає загальним законам гносеології. Тому перевірку аудитором фінансової звітності логічно розглядати як процес пізнання, в якому провідне місце посідають професійне судження, що ґрунтується на професійному скептицизмі.

Будь-який процес пізнання, зокрема аудитора, підпорядковується загальним закономірностям встановлення істини. Саме поняття істини не є другорядним для аудиторської діяльності. Процес перевірки фінансової звітності повністю спрямований на встановлення істини стосовно її реального стану шляхом отримання аудиторських доказів у достатньому обсязі та їх критичного оцінювання з позиції скептицизму.

Найбільш поширеним є тлумачення істини як відповідності отриманих знань об'єктивній дійсності, яка відображається у свідомості в ідеальних образах. У філософському плані розрізняють абсолютну і відносну істини, істину об'єктивну, істину абстрактну та істину конкретну. Абсолютною істиною вважають вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта. Такого знання постійно прагне досягти суб'єкт, але в силу різних причин змушений зупинитися на окремих досягненнях [145].

Отримані повні й точні знання деяких результатів діяльності становлять відносну істину. Взаємодія й діалектична єдність абсолютної і відносної істини утворюють об'єктивну істину. Вона відображає у свідомості суб'єкта окремі аспекти абсолютної і відносної істини. Сама істина завжди пов'язана з конкретними об'єктами і явищами. Тому абстрактної істини немає, а завжди є істина конкретна.

Критерієм істини вважають практику, в результаті якої встановлюють факти у вигляді доказів. Вони підтверджують або спростовують обґрунтованість висунутого припущення. Факти у вигляді доказів також спроможні уточнити та доповнити попередні знання на основі скептицизму в результаті перевірки передбачень і гіпотез.

Такий концептуальний підхід до процесу пізнання в аудиторській діяльності властивий і МСА. Згідно з п. 5 МСА 200 основу аудиторської

думки повинна становити обґрунтована впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки. Проте обґрунтована впевненість відповідно до вимог МСА не є абсолютним рівнем впевненості, оскільки є властиві обмеження аудиту, які призводять до того, що більшість аудиторських доказів, на основі яких аудитор формує висновок та на яких ґрунтується аудиторська думка, є швидше переконливими, ніж остаточними. Основний висновок відповідно до п. А33 МСА 200 зводиться до того, що отримання прийнятних аудиторських доказів у достатньому обсязі для зменшення аудиторського ризику до прийнятного низького рівня й надання можливості аудитору дійти обґрунтованих висновків, на яких ґрунтується думка аудитора, є питанням професійного судження.

Зі свого боку, професійне судження аудитора стосовно наявності або відсутності викривлення фінансової звітності, достатності та прийнятності аудиторських доказів в обов'язковому порядку повинно спиратися на професійний скептицизм. Як зазначено в МСА, професійне судження аудитора належить спрямовувати на застосування необхідних навичок, знань і досвіду у контексті вимог стандартів аудиту, бухгалтерії та професійної етики у прийнятті обґрунтованих рішень стосовно плану дій, які є прийнятними за обставин завдання з аудиту.

Зрозуміло, що прийняття обґрунтованих рішень стосовно плану дій потребує від аудитора належного застосування професійного скептицизму впродовж усього аудиту – як на етапі планування, так і в процесі формування думки та складання звіту. МСА 700 вимагає від аудитора у процесі формування думки стосовно того чи фінансова звітність складена у всіх суттєвих аспектах, визначити, чи отримав він обґрунтовану впевненість стосовно відсутності у фінансовій звітності загалом суттєвих викривлень внаслідок шахрайства чи помилки.

Наведені вище положення МСА вказують на нерозривний взаємозв'язок професійного судження і професійного скептицизму в аудиторській діяльності. У своїй основі професійне судження й професійний

скептицизм ґрунтуються на висловлені думки про можливість наявності викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки. Перевірка фінансової звітності на основі такого припущення згідно з вимогами МСА й чинного законодавства вважається професійним обов'язком аудитора.

У МСА 240 наводяться різноманітні приклади суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, а також розглядається значний перелік чинників ризику шахрайства та їх факторів у вигляді подій та умов, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, або надають можливість скоїти шахрайство, а також містять його логічне виправдання. Звертається увага, що з наведеними численними прикладами чинників ризику шахрайства аудитор може стикатися в різних ситуаціях. Він спроможний також ідентифікувати додаткові або інші чинники. Водночас не всі наведені приклади доречні за всіх обставин. Деякі з них можуть мати більшу або меншу значущість для суб'єктів господарювання різного розміру або з різними характеристиками форм власності чи обставинами.

Так, практична реалізація професійного скептицизму аудитором передбачає здійснення його в умовах невизначеності та вірогідності. Аудитор не повинен зводити професійний скептицизм тільки до ознак справедливої вартості, зменшення корисності активів, резервів та майбутнього руху грошових коштів, як це зазначено у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Також незрозумілим є в Законі судження з приводу того, як може мати місце допущена можливість суттєвого викривлення інформації внаслідок викривлених під час проведення аудиту фактів чи поведінки. Виходить, що факти наявні окремо, а поведінка – окремо від них. Насправді професійний скептицизм реалізується у вигляді припущення, яке підтверджується виявленими фактами викривлень фінансової звітності або спростовує їх наявність.

Згідно з МСА обсяг проблем, які підлягають вирішенню аудитором у процесі перевірки фінансової звітності на основі професійного

скептицизму, значно ширший і вимагає особливого методологічного підходу. Тому цілком закономірно виникає питання як повинен аудитор практично реалізовувати професійний скептицизм в умовах невизначеності та вірогідності, спираючись на загальні рекомендації МСА власні знання й досвід.

За нашим переконанням є всі підстави розглядати професійний скептицизм у гносеологічному аспекті як форму професійного судження аудитора, яке містить у собі припущення у вигляді гіпотези стосовно можливого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки. Будь-яка гіпотеза включає саме припущення стосовно змісту явища, яке вивчається, а також сам спосіб мислення для побудови припущення, порядок його формування й доведення.

Різновидом гіпотези є версія. Оскільки професійний скептицизм аудитора спрямовано на вивчення особливого явища, яке за своїм змістом має ознаки правопорушення, то доцільно вести мову про побудову й перевірку версій. Насправді практичне проведення аудиту з дотриманням професійного скептицизму здійснюється не інакше, як шляхом побудови й перевірки версії аудитором. За будь-яких умов висловлення аудитором сумніву стосовно достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності спрямоване не на що інше, як висунення припущення у формі версії стосовно можливого викривлення фінансової звітності внаслідок помилки або шахрайства.

Питання застосування гіпотез та версій у контролі господарської діяльності свого часу пропонували різні автори. Одні підкреслювали наявність гіпотез у проведенні судово-бухгалтерської експертизи [146], інші розглядали гіпотезу у плануванні аудиту з негативним і позитивним припущеннями [147].

Проводились відповідні дослідження психологічних аспектів побудови та перевірки ревізійних версій [148]. Визначали ревізійну версію як засіб пізнання об'єктивної істини, що дає можливість попередньо оцінити наявні у розпорядженні ревізора матеріали й тим самим передбачає

подальше спрямування ревізійного дослідження [149, с. 47]. Також пропонували у здійсненні господарського контролю керуватися двома видами гіпотез: типовими й робочими [150].

Деякі автори вважають за доцільне здійснити імплементацію гіпотетичного методу у праксеологію державного аудиту [151]. Гіпотезу державного аудиту визначають як припущення аудитора (здогадку) стосовно причин виникнення та наявності проблем, недосконалісті певних позицій господарської діяльності [28, с. 152].

У наведених публікаціях гіпотетичний зміст професійного судження аудитора, що ґрунтується на скептицизмі, не був предметом наукових досліджень. Натомість у сучасних умовах розвитку аудиторської діяльності необхідність застосування такого методологічного підходу не викликає сумніву й повністю узгоджується з вимогами МСА й Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

МСА 240 вимагає від аудитора професійний скептицизм спрямовувати на ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства. Зі свого боку, аудитор повинен здійснювати процедури ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення шляхом розуміння суб'єкта господарювання та його середовища у порядку, визначеному МСА 315. Так, професійний скептицизм аудитора, який містить припущення про можливість шахрайства, ґрунтується на виявленні відповідних ризиків у діяльності господарського суб'єкта. Будь-який ризик є не що інше, як усвідомлена можливість настання негативних наслідків. Відповідно процес усвідомлення можливості шахрайства на основі ідентифікації та оцінювання ризиків може здійснюватися саме шляхом формування припущення у вигляді версій.

Тому критичні зауваження стосовно дослідження різноманітних версій у сфері господарського контролю, які висловлювалися в минулому, не мають під собою належних підстав. Особливо в сучасних умовах проведення аудиту.

Переважно такі зауваження зводилися до того, що господарський

контроль і бухоблік, який перевіряється, оперують фактами, а не версіями. Тому ревізори не повинні виконувати функції правоохоронного органу й запроваджувати у контрольну та ревізійну діяльності юридичну термінологію.

Наведені критичні погляди певною мірою збігалися з висновками деяких зарубіжних авторів про те, що аудитор не є детективом. Формальні підстави для нього можливо знайти у п. 3 МСА 240, де зазначено, що навіть в умовах підозри чи ідентифікації шахрайства, аудитор не повинен робити юридичних висновків чи дійсно відбувалось шахрайство. Заразом у цьому параграфі визначається, що шахрайство є широким юридичним поняттям, яке аудитор розглядає в аспекті спричинення ним суттєвих викривлень фінансової звітності. У п. А1 МСА 240 наведено не що інше, як кримінологічну характеристику шахрайства з детальним розглядом обставин, що свідчать про мотив або тиск вчинення шахрайства, усвідомлену можливість його скоєння та певне логічне виправдання такої дії.

Так, МСА не тільки не виключає застосування юридичних знань аудитора, а навпаки пропонує ними керуватися. Водночас в МСА тільки висловлюється застереження, що аудитор не повинен робити юридичних висновків з правової кваліфікації виявлених перекручень фінансової звітності, які свідчать про наявність шахрайства. Також п. 43 МСА 240 орієнтує аудитора на повідомлення інформації регуляторним та правоохоронним органам у разі ідентифікації або підозри шахрайства. Положення такого змісту містить ст. 31 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

Такий методологічний підхід до реалізації професійного скептицизму вимагає від аудитора відповідного рівня знань, навичок і вмій. Тому не зайвим буде розглядати низку базових положень і практичних рекомендацій з побудови й перевірки версій аудитором. На наш погляд, вони становлять обов'язкову передумову успішного проведення аудиту.

Головним елементом будь-якої версії є припущення. Воно характеризує

зміст, причину і зв'язки явища, що підлягає спостереженню та перевірці. Припущення формують шляхом узагальнення відомих фактів та їх всебічного пізнання. З одного боку, припущення виступає підсумком попереднього знання, яке отримують у результаті пізнавальної і практичної діяльності, а з іншого – припущення є орієнтиром і відправним пунктом подальшого вивчення явища, й тим самим визначає напрям усього дослідження.

Явищем, що спостерігається й перевіряється аудитором, є фінансова звітність, її достовірність, повнота і відповідність законодавству. Щоб встановити, якою мірою фінансова звітність відповідає таким вимогам, аудитор повинен переконатися у відсутності викривлень у результаті з'ясування можливої їх наявності. У зв'язку з цим професійне судження аудитора набуває форми професійного скептицизму і ґрунтується на висновках від протилежного або контрарному судженні (*acontrario*).

Основу контрарного судження становить закон протиріччя. Спираючись на нього, формують індуктивний умовивід методом виключення (елімінації). Суть індукції методом виключення або елімітивної індукції становить умовивід, в якому висновок про причини досліджуваного явища формують шляхом виявлення підтверджувальних обставин і виключення обставин, що не задовольняють тій чи іншій властивості причинного зв'язку.

Умовивід від протилежного орієнтує аудитора на необхідності встановлення явища, яке може бути причиною викривлення фінансової звітності. Як свідчить практика проведення аудиту, причиною її викривлення може бути шахрайство або помилка. Згідно з п. 2 МСА 240 чинник, який відрізняє шахрайство від помилки, полягає у наявності або ненавмисності основної дії, яка призводить до викривлення фінансової звітності. Оскільки основна дія шахрайства й помилки збігаються, то головна увага аудитором повинна приділятися шахрайству. Його суспільна небезпека набагато вища, вчиняється в замаскованій формі й потребує від аудитора належної професійної підготовки для виявлення.

Якщо бути послідовним у дотриманні професійного скептицизму,

закономірностей гносеології й законів логіки, то професійне судження аудитора стосовно припущення можливого викривлення фінансової звітності зводиться до того, що в якості його основної причини належить розглядати шахрайство. Припущення про шахрайство, яке наведено в МСА, характеризує зміст, причину і зв'язок із викривленнями фінансової звітності винними особами з числа управлінського персоналу.

У п. 11 МСА 240 шахрайство визначено як навмисна дія управлінського персоналу або третіх сторін із застосуванням оман для отримання неправомірної вигоди. Зазначене визначення містить у собі елементи правової кваліфікації неправомірної поведінки управлінського персоналу стосовно наявності умислу, способу незалежного посягання та корисливого мотиву. Тим самим надаються орієнтири на необхідність юридичного оцінювання поведінки управлінського персоналу шляхом встановлення тотожності їх незаконних дій ознакам конкретної правової норми. Насамперед виникає потреба здійснити пошук, вибір і застосування до вчинків управлінського персоналу, спрямованих на викривлення фінансової звітності, не тільки норм, що регламентують порядок ведення бухгалтерії і складання фінансової звітності, а й норм кримінального й адміністративного законодавства. У результаті такого юридичного оцінювання і правової кваліфікації виявлення викривлення фінансової звітності можливо відносити до певного класу або категорії залежності від їх суттєвості та інших ознак. Тим самим вбачається відсутність помилки й наявності шахрайства, за яке передбачена відповідальність у кримінальному чи адміністративному законодавстві.

На відміну від правоохоронних органів аудитор застосовує правові норми, що визначають склад правопорушення у вигляді шахрайства не для офіційних юридичних висновків. Мета аудитора полягає на основі знань кримінологічної характеристики шахрайства здійснити побудову версій шляхом обґрунтованого припущення з наявності обставин та факторів, спроможних спричинити викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

У МСА 240 обставини та фактори спроможності спричинити викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства пропонують розглядати як чинники ризику шахрайства. Цілом логічно на їх основі здійснювати побудову й перевірку як типових, так і конкретних версій – як на етапі планування, так і під час виконання аудиторських процедур і підготовки звіту.

Згідно з п. 15 МСА 240 основну увагу належить приділяти тому, за яких обставин та на якому етапі фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути вразливою відносно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, включаючи спосіб вчинення шахрайства. Відповідно до МСА 315 процедура оцінювання ризиків шахрайства шляхом побудови й перевірки версій повинна включати ідентифікацію та оцінювання бізнес-ризиків на предмет їх спроможності детермінувати викривлення фінансової звітності. У зв'язку з цим від аудитора вимагається досконалого знання господарської діяльності суб'єктів, які перевіряються, зокрема їх середовища. Саме такі вимоги перед аудитором ставить МСА 315 та інші стандарти.

Так, механізм професійного скептицизму аудитора полягає в тому, що в результаті ідентифікації та оцінювання різноманітних чинників ризику шахрайства він моделює поведінку управлінського персоналу шляхом висунення тих чи інших версій стосовно можливості скоєння такого правопорушення, наявних особистих мотивів чи тиску оточуючого середовища, а також логічного виправлення прийнятого рішення винними особами.

1.6.2. Висновки за розділом:

1. Концепцію професійного скептицизму аудитора логічно розглядати як науково обгрунтовану систему поглядів на закономірності пізнання аудитором господарської діяльності з метою оцінювання фінансової звітності шляхом перевірки гіпотез у вигляді версій стосовно обставин, спроможних бути чинниками ризику шахрайства.

2. Професійний скептицизм аудитора, який ґрунтується на гіпотетичному судженні, орієнтує на необхідність моделювання поведінки управлінського персоналу відповідно до вимог МСА.

3. Керуючись вимогами МСА є всі підстави вважати професійний скептицизм аудитора фундаментальною основою його професійного судження.

4. Концепція професійного скептицизму аудитора – багатогранне комплексне уявлення, дослідження якого потребує інституціонального підходу з позиції філософії, психології, економіки та інших наук.

5. Для аудиторів України професійний скептицизм у зв'язку з нещодавнім запровадженням містить певну новизну. Для його належного втілення у практичну діяльність необхідно розробити методичні рекомендації.

6. Визначення змісту професійного скептицизму у Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» неповно узгоджується з МСА й потребує уточнення та доповнення.

ГЛАВА 2

ПРАВОВІ АСПЕКТИ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Роль аудиту у протидії шахрайству та корупції

2.1.1. Погляди науковців на відповідальність аудитора стосовно протидії шахрайству і корупції. В історичні періоди розвитку аудиту основну мету перевірки фінансової звітності визначали по-різному. На початку ХХ ст. головною метою аудиту вважали виявлення шахрайства. До 1960-х рр. зазначена мета набула другорядного значення і провідними стали питання оцінювання фінансового стану господарюючих суб'єктів.

Подальший розвиток економіки й поява масштабних фальсифікацій фінансової звітності обумовили зміну соціальної мети аудиту. Деякою мірою розпочалося визнання необхідності виявлення шахрайства поруч з іншими завданнями.

Починаючи з 1980-х рр., проблеми шахрайства й корупції у провідних країнах світу набули актуального значення, що суттєво вплинуло на визначення основної мети аудиту фінансової звітності. Відповідного поширення набули оцінки, що сучасний аудит не повністю виправдовує очікування суспільства. Провідні фахівці визнали наявність розбіжностей у поглядах на мету й результати аудиторських перевірок між акціонерами й самими аудиторами. З одного боку, інвестори й акціонери хочуть отримувати від аудиторів максимальну впевненість у достовірності фінансової звітності. Вони розглядають аудиторів в якості гарантів і страхових агентів, які за настання негативних наслідків у вигляді виявленого шахрайства мають компенсувати понесені збитки.

Зі свого боку, аудитори заперечують такі вимоги інвесторів та акціонерів і наполягають на здійсненні функцій експерта. Результати виконання таких функцій мають знаходити відображення у професійному судженні стосовно можливих викривлень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою.

Як свідчить світова практика, аудиторам тією чи іншою мірою доводиться відходити від такої концепції й розглядати виявлення шахрайства як соціальної функції аудиту та оцінювання ефективності зазначеного напряму діяльності. Про такі тенденції розвитку аудиту переконливо свідчить зміст МСА та зміни в них за останні роки. Показовим у цьому відношенні є прийняття у США спеціального Закону Сорбейнса-Окслі, а також Директив 2006/43/ЄС і 2013/34/ЄС Європейського парламенту та Ради.

Загалом протиріччя між суспільними очікуваннями й можливостями аудиту тією чи іншою мірою стимулює його вдосконалення. Тим самим виконує роль джерела розвитку аудиту. У результаті ефективність аудиту стосовно протидії шахрайству й корупції переважно залежить від вимог суспільства у конкретній державі. Зазначене повною мірою стосується й України, де оцінювання проблем шахрайства й корупції на рівні державних інституцій потребує кардинальних змін.

Прийнятий у грудні 2017 р. Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», який набув чинності з 01 січня 2018 р., запровадив низку нових положень стосовно відповідальності аудиторів за виявлення шахрайства [152]. Вони потребують комплексного наукового аналізу з урахуванням реалій сьогодення та можливостей запровадження закордонної практики.

На відміну від проблем шахрайства, питання ролі аудиторів у протидії корупції залишається найбільш дискусійним. У нормативно-правових актах конкретної відповіді на поставлене питання знайти неможливо. Наукових публікацій з цієї проблематики стосовно України немає. Практикуючі українські аудитори розглядають виконання завдань у протидії корупції як зайвий клопіт, що не повністю вписується в їх уявлення про соціальну функцію й цілі аудиту. Водночас деякі вітчизняні вчені подібно науковцям пострадянських країн пропонують запроваджувати антикорупційний аудит. Чим відрізняється антикорупційний аудит від антикорупційного менеджменту і відповідної перевірки ефективності

здійснення антикорупційних заходів, – питання залишається відкритим і потребує окремого дослідження. Вбачається, що у таких пропозиціях домінує спроба максимально широко застосувати термін «аудит», замість термінів «перевірка», «вивчення», «дослідження», тощо.

Якщо розглядати аудит виключно як незалежну форму фінансового контролю, то його роль у протидії корупції має важливе значення. Тут необхідно звернути увагу на низку міжнародних нормативно-правових актів.

Про роль аудиту в протидії корупції йде мова у Конвенції ООН проти корупції, яка ратифікована ВР України Законом №251–16 від 18.10.2006 р. Конвенція набрала чинності 01.01.2010 р. У ст. 12 цієї Конвенції передбачено, що кожна Держава-учасниця для запобігання корупції у приватному секторі вживає заходів з питань, що регулюють бухгалтерський облік, надання звітності, стандартів бухгалтерського обліку й аудиту, для заборони таких дій, що здійснюються для вчинення будь-якого злочину:

- а) створення неофіційної звітності;
- б) проведення неопублікованих або неправильно зареєстрованих операцій;
- в) ведення обліку неіснуючих витрат;
- г) відображення зобов'язань, об'єкт яких неправильно ідентифіковано;
- д) використання підроблених документів;
- е) навмисне знищення бухгалтерської документації раніше строків передбачених законодавством [153].

У ст. 10 Цивільної Конвенції про боротьбу з корупцією, яка прийнята Радою Європи й ратифікована ВР України 16.03.2005 р., передбачено, що з метою запобігання корупційних діянь кожна сторона передбачає у своєму законодавстві необхідність підтвердження аудитором річної звітності на предмет дійсної та вірогідної інформації про фінансовий стан суб'єкта економічної діяльності. Отже, на рівні Ради Європи вбачається важлива роль перевірки фінансової звітності з метою

протидії корупції.

Стратегічний план МФБ 2020 р. включає основне положення про те, що боротьба із шахрайством і корупцією, відмиванням коштів, ухиленням від оподаткування та іншими правопорушеннями, а також підвищення ефективності управління буде визначено як засоби, якими професія спроможна працювати на суспільні інтереси. Такий підхід обґрунтовано тим, що багато аспектів прозорості чесності і процвітання, державного і приватного секторів залежить від внеску професії [154].

У 1999 р. МФБ оприлюднила спеціальну доповідь «Бухгалтерська професія й боротьба з корупцією». У цій доповіді зазначено, що провідна роль у боротьбі з корупцією належить керівництву клієнта. Водночас фахівці з бухгалтерії й аудиту покликані підтримувати належне корпоративне управління і прозорість звітності компаній.

Зростання вимог суспільства до підвищення ролі аудиторів у протидії шахрайству й корупції зумовлено тим, що такі правопорушення здебільшого є проявом тіньової економіки і відмиванням коштів отриманих злочинним шляхом. Такого роду неправомірні діяння тісно пов'язані між собою і взаємообумовлюють один одного, а тим самим позначаються на всіх суспільних інститутах і системі державного управління. У цьому відношенні найбільшу загрозу становить використання державної влади й управління організованою злочинністю, яка формує власну політику й тіньову економіку.

На сучасному етапі у провідних країнах світу і в Україні боротьба з корупцією, причинами та умовами, що її породжують визнано загальнодержавним завданням. На необхідності більш активної протидії корупції в Україні постійно наголошують наші міжнародні партнери.

Очевидним є той факт, що в Україні провідні фінансові групи, представлені конкретними олігархами, безпосередньо впливають на політику, засоби масової інформації й законотворчу діяльність. Значного поширення набула корупція в судах. Навіть Конституційний суд України шляхом прийняття відповідних рішень вчинив спробу зруйнувати основи

антикорупційної діяльності стосовно декларування майнового стану.

Саме тому перед усіма гілками влади, громадянським суспільством, суб'єктами державного і приватного сектору економіки стоїть завдання реально впроваджувати дієві механізми оцінювання й мінімізації корупційних діянь та пов'язаних із ними правопорушеннями у вигляді різного роду шахрайства.

За останні роки в Україні за підтримки міжнародних організацій розпочато створення системи заходів для попередження й боротьби з корупцією, спрямованих на виявлення, оцінювання й мінімізацію корупційних ризиків. Водночас реальний стан протидії корупції в Україні має суттєві недоліки. За даними «Трансперенсі Інтернешнл» Україна має досить високий індекс з прийняття корупції. У 2019 р. серед 180 країн Україна посіла 126 місце поряд із Киргизстаном і Азербайджаном. Зі свого боку росія зайняла 137 місце.

Необхідно враховувати той факт, що основним джерелом отримання неправомірних доходів корупціонерами є шахрайство й тіньова економіка. Як свідчать дослідження українських і закордонних фахівців, обсяги тіньової економіки за останні роки досягли 50 % від офіційного ВВП. Деяко оптимістичні дані про тіньову економіку надає Міністерство економічного розвитку й торгівлі. За їх повідомленням рівень тіньової економіки в I пол. 2020 р. склав 31 % від обсягу офіційного ВВП. Натомість значна частина дослідників наполягають на тому, що рівень тіньової економіки в Україні становить понад 50 % від офіційного ВВП. Водночас звертають увагу, що офіційна статистика явно занижена.

Тіньова економіка породжує корупцію, яка також створює сприятливі умови для наявності тіньової економіки. Значні обсяги тіньової економіки та її зростання можливі тільки за наявності корумпованої влади й управління. З одного боку, тіньова економіка формує корупційні відносини у всіх сферах суспільного життя, а з іншого – сама корупція змушує економіку залишатись у тіні і вести нелегальний бізнес у значно більших розмірах. У результаті взаємодії тіньової економіки й корупції

формуються спільні фінансові потоки і взаємне незаконне збагачення їх учасниками. Як наслідок, має місце формування кримінальної економіки, суттєве скорочення легальних інвестицій і втрата можливості інтеграції держави у світову економічну систему.

Як приклад можна навести прояви тіньової економіки в аграрному секторі. У грудні 2020 р. на засіданні Тимчасової слідчої комісії зі сплати податків ВР України заслухали повідомлення Центру аграрної логістики та інфраструктури. З наданої ними інформації вбачається, що низка транснаціональних корпорацій у сфері аграрного бізнесу застосовують тіньові схеми для відмивання коштів шляхом легального експорту через офшори. Відбувається неповернення валютної виручки й ухилення від сплати податків. Виявляється, що такі діяння досить складно кваліфікувати за міжнародними нормативними актами як злочин. Водночас вони підпадають під міжнародну кваліфікацію схем відмивання коштів із застосуванням легального експорту. Внаслідок таких операцій державний бюджет України з червня 2019 р. до вересня 2020 р. втратив 2 млрд дол., а за 4 роки – 6 млрд дол. [155].

Можливо навести інші не менш вражаючі факти прояву тіньової економіки, шахрайства й корупції. Результати їх значного поширення вимагають проведення об'єктивного оцінювання ролі різних соціальних і державних інститутів, зокрема аудиту, для протидії зазначеним негативним явищам. Насамперед постає питання, які обов'язки покладають на аудиторів закони й нормативні акти, відносно виявлення й попередження шахрайства й корупції. Наскільки такі вимоги є адекватними реальному стану справ і професійним можливостям аудиторів.

МСА з певною пересторогою підходять до визначення ролі аудиторів у протидії шахрайству. Жодних вказівок і рекомендацій з оцінювання аудиторами корупції вони не містять.

Відповідальність аудитора стосовно шахрайства в аудиті фінансової звітності визначено в МСА 240. У цьому стандарті передбачено, що основну відповідальність із запобігання і виявлення шахрайства покладено

на управлінський персонал суб'єкта господарювання й тих, кого наділено найвищими повноваженнями. Відповідальність аудитора зводиться до отримання достатньої впевненості в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки. Водночас зазначено, що через властиві обмеження аудиту є неминучий ризик того, що деякі суттєві викривлення фінансової звітності можна не виявити навіть тоді, якщо аудит належно спланований і виконується відповідно до МСА.

Основну причину такого стану справ МСА 240 вбачає в тому, що шахрайство може бути пов'язане зі складними та ретельно організованими схемами, розробленими для його приховування, такими як підробка, навмисний пропуск запису операцій або навмисне неправильне тлумачення для аудиторів. МСА 240 наголошує, що такі спроби приховування виявити ще важче, якщо вони супроводжуються змовою. Змова може змусити аудитора повірити, що аудиторські докази є переконливими, тоді як насправді вони є хибними.

Враховуючи характеристику шахрайства, МСА 240 пропонує керуватися тим, що, хоч аудитор може підозрювати або у рідкісних випадках ідентифікувати можливість шахрайства, він не робить юридичних визначень, чи дійсно відбулося шахрайство. Той факт, що аудитор не повинен надавати правову кваліфікацію ознакам шахрайства у вигляді викривлень фінансової звітності не викликає жодних заперечень. Він не має повноважень правоохоронного органу, а тим більше суду. Навіть у разі виконання функцій експерта або іншого фахівця у кримінальній чи цивільній справі аудитор згідно з чинним законодавством повинен висловлювати професійне судження виключно про перекручення фінансової звітності, обумовлених шахрайством. У разі самостійного проведення аудиту юридичні визначення шахрайства у вигляді конкретних видів правопорушень у законодавстві виконують для аудитора роль певних орієнтирів. Зовнішні ознаки таких орієнтирів тією чи іншою мірою знаходять різноманітне відображення у фінансовій звітності, що

мають назву чинників ризику шахрайства. Їх приклади у розгорнутому вигляді наведено у додатку до МСА 240. Такі приклади логічно називати способами вчинення шахрайства, які також потребують оцінювання й адаптації відносно їх поширення в Україні.

Подібно іншим міжнародним стандартам аудиту МСА 240 не є нормативно-правовим актом для конкретної країни. Він не може враховувати ту обставину, що значна частина шахрайства в Україні є очевидним фактом і здійснюється під прикриттям корупційних зв'язків без особливого маскування. Наскільки виявлення шахрайства аудитором України є рідкісним випадком, питання залишається відкритим і потребує спеціального дослідження. Водночас його актуальність не викликає заперечень.

Навіть з наведених положень МСА можливо зробити висновок, що роль аудиторів у протидії шахрайству не мусить бути пасивною, а мати активне спрямування у формі професійного скептицизму й отримання обґрунтованої впевненості відносно наявності або відсутності суттєвих викривлень фінансової звітності. Активність аудитора стосовно виявлення шахрайства може бути обмежена тільки ретельним маскуванням неправомірних дій, що обумовлюють їх латентний характер відображення у фінансовій звітності.

Необхідно відмітити, що концепція відповідальності аудитора за виявлення шахрайства має багато аспектів соціального і правового спрямування. Всебічне з'ясування такої проблеми потребує проведення фундаментальних досліджень. В цьому розділі обмежимося обґрунтуванням актуальності її комплексного подальшого вивчення. З цією метою розглянемо реальні ситуації, що мають місце в аудиторській діяльності.

2.1.2. Ситуації в аудиторській практиці стосовно викриття шахрайських та корупційних схем у 2014-2020 рр. в Україні. Впродовж 2014-2020 рр. в Україні ліквідовано 41 банк внаслідок їх неплатоспроможності. У процесі ліквідації продовжують знаходитись 54

банки. Усього за період 2014-2017 рр. з ринку виведено понад 90 банків. За даними НБУ втрати бюджету від кризи у банківській сфері оцінюються в розмірі 16 % ВВП.

У 2015 р. НБУ виключив із Реєстру аудиторських фірм (РАФ), які мають право проводити аудит банків, 8 аудиторських фірм що перевіряли збанкрутілі банки. Одночасно НБУ направив інформацію до АПУ з пропозицією вжити відповідних заходів впливу до аудиторів і фірм, яких виключили з реєстру.

Стягнення АПУ застосувало тільки до однієї фірми. Надалі його скасовано на підставі рішення суду. Стосовно інших фірм будь-яких рішень АПУ не приймало. Натомість в цей період АПУ досить активно реагувала на звернення Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку. Вживало дисциплінарних стягнень навіть за незначні порушення.

Також стало відомо, що аудит збанкрутілих банків проводили ще 6 провідних аудиторських фірм. Жодного реагування на адресу цих фірм з боку НБУ не було. Надані з цього приводу пояснення посадових осіб НБУ мали досить загальний характер [156].

У серпні 2016 р. Рішенням НБУ виключено з РАФ, які мають право проводити аудит банків, аудиторську фірму «БДО» за неналежне проведення аудиту декількох банків. Рішення НБУ оскаржено у судовому порядку. Водночас суд першої та апеляційної інстанцій позови фірми «БДО» залишив без задоволення. Через деякий час НБУ прийняв рішення включити аудиторську фірму «БДО» до РАФ, які мають право проводити аудит банків.

Рішенням НБУ у 2017 р. виключено з РАФ, які мають право проводити аудит банків, міжнародну аудиторську фірму «PwC» за неналежне проведення аудиту ПриватБанку. Суд першої й апеляційної інстанцій у 2019 р. скасував зазначене рішення НБУ. Натомість НБУ подав касаційну скаргу до ВС України, який у листопаді 2019 р. розпочав провадження.

Наскільки були обґрунтовані звинувачення НБУ на адресу «PwC»

невідомо. В Єдиному державному реєстрі судових рішень зазначене рішення відсутнє з посиланням на п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень», хоча ст. 7 цього Закону визначає, які саме відомості не може бути розголошено у текстах судових рішень, а не стосовно причин неоприлюднення всього рішення.

Тому можна тільки здогадуватись, що мало місце у дійсності. Звертає на себе увагу той факт, що Рішення Правління НБУ про виключення «РwC» з РАФ, які мають право проводити аудит банків, прийнято у липні 2017 р. Позовну заяву «РwC» на рішення НБУ подано і прийнято до розгляду Адміністративним судом м. Києва у січні 2018 р. Рішення суду про скасування рішення НБУ винесено у травні 2019 р. У цей період прийнято Закон України «Про аудит фінансової звітності й аудиторську діяльність». Він набрав чинності з 1 січня 2018 р. і введений у дію з 01 жовтня 2018 р. Цей Закон змінив повноваження НБУ й надав йому право впродовж трьох років з дня набрання чинності цим Законом відхиляти обрану банком для проведення зовнішнього аудиту аудиторську фірму та відстороняти аудиторську фірму, яка проводить зовнішній аудит банку.

Чому НБУ не звернувся до Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю стосовно виявлених порушень з боку «РwC», питання залишається без відповіді. Необхідно зазначити, що представник НБУ входить до складу Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. Згідно з ч. 4 ст. 45 Закону України «Про аудит фінансової звітності й аудиторську діяльність» такі заяви від НБУ підлягають негайному розгляду.

У жовтні 2019 р. на підставі Рішення НБУ відхилено аудиторську фірму «Респект» від проведення аудиторської перевірки річної фінансової звітності за 2019 р. ПАТ «МІСТО БАНК». Як підставу НБУ зазначив недоліки в аудиторському звіті цієї фірми за результатами перевірки банку за 2018 р. Зокрема, НБУ встановлено погіршення класу боржників та збільшення кредитного ризику станом на 01.01.2019 р. у розмірі

55,3 млн грн. У листопаді 2019 р. аудиторська фірма «Респект» оскаржила наведене рішення НБУ у судовому порядку. Розгляд спору завершено у ВС України 7 жовтня 2020 р. Перша, апеляційна й касаційна інстанції залишили позов аудиторської фірми без задоволення.

У грудні 2020 р. рішенням НБУ ПАТ «МІСТО БАНК» віднесено до категорії неплатоспроможних. Причиною названо зменшення нормативів капіталу понад 50 % від мінімально встановленого рівня у зв'язку із відчуженням об'єкта нерухомості вартістю 271 млн грн, або 17 % усіх активів банку.

Ще у листопаді 2018 р. Спеціалізована антикорупційна прокуратура порушила кримінальне провадження за ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем» стосовно посадових осіб НБУ. За даними правоохоронних органів названі особи не вживали заходів про віднесення ПАТ «МІСТО БАНК» до категорії неплатоспроможних.

На офіційному сайті ПАТ «МІСТО БАНК» немає фінансової звітності з відповідним аудиторським висновком за 2019 р. Тому провести більш детальний аналіз подій, що відбулися з проведенням аудиту ПАТ «МІСТО БАНК» неможливо.

Проведена ДАС України перевірка НАК «Нафтогаз» за період з жовтня 2018 р. до грудня 2019 р. виявила порушень на 170 млрд грн та втрати бюджету на 75,7 млрд грн. Серед основних порушень названо:

1. Продаж газу за зниженими цінами комерційним структурам, що призвело недоотримання доходів на 1,77 млрд грн;
2. Не забезпечено виконання програми видобутку газу, внаслідок чого недоотримано доходів на 22,76 млрд грн;
3. Приховане кредитування «Укргазвидобування» на 217,5 млн грн;
4. Авансування закордонних компаній для придбання газу на 2,436 млрд грн;
5. Невнесення до статутного фонду будівель вартістю 30 млн грн;
6. Безпідставна виплата премій членам правління на суму 31,7 млн грн;
7. Неусунено порушення на 442 млн грн, що виявлено попередніми

перевірками.

Особливу увагу необхідно звернути на укладання договору в сумі 61,8 млн грн про закупівлю аудиторських послуг із порушенням закону. Переможцем зазначеного тендеру визначено провідну аудиторську фірму, з якою 04.07.2019 р. укладено відповідний договір. Представники НАК «Нафтогаз» із посиланням на результати аудиту заявили, що звітність компанії відповідає законодавству України й міжнародним стандартам [157].

Власне наведені факти свідчать, що визначення ролі аудиторів у протидії шахрайству й корупції потребує відповідної уваги не тільки з боку науковців, а також законодавчих і регуляторних органів. Не повинні стояти осторонь від дослідження наведеної проблеми і професійні організації аудиторів. Важливо, щоб проводився аналіз конкретних проблемних ситуацій і фактів, а не формальне вивчення та коментування МСА і чинного законодавства.

Необхідно враховувати, що аудитори під час проведення перевірок і наданні супутніх консультативних послуг виконують повноваження суб'єктів первинного фінансового моніторингу.

2.1.3. Роль аудиту у викритті шахрайства та корупції у чинному законодавстві України. Згідно зі ст. 7 нової редакції Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний у своїй діяльності застосовувати РОП [158]. Під час встановлення ділових відносин із клієнтом на аудитора покладається обов'язок встановити високий ризик у разі наявності обґрунтованих підозр за результатами вивчення підозрілої діяльності клієнта, що така діяльність може бути фіктивна. Закон вимагає від аудитора до неприбуткових організацій, зокрема благодійних, вживати заходів для мінімізації ризику, які може бути застосовано з метою легалізації (відмивання)

доходів, одержаних злочинним шляхом. Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 8 цього Закону аудитор повинен забезпечувати моніторинг фінансових операцій клієнта на предмет відповідності таких операцій наявній інформації про клієнта, його діяльності та ризику, включаючи, у разі необхідності інформації про джерело коштів, пов'язаних із фінансовими операціями.

Норми наведеного Закону потребують узгодження з МСА та Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Насамперед це стосується дотримання аудиторами конфіденційності й незалежності.

Відповідну увагу стосовно підвищення ролі аудиторів у протидії шахрайству й пов'язаних із ним правопорушень приділено в новій редакції Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». У ст. 9 цього Закону передбачено, що аудитори у наданні аудиторських послуг зобов'язані дотримуватись принципу професійного скептицизму, що передбачає допущення можливості суттєвого викривлення, що вказує на порушення, зокрема шахрайство. Необхідно підкреслити, що вищенаведена вимога Закону поширюється на всі без винятку аудиторські послуги. У ст. 1 п. 7 цього Закону зазначено, що аудиторські послуги включають аудит, огляд фінансової звітності, консолідованої фінансової звітності, виконання завдань з іншого надання впевненості та інші професійні послуги, що надаються відповідно до МСА. Натомість інші статті Закону не повністю узгоджуються з вищенаведеними вимогами до ролі аудиторів у протидії шахрайству. Насамперед це стосується ст. 14 Закону, в якій викладені вимоги до аудиторського звіту. У п. 3 ч. 3 зазначено, що в аудиторському звіті за результатами обов'язкового аудиту має наводитись чітко висловлена думка про достовірність й повноту фінансової звітності у всіх суттєвих аспектах, зокрема чи відповідає така звітність вимогам законодавства. Стосовно оцінювання фінансової звітності на предмет можливого шахрайства нічого не зазначено.

Водночас ч. 4 ст. 14 названого Закону містить додаткові вимоги до аудиторського звіту за результатами обов'язкового аудиту підприємств,

що становлять суспільний інтерес. У п. 3 наведеної норми Закону зазначено про додаткову вимогу до аудиторського звіту за результати обов'язкового аудиту підприємств, що становлять суспільний інтерес, як опис та оцінка ризиків суттєвого викривлення інформації у фінансовій звітності, що перевіряється, зокрема внаслідок шахрайства.

Якщо буквально тлумачити вищенаведені норми Закону, виходить, що питання оцінювання шахрайства в обов'язковому порядку повинні знайти відображення в аудиторському звіті за результатами обов'язкового аудиту тільки суб'єктів суспільного інтересу. Стосовно обов'язкового аудиту інших суб'єктів, – безпосередньої вказівки з цього питання у Законі немає. Тим більше, що у ст. 31 цього Закону вказано, що саме у разі виконання завдання з обов'язкового аудиту фінансової звітності підприємства, що становлять суспільний інтерес, за наявності в аудитора достатніх підстав підозрювати, що могли мати місце або мали місце порушення, зокрема шахрайство, він повинен проінформувати про них орган управління підприємства та спонукати розслідувати таке питання. Таких обов'язків стосовно інших випадків проведення аудиту чи надання аудиторських послуг Закон не містить. Натомість Закон вимагає від аудиторів у разі надання будь-яких аудиторських послуг дотримуватись професійного скептицизму. Сам порядок реалізації цього принципу Закон не визначає і зводить тільки до аудиту суб'єктів суспільного інтересу у досить обмеженому вигляді.

Занадто обережною у цьому відношенні є рекомендація ч. 2 ст. 31 Закону повідомляти орган нагляду суб'єкта суспільного інтересу стосовно відмови розслідувати факти шахрайства. Як діяти аудитору за наявності відмови реагувати на виявлені шахрайства з боку органу нагляду у Законі не зазначено.

Водночас п. 43 МСА 240 містить положення стосовно повідомлення аудитором інформації про шахрайство регуляторним і правоохоронним органам у всіх випадках проведення аудиту, а не тільки суб'єктів суспільного інтересу. Також у п. 28 МСА 250 «Розгляд законодавчих та

нормативних актах під час аудиту фінансової звітності» на аудитора покладено обов'язок повідомляти регуляторним та правоохоронним органам про порушення законодавчих і нормативних актів.

Отже, Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» не узгоджується з наведеними вимогами МСА. У зв'язку з цим виникає необхідність вдосконалити відповідні норми Закону. Тим більше, що у ч. 1 ст. 13 Закону зазначено, що аудитори та суб'єкти аудиторської діяльності провадять аудиторську діяльність згідно з МСА.

Відповідного вдосконалення також потребують нормативно-правові акти, які стосуються визначення ролі аудиторів у протидії корупції. Відсутність у законодавстві норм прямої дії з цього питання не означає, що такий напрям діяльності не стосується аудиторів.

У ч. 7 ст. 11 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» передбачено, що суб'єкти суспільного інтересу, великі й середні підприємства разом із фінансовою звітністю зобов'язані подавати звіт про управління. Він містить фінансову та нефінансову інформацію, яка характеризує стан і перспективи розвитку підприємства та розкриває основні ризики й невизначеності його діяльності [159]. Методичні рекомендації зі складання звіту про управління затверджено Наказом Мінфіну України № 982 від 07.12.2018 р.. Згідно з Методичними рекомендаціями великі підприємства поряд з іншими питаннями повинні включати нефінансову інформацію стосовно боротьби з корупцією та хабарництвом. Таку інформацію пропонують подавати у вигляді опису політики, яку проводить підприємство, результатів такої політики, основних ризиків, які зможуть спричинити негативні наслідки в цих сферах, та як підприємство здійснює управління цими ризиками. Методичні рекомендації передбачають за можливе тоді, коли підприємство не проводить політики стосовно зазначених показників, наводити відповідні пояснення.

Водночас необхідно врахувати, що ст. 61 Закону України «Про запобігання корупції» вимагає від юридичних осіб будь-якої форми власності розробляти та вживати заходи із запобігання і протидії корупції.

У цій нормі Закону прямо записано, що керівник і засновник юридичної особи повинні забезпечувати регулярне оцінювання корупційних ризиків. Закон навіть пропонує, що для виявлення та усунення корупційних ризиків у діяльності юридичної особи можуть залучатися незалежні експерти, зокрема для проведення аудиту. У ст. 62 названого Закону передбачено, що державні, комунальні підприємства, господарські товариства, в яких державна або комунальна частка перевищує 50 %, а середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік перевищує 50 осіб і обсяг валового доходу від реалізації за цей період перевищує 70 млн грн, в обов'язковому порядку повинні розробляти й затверджувати антикорупційні програми. Такі програми передбачають цілу систему антикорупційних заходів, які не можуть не знаходити свого відображення у звіті про управління. Тому під час надання висновків стосовно звіту про управління аудитори зобов'язані враховувати наведені положення Закону України «Про запобігання корупції». Не завадило, щоб відповідні роз'яснення з цього питання були надані Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю та АПУ.

2.1.4. Висновки за розділом:

1. Незважаючи на свою актуальність і вимоги сьогодення, питання визначення ролі аудиторів у протидії шахрайству й корупції не отримало належної уваги з боку органів державної влади й управління, а також регуляторних органів і професійних організацій аудиторів.

2. Окремі норми Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» про оцінювання аудиторами шахрайства потребують приведення відповідно до МСА.

3. З метою забезпечення незалежності аудиторів та здійснення ними ефективної реалізації принципу професійного скептицизму доцільно передбачити у законодавстві заходи їх правового захисту у разі виявлення ними шахрайства й корупції.

4. Органу суспільного нагляду відповідно до встановленого порядку

провести моніторинг аудиторської практики стосовно судових рішень, пов'язаних із претензіями на адресу аудиторів під час проведення ними перевірок збанкрутілих суб'єктів, а також встановлення фактів шахрайства правоохоронними й контролюючими органами.

5. Передбачити у законодавстві норми відносно обов'язкового проведення перевірки якості аудиту тоді, коли впродовж року з дня проведення перевірки фінансової звітності суб'єкта його визнано банкрутом.

2.2. Відповідальність аудиторів

2.2.1. Аналіз сучасних досліджень питань відповідальності аудиторів. У науковій літературі питання відповідальності аудиторів досліджується явно недостатньо. У низці підручників та навчальних посібників взагалі не розглядається така тематика [6; 41; 133; 160].

Переважна частина авторів у висвітленні проблеми відповідальності аудиторів обмежується її загальним оглядом з посиланням на окремі положення нормативно-правових актів [5; 161-164]. Деякі автори намагаються визначати сам зміст та види відповідальності аудиторів [28, с. 221-222; 31, с. 365-369; 165]. З їх погляду відповідальність аудиторів необхідно поділяти на професійну, дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову, кримінальну тощо. Професійну відповідальність свого часу пропонували розглядати як відповідальність перед АПУ за неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Дисциплінарну відповідальність визначали як відповідальність перед керівництвом фірм за порушення трудової дисципліни. Майнову відповідальність відносили до відповідальності перед клієнтами і третіми особами. Кримінальну відповідальність відносили до категорії відповідальності за злочин. Перед яким суб'єктом відповідають аудитори за злочин не називали, оскільки це потребує більш ґрунтовного розуміння природи відповідальності. В таких публікаціях поза увагою також залишається і питання про відповідальність аудиторів за неналежне виконання професійних обов'язків в дисциплінарному

порядку та згідно з цивільно-правовим, адміністративним і кримінальним законодавством.

Наведені вище визначення змісту та видів відповідальності аудиторів не узгоджується навіть з попереднім Законом України "Про аудиторську діяльність", а також з чинним Законом України "Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність". Зокрема, в Законі України «Про аудиторську діяльність» взагалі не згадувалося стосовно професійної відповідальності аудиторів. Хоча у ст. 22 Закону України «Про аудиторську діяльність» йшла мова про те, що за неналежне виконання своїх професійних обов'язків до аудиторів АПУ можуть бути застосовані стягнення у вигляді попередження, зупинення дії сертифікату на строк до одного року або анулювання сертифікату [166]. Також в Законі України «Про аудиторську діяльність» не було конкретизації порядку застосування стягнень до аудиторів.

Серед негативних обставин в діяльності АПУ необхідно звернути увагу на той факт, що в одній особі зосереджено повноваження нормативного регулювання і виконання прийнятих під себе актів. АПУ зловживала наданими їй повноваженнями, про що свідчать численні судові позови на її адресу.

Більш прогресивним в цьому відношенні є новий Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». В ньому з'явився окремий Розділ VIII «Професійна відповідальність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності». Зміст цієї глави потребує більш детального розгляду і насамперед з'ясування загальних понять.

2.2.2. Огляд чинного Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» стосовно відповідальності аудиторів. В самій назві глави вживаються два тотожні поняття «аудитори» і «суб'єкти аудиторської діяльності», які під час виконання аудиту також вважаються аудиторами незалежно від того виступають вони в ролі аудиторської фірми чи фізичної особи – суб'єкта підприємницької

діяльності. Тому доречно вести мову про відповідальність аудиторів.

Склад дисциплінарних правопорушень в ст. 42 цього Закону викладено невдало. У п. 1 ч. 3 ст. 42 названо таку підставу дисциплінарної відповідальності аудитора: невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків. У наступних пунктах наводиться конкретизація окремих видів дисциплінарних правопорушень. У заключному п. 6 зазначено: «порушення інших обов'язків визначених цим Законом».

За наявності п.п. 1 і 6 достатньо за будь-якого неналежного виконання вимог Закону притягти аудитора до дисциплінарної відповідальності. В такому разі інші пункти можливо вважати зайвими. Якщо їх залишати і йти шляхом конкретизації правопорушень, то п.п. 1 і 6 необхідно виключити, оскільки вони дають привід для розширеного тлумачення підстав професійної відповідальності аудиторів.

Неможливо також погодитися з позасудовим порядком накладання штрафів на аудиторів з підстав, наведених у ч. 8 ст. 42 цього Закону. Самі підстави заперечень не викликають. Недоцільно надавати такі позасудові повноваження Органу суспільного нагляду та Раді АПУ. Тим більше, що у разі судового оскарження подібних рішень вони можуть бути зупинені судом до розгляду справи.

Серед позитивних положень в цьому Законі належить відмітити деталізовану процедуру дисциплінарного провадження. Для забезпечення більшої об'єктивності дисциплінарних проваджень доцільно відділити розгляд дисциплінарних справ від осіб, які здійснюють дисциплінарні провадження. У цьому разі утворити окремих Дисциплінарний суд аудиторів.

Насправді за неналежне виконання своїх професійних обов'язків аудитори можуть нести не тільки дисциплінарну відповідальність. Професійна відповідальність аудиторів не обмежується тільки дисциплінарними стягненнями. Вона поширюється на цивільно-правову, адміністративну і кримінальну відповідальність.

Особливості цивільно-правової відповідальності аудитора викладено у ст. 43 цього Закону, яка має назву «Відповідальність суб'єктів аудиторської

діяльності перед третіми особами». Насправді вимоги статті поширюються також на відповідальність перед замовниками аудиту, що впливає із частини першої.

Необхідно відмітити, що зміст ст. 43 деякою мірою збігається з положеннями попереднього Закону України «Про аудиторську діяльність». Зокрема, у ч. 1 зазначено, що відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг та третіми особами обмежується виключно реальними збитками, що виникли внаслідок неправомірної дії або бездіяльності суб'єкта аудиторської діяльності у разі надання послуг з обов'язкового аудиту або огляду фінансової звітності. Упущена, втрачена вигода, додаткові витрати, що можуть бути понесені замовником аудиторських послуг та/або третіми особами, не відшкодовуються.

Відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг, що не є обов'язковим аудитом або оглядом фінансової звітності, встановлюється договором між замовником та суб'єктом аудиторської діяльності. В таких договорах може передбачатися більша відповідальність аудиторів.

Відповідною новизною є наявність в ч. 2 ст. 43 вимоги до укладання договорів страхування у разі проведення обов'язкового аудиту. В цій статті прямо зазначено, що суб'єкт аудиторської діяльності, який провадить обов'язковий аудит фінансової звітності, зобов'язаний мати чинний договір страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами, укладений відповідно до типової форми договору страхування, затвердженої НБУ за погодженням з Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. Водночас наголошується на тому, що мінімальний розмір страхової суми за договором страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами, укладеним суб'єктом аудиторської діяльності, який провадить обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес, має становити

10 % суми отриманої винагороди за договорами про надання аудиторських послуг з обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу (без урахування ПДВ) протягом року, що минув, але не менше 10 млн грн, якщо інше не передбачено законом.

Згідно з ч. 3 ст. 43 суб'єкту аудиторської діяльності забороняється надавати послуги з обов'язкового аудиту фінансової звітності без чинного договору страхування цивільно-правової відповідальності перед третіми особами. За порушення такої вимоги передбачена дисциплінарна відповідальність Контроль за дотриманням суб'єктами аудиторської діяльності, які надають послуги з обов'язкового аудиту фінансової звітності (крім суб'єктів аудиторської діяльності, які мають право проводити обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес), вимоги до наявності чинного договору страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами покладається на АПУ. Контроль за дотриманням суб'єктами аудиторської діяльності, які проводять обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес, вимоги до наявності чинного договору страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами покладається на Інспекцію.

Закономірним явищем є те, що основу дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності становить професійна відповідальність аудитора. За своїм правовим статусом аудитор виконує публічні функції перевірки достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. За неналежне виконання такого змісту публічних функцій настає не приватна відповідальність, а публічно-правова. Тобто подібно іншим публічним суб'єктам, таким як судді, державні службовці та адвокати, аудитор може притягатися не тільки до загальної дисциплінарної відповідальності за порушення трудового законодавства, а також нести спеціальну дисциплінарну відповідальність у вигляді попередження, зупинення чинності сертифікату

його анулювання тощо.

Що стосується професійної відповідальності, то зміст цього поняття в нормативно-правових актах не визначено. Тільки в Законі України «Про страхування» згадується про страхування професійної відповідальності за шкоду, завдану третім особам [167]. В юридичній літературі переважно професійну відповідальність відносять до різновиду цивільно-правової відповідальності [168]. Водночас виникає питання, як бути з адміністративною і кримінальною відповідальністю за неналежне виконання аудитором своїх професійних обов'язків.

Щоб достеменно розібратися з проблемою відповідальності аудиторів, виникає необхідність більш ґрунтовно з'ясувати зміст такого поняття, як «відповідальність». У протилежному не уникнути плутанини стосовно того, за що саме та перед ким несуть відповідальність аудитори. Переконливим прикладом може слугувати питання відповідальності аудиторів за виявлення шахрайства на різних етапах розвитку аудиту, що більш детально буде розглянуто далі.

2.2.3. Визначення поняття «відповідальність аудитора» в юридичному аспекті. У цьому разі відмітимо, що саму відповідальність можливо досліджувати в різних аспектах: моральному, соціальному, політичному, юридичному тощо. Зокрема в МСА 200 розглядається питання соціальної ролі і відповідальності аудиту за підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. Такий аспект має важливе значення для розуміння суті аудиторської діяльності як суспільного інституту.

З метою розгляду нашого питання аналіз відповідальності аудитора доцільно обмежити визначенням її юридичного змісту. Його розуміння має важливе значення для належного аналізу відповідних нормативно-правових актів.

Будь-яка відповідальність, зокрема юридична, завжди постає у вигляді суспільних відносин і має як мінімум двосторонній характер.

Саму суть відповідальності становить відношення індивіда до матеріальних та ідеальних цінностей, що мають суспільне значення і охороняються відповідними суб'єктами, згідно зі встановленими нормами, стандартами та правилами поведінки. Виникає відповідальність в результаті усвідомлення індивідом значення своїх вчинків для себе особисто і для інших індивідів, узгодження своєї поведінки з обов'язками та соціальними регуляторами, які дозволяють, стимулюють або забороняють певні дії.

З іншого боку, ігнорування дозволів чи заборон, невиконання обов'язків, покладених суспільством або набутих згідно з договором, тягне за собою зворотну реакцію інших суб'єктів і суспільства в особі уповноваженого ним органу-держави та конкретних суттєвих владних повноважень. Така зворотна реакція спрямовується на захист порушених майнових або немайнових інтересів певного суб'єкта шляхом притягнення до відповідальності винної особи. В цьому суспільному відношенні для потерпілої сторони відповідальність має позитивне значення, а для винної особи негативне значення у вигляді висловлення на її адресу публічного осуду, застосування різного роду обмежень та санкцій.

Юридичного змісту відповідальність набуває внаслідок порушення індивідом обов'язкових правил поведінки, які санкціоновані суб'єктами владних повноважень. На відміну від інших видів відповідальності, юридична відповідальність має чітке визначення в конкретних правових нормах у вигляді забезпеченого державою обов'язку правопорушника понести примусове позбавлення певних цінностей особистого, майнового або організаційного характеру. Право на застосування примусових заходів від імені держави може бути надано законами та іншими нормативно-правовими актами різним суб'єктам, зокрема громадським організаціям.

У розгляді проблеми юридичної відповідальності доцільно особливу увагу звернути на той факт, що така відповідальність не обмежується державним примусом, а державний примус не є тотожним юридичній відповідальності. Авторитарні заходи державних органів в багатьох випадках здійснюються без притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Зокрема, примусовий медичний огляд, карантин, обмеження руху транспорту та інші форми державного примусу можуть бути і не пов'язані з юридичною відповідальністю за правопорушення, а виконують специфічну регуляторну функцію. Зі свого боку, юридична відповідальність за своїм соціальним призначенням повинна не тільки карати винних осіб, а забезпечувати охорону суспільних відносин, а тим самим виконувати правоохоронну і виховну функцію. Правоохоронна функція юридичної відповідальності ставить за мету здійснення правовідновлювальних і каральних заходів, а виховна функція покликана забезпечити спеціальну і загальну профілактику або превенцію правопорушень.

Характерно, що в науковій літературі є безліч понять юридичної відповідальності. Одні автори розглядають юридичну відповідальність як реакцію на правопорушення або в якості особливого охоронного інституту, що виконує функцію покарання. Інші автори звертають увагу на те, що юридична відповідальність націлена на виконання обов'язку шляхом державного чи громадського примусу. Деякі автори прямо зазначають, що юридична відповідальність є формою державного примусу яка забезпечує правову систему суспільства. Є також і більш широкі тлумачення. Зокрема юридичній відповідальності відводять роль специфічного інституту соціального контролю, що передбачає права та обов'язки особи у зв'язку з дорученою йому справою та негативні наслідки у разі їх невиконання [169-172].

З наведених вище визначень можливо зробити висновок, що основний напрям юридичної відповідальності полягає у застосуванні до правопорушника компетентним органом заходів державного або громадського примусу, в результаті яких винна особа зазнає негативних наслідків особистого чи майнового характеру. Водночас ряд авторів пропонують розглядати юридичну відповідальність в ширшому соціальному аспекті і поділяти її на негативну або ретроспективну та позитивну або перспективну. Позитивною відповідальністю вважають сумлінне виконання обов'язків перед суспільством, державою або

громадянином. До ретроспективної відповідальності відносять специфічні правовідносини між державою та правопорушником, наслідком яких є покарання за неправомірні вчинки. Ні в кого з вчених не викликає заперечення той факт, що зміст юридичної відповідальності визначається на основі соціальної відповідальності шляхом віднесення тих чи інших діянь до суспільно небезпечних. Саме характер суспільної небезпеки становить основу для кваліфікації неправомірних вчинків якості дисциплінарних, цивільно-правових, адміністративних та кримінальних деліктів.

Характерно, що в багатьох випадках неналежне виконання професійних обов'язків само собою тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність. Оскільки діяльність аудитора повністю пов'язана з виконанням професійних обов'язків то й їх відповідальність необхідно розглядати саме з позиції неналежного виконання таких обов'язків. За межами виконання професійних обов'язків аудитори несуть відповідальність на загальних засадах як звичайні громадяни або працівники.

Такий підхід до проблеми відповідальності аудиторів домінує серед фахівців США та європейських держав [173-178]. В їх публікаціях зазначається, що неналежне виконання аудиторами професійних обов'язків може бути кваліфіковано у вигляді дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності. Водночас звертається увага на досить широкий спектр неправомірних вчинків аудиторів, стосовно яких застосовується той чи інший вид відповідальності.

2.2.4. Зарубіжні напрацювання з питання юридичної відповідальності аудитора. У країнах з розвинутою ринковою економікою проблеми відповідальності аудиторів вивчаються тривалий час і розглядаються в багатьох аспектах, починаючи з відповідальності перед клієнтами та колегами і закінчуючи відповідальністю за негативні вчинки у вигляді уникнення від сплати податків, недостовірну рекламу,

отримання комісійних за наданих клієнтів, заняття іншою діяльністю окрім аудиту тощо.

Що стосується юридичної відповідальності аудиторів, то в США та Англії вона ґрунтується на судових прецедентах. В європейських державах домінує нормативний принцип, згідно з якими визначаються правила поведінки та зміст правопорушення.

Подання судових позовів до аудиторів досить поширене явище. Такий стан справ обумовлений цілою низкою обставин. Передусім це постійне зростання суспільної відповідальності аудиторів перед користувачами фінансової звітності, а також зацікавленість органів нагляду за банківською діяльністю та обігом цінних паперів у належному захисті інтересів інвесторів.

По-друге, намагання потерпілих від банкрутства або фінансового шахрайства стягнути кошти з будь-кого, хто їх має, зокрема з аудиторів. По-третє, можливість для адвокатів отримати гонорар від стягнутої суми позову на користь тих чи інших інвесторів. По-четверте, постійне ускладнення фінансово-господарської діяльності та бухобліку. Як наслідок, виникнення суперечностей в законодавстві та складнощів стосовно його застосування, зокрема аудиторами. По-п'яте, спроби аудиторів вирішити конфлікти поза межами правового регулювання та судовим розглядом.

У зарубіжних публікаціях юридичну відповідальність переважно розглядають в трьох основних аспектах. Відповідальність перед замовниками аудиту або клієнтами. Відповідальність перед третіми особами і кримінальна відповідальність [13-16; 140; 179].

Як свідчить зарубіжний досвід, відповідальність перед замовниками виникає за несумлінного виконання аудитором своїх професійних обов'язків, передусім невиявлення аудитором суттєвих перекручень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою. На думку позивачів, аудитор не виявив перекручення в зв'язку з особистою халатністю. Суперечка у кінцевому підсумку зводиться до визначення якості перевірки фінансової звітності з боку аудитора.

У розгляді наведених суперечок суди зарубіжних країн керуються тим принципом, що аудиторська перевірка не є тотальною і не гарантує абсолютної достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. В окремих випадках суди схиляються до наявності спровокованої халатності з боку замовника або взаємної халатності. Кінцевий розгляд таких суперечок залежить від того, наскільки переконливі посилення аудитора на спровоковані дії замовника. Зокрема, як попереджено замовника про відсутність належного внутрішнього контролю на об'єкті аудиторської перевірки.

У зарубіжній практиці приводом для притягнення до відповідальності аудитора перед третіми особами є різноманітні позови інвесторів, кредиторів, акціонерів та інших осіб, які зазнали збитків за наслідками отриманих висновків із впевненості в достовірності фінансової звітності. Наприклад, у разі неповернення кредиту банку компанією, що отримала позитивний аудиторський висновок. Характерно, що суди визнають правомірними позови не тільки конкретно визначених, а також можливих користувачів фінансової звітності.

У розгляді цієї категорії справ основна суперечка в судах зарубіжних країн зводиться до тлумачення змісту введення в оману третіх осіб. Одні суди визнають широке тлумачення введення в оману, зокрема внаслідок помилки. Інші суди обмежують введення в оману хибним аудиторським висновком.

Викладені проблеми судового розгляду позовів до аудиторських фірм обумовлено тим, що в зарубіжних країнах діє ціла низка нормативно-правових актів, що встановлюють відповідальність аудиторів перед третіми особами. Характерним прикладом є Акт про цінні папери США. В ньому надано право будь-якій третій особі, яка придбала цінні папери, звертатися з позовом до суду стосовно аудитора без посилань на наявність в діях аудитора службової недбалості. Від позивача всього на всього вимагається довести, що фінансова звітність ввела його в оману. Натомість аудитор зобов'язаний довести, що фінансова звітність не містить

суттєвих викривлень, а аудиторську перевірку проведено належно. Або переконати суд в тому, що користувач не поніс збитків внаслідок недостовірності звітності.

Досить цікавою в цьому відношенні є позиція ВС США, який прийшов до висновку про необхідність встановлення в діях аудитора певної обізнаності та конкретних намірів у вчиненні зловживань службовим становищем. Водночас ВС США залишив відкритим питання про те, якою мірою помилки можливо вважати халатністю. У зв'язку з цим позивачам вдається досить часто переконати суди в наявності в діях аудитора обізнаності і введення в оману, оскільки йому відомі суттєві обставини складання фінансової звітності, але висновок має помилковий зміст.

Подібного роду вимоги містять нормативно-правові акти інших країн з розвинутою ринковою економікою. Хоча за своїм змістом вони не такі категоричні і дають можливість діяти аудиторам більш впевнено з меншими пересторогами.

У розгляді вищенаведених судових суперечок про відповідальність аудиторів зарубіжні вчені наголошують на необхідності з'ясування співвідношення підприємницької спроможності та спроможності аудиту в умовах ризику. З їх погляду вплив підприємницької неспроможності на відповідальність аудиту проявляється в тому, що у зв'язку з банкрутством користувачі фінансової звітності змушені заявляти претензії до якості аудиторських перевірок з приводу наданих позитивних висновків. У таких випадках має місце як нерозуміння користувачами та інвесторами порядку і умов проведення аудиту, так і намагання за будь-яку ціну відшкодувати збитки навіть в умовах підприємницького та аудиторського ризику. Внаслідок цього виникають певні складнощі стосовно належного визначення спроможності аудиту та аудиторського ризику.

Щоб уникнути таких непорозумінь, зарубіжні вчені у розгляді питання відповідальності аудиторів звертають увагу на необхідності досить чіткого визначення спроможності аудиту та аудиторського ризику як в нормативних актах, так і під час проведення конкретних перевірок

фінансової звітності. Водночас пропонують розрізняти неспроможність аудиту, обумовлену підприємницькою неспроможністю і аудиторським ризиком. В першому випадку помилковий висновок є наслідком невиконання нормативних актів, а в другому – помилковий висновок підготовлено за умови належного дотримання вимог нормативних актів. Така помилка пояснюється вибіркоким характером аудиторської перевірки, яка не гарантує виявлення усіх без винятку перекручень фінансової звітності, зокрема уміло замаскованого шахрайства управлінського персоналу.

З урахуванням викладеного зарубіжні фахівці вважають, що під час подання помилкових висновків необхідно вжити заходів з переконання зацікавлених сторін в належному проведенні перевірки фінансової звітності. Якщо буде доведено в офіційному порядку наявність порушень нормативних актів, то такий аудит необхідно визнати неспроможним. Зі свого боку, аудиторська фірма або страхова компанія зобов'язана відшкодувати збитки суб'єктам, яким завдано шкоди неправомірними діями аудитора.

В окремих випадках за неправомірні дії аудиторів зарубіжних країн притягають до кримінальної відповідальності. Підставами кримінальної відповідальності вважається свідоме введення в оману іншої особи за допомогою недостовірної фінансової звітності. Водночас факт проведення перевірки відповідно до стандартів не має особливого значення, оскільки це не виключає того, що аудитор діяв не сумлінно і фінансова звітність була недостовірною. Головне, що аудитор засвідчив фінансову звітність, стосовно якої він достеменно знав про її недостовірність.

2.2.5. Стан вітчизняної дисциплінарної практики притягнення аудиторів до різних видів відповідальності та рекомендації з її покращення. У зв'язку з тим, що аудиторська діяльність в Україні наявна незначний проміжок часу, спостерігається обмежена кількість судових позовів та вироків з притягнення аудиторів до різних видів відповідальності, особливо стосовно адміністративної та кримінальної

відповідальності. До того ж дисциплінарна практика суттєво змінилася після прийняття Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Провести повноцінний аналіз практики притягнення аудиторів до різних видів відповідальності не буде повною мірою характерним. Хоча дисциплінарна практика останнім часом набуває значного поширення і в недалекому майбутньому може стати об'єктом дослідження.

Водночас необхідно зауважити, що порядок застосування до аудиторів (аудиторських фірм) стягнень за неналежне виконання професійних обов'язків потребує відповідного доопрацювання [181]. Передусім виникає необхідність визначення змісту такого правопорушення з боку аудиторів як неналежне виконання професійних обов'язків. Якщо керуватися наявними методологічними підходами до поняття правопорушення та юридичної відповідальності, то логічно вести мову про навмисне або необережне невиконання аудитором вимог нормативних актів, що регламентують аудиторську діяльність. Зі свого боку, невиконання аудитором вимог нормативних актів може мати формальний або матеріальний характер. Їх відмінність полягає в тому, що формальні порушення встановленого порядку проведення аудиту не завдають шкоди певним суспільним відносинам, у цьому разі інтересам конкретних юридичних та фізичних осіб. Натомість порушення матеріального характеру завдають шкоду як зазначеним об'єктам, так відповідно і суб'єктам внаслідок дії або бездіяльності аудитора. Між діями або бездіяльністю аудитора та завданою шкодою повинен бути причинний зв'язок і його вина.

За наявності шкоди та причинного зв'язку між шкодою і діяльністю аудитора має місце правопорушення та підстави для притягнення до відповідальності винної особи. За відсутності шкоди правопорушення немає і підстав для притягнення до відповідальності не може бути.

Натомість належне виконання аудитором професійних обов'язків доцільно визначати в залежно від мети та характеру його діяльності.

Згідно з нормативними актами основною метою аудиту є перевірка достовірності, повноти та відповідальності законодавству фінансової звітності. Мета такої перевірки полягає у встановленні наявності перекручень фінансової звітності. Перевірка може проводитися в усіх суттєвих аспектах або шляхом огляду та погоджених процедур. МСА дозволяють перевіряти фінансову звітність вибіркоким методом за допомогою тестування та інших контрольних заходів. МСА також вимагають під час планування перевірки фінансової звітності визначити суттєвість та оцінювати ризик [135].

Концепція суттєвості полягає в тому, що перевірка достовірності, повноти та відповідальності законодавству фінансової звітності проводиться аудитором не з точністю до одиниці виміру кожної бухгалтерської операції, а в межах суттєвості. Характерно, що МСА 320 «Суттєвість при плануванні та проведенні аудиту» орієнтує на досить ширше розуміння суттєвості та можливості застосування суб'єктивного бачення аудитора. Ідентичним є тлумачення суттєвості в Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

Основною ознакою суттєвості вважається вірогідність впливу отриманої аудитором інформації на рішення користувачів фінансової звітності. Рівень суттєвості або вірогідності визначається шляхом розрахунку базової величини показників фінансової звітності та відсотків від них. Головне, щоб аудитори досягли із замовником аудиту згоди про розмір суттєвості і включили цей показник в договір. Наскільки такий показник насправді буде впливати на ті чи інші рішення користувачів фінансової звітності питання залишається дискусійним і не виключає можливості звернення до суду третіх осіб.

Концепція суттєвості повністю пов'язана з ризиком прийняття користувачами фінансової звітності негативного рішення. Внаслідок перевірки фінансової звітності аудитором такий ризик повинен знизитися до прийнятного рівня.

Оснoву будь-якого економічного ризику становить подія, яка може

відбутися в майбутньому або не відбутися. У МСА ризик розглядається в аспекті властивого ризику, ризику контролю та ризику невиявлення викривлень. Властивий ризик – це спроможність показників бухгалтерських рахунків породжувати суттєві перекручення за умови відсутності стосовно них впливу заходів внутрішнього контролю. Ризик контролю полягає в оцінюванні ефективності внутрішнього контролю, його можливостей стосовно виявлення та усунення перекручень фінансової звітності. Ризик невиявлення викривлень обумовлено обмеженими можливостями аудиту зі встановлення недостовірності, неповноти та невідповідності законодавству фінансової звітності. Передусім це стосується латентних перекручень фінансової звітності, які вміло маскуються внаслідок шахрайства.

Єдиної методики визначення аудиторського ризику немає. Застосування тих чи інших моделей аудиторського ризику має суб'єктивний характер. Внаслідок цих обставин вірогідність висування позовів до аудиторів досить реальна. Про це переконливо свідчить зарубіжна практика аудиторської діяльності.

З іншого боку, аудитори мають широкі можливості для захисту своєї ділової репутації, зокрема під час судового розгляду позовів до них з боку замовників та третіх осіб. Головне полягає в тому, щоб аудитори спромоглися належно обґрунтувати суттєвість та аудиторський ризик.

Натомість проблематичним залишається питання відповідальності аудиторів під час виконання завдань з надання впевненості. Зокрема, Міжнародна концептуальна основа завдань з надання впевненості та МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» вимагають від аудиторів підвищувати ступінь довіри та надати користувачам достатню впевненість в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвих викривлень внаслідок шахрайства або помилки.

Дійсно, на рівні суспільної свідомості аудиторська діяльність повинна підвищувати довіру та надавати впевненість користувачам фінансової

звітності стосовно можливості її належного застосування. Водночас під час проведення конкретних перевірок аудитори можуть скласти негативні висновки, які обумовлюють недовіру до фінансової звітності. Тим самим надають користувачам впевненість зворотного змісту в тому, що фінансова звітність недостовірна, неповна і не відповідає вимогам законодавства.

Так, в результаті абсолютного тлумачення вимог до виконання аудиторами завдань з надання впевненості цілком можливо заявляти ті чи інші позови до них, і водночас посилатися на МСА і сперечатися, якою мірою аудитор підвищив довіру та надав впевненість користувачам фінансової звітності в тому, що вона не містить викривлення, обумовлені шахрайством або помилкою.

З метою уникнення такого роду суперечок необхідно розробити та запровадити відповідні методичні рекомендації. Для їх розроблення доцільно застосувати зарубіжний досвід, особливо стосовно відповідальності перед третіми особами. Характерними випадками можуть слугувати факти банкрутства банків, страхових компаній та будівництва житла.

Поява конкретних положень в законодавстві стосовно відповідальності аудиторів перед третіми особами не виключає, а передбачає реальну можливість такої відповідальності. Тим більше, що ст. 1166 ЦК України містить загальні підстави відшкодування шкоди в позадоговірних (деліктних) зобов'язаннях [181]. Як зазначено в цій статті, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю майну або не майновим правам юридичної чи фізичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Водночас особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкода завдана не з її вини.

Відсутність між заподіювачем шкоди і потерпілим договірних відносин не означає, що між ними немає жодних цивільно-правових відносин. Вони перебувають в абсолютних цивільних правовідносинах у вигляді абсолютного суб'єктивного цивільного права та абсолютних

суб'єктивних цивільних обов'язків. Абсолютність суб'єктивного цивільного права означає його охорону від усіх, хто здійснює свою діяльність у певному правовому режимі.

До абсолютного права належить право власності, а також честь і гідність особи. Абсолютний юридичний обов'язок полягає в необхідності утримування від порушення абсолютного суб'єктивного права іншої особи. Невиконання цього обов'язку і породжує деліктні зобов'язання.

Підставами деліктної відповідальності є наявність завданої шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між протиправною поведінкою і завданою шкодою, вини правопорушника. Шкода може бути майновою або моральною. Вона повинна мати реальний характер і включає в себе упушену вигоду, передбачена ст. 22 ЦК України. Причинний зв'язок становить обов'язкову умову деліктної відповідальності. Завдана шкода є наслідком дії або бездіяльності правопорушника. Вина правопорушника може мати форму умисну або з необережності.

Викладене повною мірою стосується цивільно-правової відповідальності аудиторів. Надані аудиторами висновки про фінансову звітність є офіційним документом, що містить усі ознаки правочину, викладені у ст. 202 ЦК України. Для встановлення вини аудитора важливе значення мають обставини, під впливом яких аудитор підготував недостовірний висновок. Такими обставинами можуть бути помилка або обман.

Згідно зі ст. 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася стосовно обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнано судом недійсним. У цій статті також передбачено, що істотне значення має помилка стосовно природи правочину, прав і обов'язків сторін та інших обставин, які значно знижують можливості використання речей за призначенням. Водночас помилка стосовно мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

Відповідно до вимог ст. 229 ЦК України у разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася в результаті її власного недбалства,

зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані збитки. Сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки.

Тобто, якщо аудитор під час підготовки того чи іншого висновку припустився помилки внаслідок неналежного виконання професійних обов'язків, то суд може визнати його висновок недійсним і зобов'язати відшкодувати завдані збитки. З наведених норм цивільного законодавства вбачається, що будь-який факт неналежного виконання аудитором своїх професійних обов'язків є достатньою підставою для звернення до суду з позовом про відшкодування матеріальної або моральної шкоди.

У разі надання аудитору недостовірної інформації управлінським персоналом також виникає питання можливості цивільно-правової відповідальності аудитора та інших суб'єктів. Ст. 230 ЦК України передбачає, що за навмисного введення в оману однією зі сторін стосовно істотних обставин правочину, такий правочин визначається судом недійсним. Обман має місце навіть, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкоджати вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх наявність. У зв'язку з цим сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду.

За наявності обману управлінського персоналу стосовно отриманої від них інформації аудитор має право подавати позов до винної особи або, у зв'язку з судовим розглядом позову до нього, заявити регресний позов. За таких обставин необхідно також враховувати можливі факти грубої необережності потерпілого в особі позивача чи іншого суб'єкта. Зокрема, у ст. 1193 ЦК України зазначено, що груба необережність потерпілого тягне за собою зменшення розміру відшкодування збитків залежно від ступеня його вини.

Оскільки аудит проводиться вибірково в умовах ризику, то вірогідність подання до аудиторів різного роду цивільно-правових позовів досить реальна. Про такий стан справ свідчить аудиторська

практика країн з розвинутою ринковою економікою.

В якості перестороги можливого відшкодування матеріальних та моральних збитків аудитори зарубіжних держав укладають договори страхування професійної відповідальності або професійного ризику. Згідно зі ст. 980 ЦК України предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси пов'язані із страхуванням відповідальності. Саме такий підхід покладено в основу договорів страхування згідно із Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

Що стосується адміністративної відповідальності аудиторів, то підстави для її застосування встановлено Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [182] та Законом України «Про засади запобігання та протидії корупції» [183]. КУпАП доповнено низкою статей, що мають безпосереднє відношення до аудиторської діяльності. У п. «б» ч. 2 ст. 4 цього Закону до суб'єктів відповідальності за корупційні діяння віднесені особи, які не є державними службовцями, але надають публічні послуги, зокрема аудитори.

Деякі фахівці вважають, що сам термін «публічні послуги» в законодавстві не визначено, а тому підстав для притягнення аудиторів до відповідальності за корупційні діяння немає. Такий підхід є помилковим, оскільки в Законі безпосередньо в якості суб'єкта відповідальності за корупційні діяння вказані аудитори. Крім цього, проблему визначення поняття «публічні послуги» певною мірою досліджено в науковій літературі [184].

Неможливо також погодитись з тим твердженням, що термін «неправомірне сприяння» та «неправомірне надання переваг» в законодавстві стосовно аудиторів не визначено. Насправді такі визначення мають загальний характер і стосуються усіх без винятку суб'єктів відповідальності за корупційні діяння, зокрема аудиторів.

У загальних рисах зміст неправомірного сприяння та неправомірного надання переваг наведено окремо у ст. 6 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції». Неправомірне сприяння фізичним та

юридичним особам стосується здійснення ними господарської діяльності, одержанні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг та укладання контрактів.

Якщо аудиторський висновок в установленому порядку визнають недостовірним, а його використання буде пов'язано з одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг та укладання контрактів, то в наявності – ознаки корупційного діяння з боку аудитора, хоча остаточне рішення з цього питання прийматиме суд.

Наведений Закон забороняє аудиторам та іншим особам отримувати дарунки та пожертви за рішення, дії чи бездіяльність в інтересах дарувальника. Виняток становить дарунки, що не перевищують 50 % мінімальної заробітної плати.

Окремим законом КУпАП доповнено главою 13-А «Адміністративні корупційні правопорушення». Серед статей цієї глави необхідно звернути увагу на ст. 1722 «Порушення обмежень щодо використання службового становища» та ст. 1729 «Невжиття заходів щодо протидії корупції».

У ст. 5 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму» до суб'єктів первинного фінансового моніторингу віднесено аудиторів та аудиторські фірми. Цим законом на суб'єктів первинного фінансового моніторингу накладено обов'язок забезпечувати виявлення відповідних фінансових операцій та повідомляти про них спеціально уповноважений орган. Передусім це стосується фінансових операцій, стосовно яких є достатні підстави підозрювати, що вони пов'язані з тероризмом або легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом. Окрім того, фінансові операції понад 150 тис. грн підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу.

Також вищенаведений Закон вимагає від суб'єктів первинного фінансового моніторингу виконувати цілу низку інших завдань. Зокрема, з'ясовувати мету та характер майбутніх ділових відносин з клієнтами, постійно оновлювати інформацію про діяльність клієнта та

його фінансовий стан, вживати належних заходів для обмеження ризику зловживань, пов'язаних з послугами.

У ст. 8 зазначеного Закону уточняється, що спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу, який забезпечується аудитором та іншими особами, виконують відповідні обов'язки, якщо вони беруть участь у підготовці або у здійсненні правочину стосовно певних договорів та забезпечення діяльності юридичних осіб. У зв'язку з цим надання аудиторського висновку цілком логічно віднести до правочину, що забезпечує діяльність юридичних осіб.

Натомість необхідно враховувати, що аудиторам цим Законом надається право не повідомляти спеціально уповноважений орган про свої підозри стосовно фінансових операцій у разі, якщо відповідна інформація стала їм відома за обставин, що є предметом професійної таємниці, коли вони виконують обов'язки захисту клієнта та представництво його інтересів в судах і правоохоронних органах. В усіх інших випадках аудитор зобов'язаний повідомляти необхідну інформацію спеціально уповноваженому органу.

Окремі фахівці вважають, що зарахування аудиторів до суб'єктів первинного фінансового моніторингу є сумнівним, оскільки аудит та аудиторські послуги безпосередньо не стосуються забезпечення діяльності юридичних осіб. Водночас посилаються на Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», яка зобов'язує аудиторів зберігати в таємниці інформацію, отриману під час проведення аудиту та виконання інших аудиторських послуг.

Хочуть аудиторів того чи не хочуть, а згідно із Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» аудит і аудиторські послуги безпосередньо пов'язані з економіко-правовим забезпеченням господарської діяльності тих чи інших юридичних осіб. У зв'язку з цим, аудиторів є суб'єктами первинного фінансового моніторингу. Виконання таких повноважень не суперечить вимогам до зберігання аудитором в таємниці інформації, отриманої під час

проведення аудиту та виконання інших аудиторських послуг. Сам Закон «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» покладає на аудиторів обов'язок зберігати в таємниці інформацію про результати фінансового моніторингу. У суті цей Закон не суперечить Закону України «Про аудиторську діяльність». Інша проблема, що зазначені Закони повинні належно узгоджуватися між собою і не давати підстав для різнопланових тлумачень.

На превеликий жаль, підзаконні нормативно-правові акти також не дають необхідних роз'яснень з цього питання. Передусім це стосується Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання та нагляд за якими здійснює Мінфін України, що затверджено наказом Мінфіну України № 392 від 22 березня 2011 р. [185]. Головна вимога цього Положення полягає в тому, щоб аудитори подали до Державної служби фінансового моніторингу України інформацію, необхідну для взяття їх на облік, не пізніше трьох робочих днів з дати встановлення ділових відносин з клієнтом, який має намір вчинити один з правочинів, визначених у ст. 8 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом». Роз'яснень з практичного втілення аудиторами цього Закону зазначене Положення не дає.

Певні обов'язки стосовно виконання аудитором спеціальних контрольних функцій передбачені також іншими нормативними актами. Зокрема, НБУ на виконання рішень Базельського комітету з питань банківського нагляду схвалив Методичні рекомендації із взаємодії між інспекторами банківського нагляду та зовнішніми аудиторами [186]. Згідно з цими рекомендаціями аудитори повинні надавати органу банківського нагляду не тільки розширений висновок, а також усі робочі документи. Крім того, повідомляти про конфлікти в органах банку та інші негативні події. Хоча в рішеннях Базельського комітету про таку форму взаємодії нічого не зазначено.

Насправді така вимога НБУ явно обмежує незалежність аудитора у

проведенні перевірки фінансової звітності банку, а й поготів – виконання функцій збору негативної інформації стосовно працівників банку.

Натомість НБУ залишив поза увагою рішення Базельського комітету про те, щоб інспектори банківського нагляду за необхідності давали аудиторам конкретні доручення з перевірки фінансової звітності банку. Тобто, дотримуючись принципу незалежності, виконували функції властиво зовнішнім аудиторам [187].

Подібного роду вимоги до аудиторів свого часу були висунуті Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку [188]. Так, під час перевірки емітентів цінних паперів аудиторів зобов'язали окрім висновку повідомляти допоміжну інформацію з виконання значних право чинів, стану корпоративного управління тощо.

Само собою встановлення додаткових вимог до аудиторів з боку державних регуляторних органів не викликає заперечення, якщо це передбачено чинним законодавством і відповідає міжнародній практиці. Насправді попередній Закон України «Про аудиторську діяльність» і нині чинний нічого з цього приводу не містять. Міжнародна практика розглядає зазначені питання в іншому аспекті. Переважно з позиції незалежності аудиторів та взаємодії з ними, а не підпорядкування їх державним регуляторним органам.

Безперечно, такий аспект відповідальності аудиторів потребує додаткового нормативного регулювання. За інших обставин будуть виникати певні непорозуміння. До того ж КУпАП доповнено ст. 166-9 «Порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму». Ця стаття містить суттєві санкції стосовно винних осіб.

За умови заподіяння істотної шкоди умисним порушенням вимог цього Закону аудитори мають бути притягнуті до кримінальної відповідальності на підставі ст.ст. 209 та 209-1 КК України [189]. Найбільш актуальною є ст. 209 «Легалізація (відмивання) доходів одержаних злочинним шляхом». В ній передбачено відповідальність за

вчинення фінансової операції чи правочину з коштами чи майном, одержаним внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів. Також під ознаки ст. 209 підпадають дії, спрямовані на приховання чи маскуванню незаконного походження таких коштів або іншого майна.

У примітці ст. 209 зазначено, що суспільно небезпечним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, відповідно до цієї статті є діяння, за яке КК України передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу понад 3 тис. неоподаткованих мінімумів громадян. Відповідні роз'яснення з цього питання надано Постановою Пленуму ВС України № 5 від 15 квітня 2005 р. «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» [190]. Ця Постанова орієнтує на те, що одержання таких доходів здійснено внаслідок вчинення злочину, тобто предикатного діяння, яке передувало легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. Характерно, що чинним законодавством не визначено мінімального розміру коштів чи вартості іншого майна як предмета легалізації. Тому кримінально-правова оцінка таких дій буде конкретною в кожному разі.

В якості такого роду злочинів, вчинених аудиторам, може бути ціла низка суспільно небезпечних діянь, передбачених КК України. Серед основних доцільно відмітити такі злочини:

– ст. 222 «*Шахрайство з фінансовими ресурсами*»: такий злочин полягає в наданні завідома неправдивої інформації органам влади, банкам або іншими кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг стосовно податків. В якості завідома неправдивої інформації може бути аудиторський висновок.

– ст. 223-1 «*Підроблення документів, які подаються особою для реєстрації випуску цінних паперів*»: у цьому разі підробленими вважаються документи, які внесено завідомо неправдиві відомості.

За своїм правовим статусом аудитори під час проведення перевірки

фінансової звітності та надання висновків про її достовірність постають в якості публічних осіб, які здійснюють юридично значущі дії. Тому виникає питання про визнання аудиторів службовими особами.

Нині ця проблема не знайшла свого позитивного вирішення у кримінальному законодавстві, а також серед вчених та практиків. Більшість з них схиляється до того, що поняття службової особи в чинному КК України не є вдалим, оскільки робить наголос на обійманні посади, а виконання певних функцій вважає вторинною ознакою. Можливо, в майбутньому поняття службової особи буде включати осіб, що виконують публічні функції, внаслідок яких відбуваються юридично значущі дії.

Водночас аудитори за нині чинним КК України можуть бути співучасниками службових злочинів, особливо у наданні різного роду консультаційних послуг з бухгалтерії та оподаткування. Найбільш небезпечним в цьому разі є безпосереднє ведення аудитором бухгалтерії.

2.2.6. Висновки за розділом:

1. Проблема відповідальності аудиторів потребує подальших наукових досліджень.
2. Стислий розгляд цієї проблеми свідчить про необхідність термінового внесення певних доповнень до чинного законодавства.
3. Доцільним буде прийняття відповідних методичних рекомендацій АПУ, Мінфіном України, НБУ та іншими суб'єктами.

2.3. Правова оцінка шахрайства аудитором

Останнім часом проблема шахрайства досить активно вивчається юристами, аудитором та іншими фахівцями. З цих питань навіть проводять соціологічні дослідження провідні аудиторські фірми на предмет поширення шахрайства у конкретних галузях економіки. Натомість ефективність правоохоронних і контролюючих органів стосовно виявлення і притягнення до відповідальності винних осіб за правопорушення,

пов'язані з фальсифікацією фінансової звітності, залишається на низькому рівні. Не спостерігається значних досягнень у цьому напрямі і з боку аудиторів. Потребує відповідного вдосконалення як вітчизняна аудиторська практика, так і наукові дослідження. Під час розгляду проблем шахрайства вчені та практики, зазвичай намагаються обґрунтувати свої висновки посиланнями на МСА без з'ясування якою мірою ті чи інші положення відповідають сучасним реаліям економічного розвитку нашої держави.

Само собою такий підхід не викликає заперечень. Водночас належить враховувати, що МСА застосовують правову характеристику шахрайства, яка поширена у США, Великій Британії, країнах Західної Європи й має суттєві відмінності від законодавства України.

Той факт, що шахрайство є суто юридичним поняттям, не означає, що воно не має безпосереднього відношення до ідентифікації та оцінювання викривлень фінансової звітності аудитором. У самих МСА застосовуються відповідні правові характеристики шахрайства. У вигляді його суттєвих ознак виділяють навмисні, незаконні дії, що ставлять за мету неправомірне збагачення.

Як свідчить практика, професійне судження аудитора стосовно використання фінансової звітності буде компетентним тільки за наявності обґрунтованого знання, що вони містять у собі ознаки неправомірних дій, які передбачено у КК України чи КУпАП як незаконні.

Водночас аудитор не має повноважень правоохоронного органу або суду, щоб надавати офіційний висновок стосовно правової кваліфікації виявлених викривлень фінансової звітності. У зв'язку з цим виникає питання, як йому належить застосовувати правові оцінки шахрайства у процесі формування та висловлення свого професійного судження.

В цьому розділі проаналізовано вимоги МСА до ідентифікації та оцінювання аудитором викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Встановлено, що практичне застосування принципу професійного скептицизму вимагає ґрунтовного і всебічного проведення аудитором перевірок із застосуванням різноманітних знань для виявлення можливих правопорушень.

Важливе значення у цьому відношенні мають відповідні знання юридичних аспектів шахрайства. Саме за їх допомогою у розгляді суто економічного та фінансового змісту викривлень фінансової звітності аудитор має можливість визначити, якою мірою вони суперечать чинному законодавству і підпадають під ознаки неправомірного діяння.

Як свідчить практика, без застосування таких знань професійне судження аудитора не отримує належного обґрунтування. У зв'язку з наведеними обставинами професійна підготовка аудитора повинна включати необхідні знання й певний досвід правової оцінки шахрайства на відповідному компетентному рівні з метою отримання обґрунтованих суджень стосовно виявлення та оцінювання викривлень фінансової звітності.

Згідно з Директивою 2006 (43) ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності професійна компетентність аудитора повинна ґрунтуватися не тільки на знаннях з бухгалтерії, фінансового аналізу, МСА, а також охоплювати питання цивільного, господарського, податкового, корпоративного права, управління підприємством та бізнесом [191]. Наведені вимоги до компетентності аудитора орієнтують на те, що ефективна перевірка фінансової звітності потребує комплексного економічно-правового підходу й не повинна обмежуватись формальним вивченням бухгалтерії на предмет належного оформлення тих чи інших операцій.

Звертається увага, що застосування аудитором знань відносно юридичного змісту шахрайства має особливу специфіку й не повинно бути спрямовано на висловлення думки стосовно правової кваліфікації викривлень фінансової звітності як кримінального чи адміністративного правопорушення. Запропонований підхід не суперечить положенням МСА [33], в яких шахрайство розглядається в юридичному аспекті як навмисна дія управлінського персоналу із застосуванням оман для отримання незаконної вигоди. Одночасно висловлюються застереження стосовно довільного застосування юридичних оцінок.

Обов'язок аудитора у виявленні шахрайства має відповідні правові

підстави і стосується виключно проведення перевірки фінансової звітності. Виконання завдань із розроблення заходів для протидії шахрайству або розслідування фактів шахрайства виходить за межі аудиту фінансової звітності й може здійснюватися у вигляді супутніх послуг чи послуг форензік.

2.3.1. Аналіз вимог МСА до ідентифікації та оцінювання аудитором викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Згідно з МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» аудитор висловлює думку про те, чи складена фінансова звітність у всіх суттєвих аспектах відповідно до застосованої концептуальної основи та вимог законодавства. Концептуальна основа й законодавство вимагають, щоб фінансова звітність була надана достовірно, надавала правдиву і неупереджену інформацію. Тому як основу для аудиторської думки МСА 200 зобов'язують, щоб аудитори отримували обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки. МСА 200 визначає викривлення як розбіжність між сумою, класифікацією, поданням або розкриттям статті у фінансовому звіті та сумою, класифікацією, поданням або розкриттям інформації, які вимагаються для цієї статті відповідно до застосовної концентраційної основи.

Відповідно до МСА 200 викривлення, зокрема пропуски, вважаються суттєвими, якщо можна обґрунтовано очікувати, що вони індивідуально або у сукупності впливатимуть на економічні рішення користувачів, прийняті на основі фінансової звітності. Належне застосування юридичних знань аудитором орієнтує на те, що оцінка суттєвості не може зводитися до формального тлумачення. Вона повинна ґрунтуватися на матеріальному розумінні негативних наслідків викривлення для конкретних осіб і суспільно значимих відносин. Якщо негативний вплив викривлень завдає або спроможний завдати істотної шкоди користувачам фінансової

звітності – є певні підстави відносити їх не тільки до категорії суттєвих, а також неправомірних. В такому разі ознаки «суттєвість» і «неправомірність» нерозривно пов'язані. Якщо завдана управлінським персоналом шкода користувачам фінансової звітності є суттєвою, то вона обов'язково буде неправомірною і підпадати під вимоги тих чи інших правових норм, зокрема адміністративного і кримінального законодавства.

Важливим чинником, який відрізняє шахрайство від помилки, МСА 240 називає ту обставину, чи була навмисною основна дія, яка призвела до викривлення фінансової звітності. Якщо розглядати таку обставину на належному професійному рівні, необхідно вести мову про наявність або відсутність вини та умислу. Зазначені поняття є юридичними категоріями, уникнути яких аудиторі неможливо. У протилежному разі обґрунтованих підстав для ідентифікації та оцінювання викривлень як шахрайства не буде. Водночас МСА 240 застерігає аудитора із необхідності утриматися від офіційного юридичного визначення на предмет, чи дійсно відбулося шахрайство.

Само собою наведене застереження є обґрунтованим і спрямоване на те, щоб аудитор не надавав офіційної правової кваліфікації виявленим викривленням обумовленим шахрайством, на підставі кримінального чи адміністративного законодавства. Дійсно, аудитори не мають повноважень правоохоронних органів, а тим більше суду. Вони також не можуть діяти від імені потерпілих, обвинувачених, позивачів чи відповідачів у кримінальних або цивільних справах.

У зв'язку з наведеними застереженнями належить також звернути увагу на МСА 250 «Розгляд законодавчих та нормативних актів під час аудиту фінансової звітності». З аналізу п. 5 цього МСА вбачається, що отримання аудитором достатньої впевненості в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки, обов'язково повинно ґрунтуватися на врахуванні застосованої законодавчої й нормативної бази. Тому МСА 250 не обмежує розгляд аудитором дотримання управлінським персоналом вимог законодавчих і

нормативних актів.

Такі дії аудитора повинні зводитися до отримання прийнятних доказів у достатньому обсязі тільки стосовно дотримання управлінським персоналом тих вимог законодавчих і нормативних актів, які можуть мати безпосередній вплив на визначення суттєвих сум та розкриття інформації у фінансовій звітності суб'єкта господарювання. У п. 5 МСА 250 прямо зазначено, що визначення того, чи має місце недотримання вимог законодавства з юридичного погляду є виключною компетенцією судових органів. Водночас у п.п. 28, А19 МСА 250 передбачено обов'язок аудитора не обмежуватися у відповідних випадках формальним розглядом викривлень фінансової звітності, а повідомити про виявлене або підозрюване недотримання вимог законодавства регуляторні та правоохоронні органи.

Відсутність в аудитора повноважень надавати офіційний юридичний висновок у жодному разі не означає, що його професійне судження стосовно дотримання вимог законодавства не повинно ґрунтуватися на знанні відповідного законодавства. Навпаки, саме такі знання дають йому змогу формувати компетентне судження і приймати рішення, як діяти у відповідь на виявленні порушення, а також визначати, якою мірою суто бухгалтерські, фінансові й економічні чинники свідчать про наявність суттєвих ознак шахрайства, передбачених законодавством.

Отже, аудитор у процесі оцінювання суттєвих викривлень фінансової звітності, обумовлених шахрайством або помилкою, не може ігнорувати юридичні конструкції кримінальних та адміністративних правопорушень, наведених у відповідних кодексах. У протилежному разі йому необхідно відмовитись від самого поняття «шахрайство» та виконання суспільно значимої функції аудитора, який несе відповідальність за належне проведення перевірки фінансової звітності з дотриманням професійного скептицизму.

У процесі перевірки фінансової звітності головна увага аудитора повинна приділятися економічному змісту шахрайства у вигляді змін у бухгалтерських та інших документах, спричинених незаконними діями

управлінського персоналу. За такої умови керуються тим положенням, що насправді економічний і юридичний зміст шахрайства та інших правопорушень наявні нерозривно. Відділити їх одне від одного неможливо. Економічна діяльність становить об'єктивну підставу для правових оцінок, які, зі свого боку, дають змогу виділяти, конкретизувати та ідентифікувати економічну діяльність на предмет їх правомірності та відповідності вимогам законодавства.

Тому, незважаючи на зазначені застереження, МСА 240 не уникає юридичних кваліфікаційних ознак шахрайства. Зокрема звертається увага на те, що аудитор має справу з двома типами навмисних викривлень: викривлення, які є наслідком шахрайства під час фінансового звітування, та викривлення, які є наслідком незаконного привласнення активів. Оцінка наведених викривлень в якості навмисних і незаконних містить в собі кваліфікуючі юридичні ознаки правопорушення у формі вини, а також передбачення у законодавстві відповідальності за їх вчинення.

Згідно з вимогами МСА, з одного боку, аудитор не має повноважень надавати офіційну правову кваліфікацію викривленням фінансової звітності, обумовленими шахрайством, а з іншого – для належного оцінювання викривлень аудитором необхідно керуватися юридичними визначеннями шахрайства у вигляді конкретних правопорушень у кримінальному та адміністративному законодавстві. Відповідний склад кримінального або адміністративного правопорушення визначає суттєві ознаки неправомірної поведінки, які виконують для аудитора роль певних орієнтирів відносно виявлення та оцінювання викривлень фінансової звітності у формі чинників ризику шахрайства. Конкретні приклади таких ризиків наведено у додатку до МСА 240. За своїм кримінологічним змістом вони є способами вчинення шахрайства.

У п. А5 МСА 240 також наведено не що інше, як кримінально-правову характеристику незаконного привласнення активів.

За цих обставин наголошується, що незаконне привласнення активів часто супроводжується підробленими чи облудними записами або

документами, щоб приховати факт нестачі активів або їх використання, як застави без належного дозволу.

Взяті самі собою будь-які чинники ризику шахрайства без врахування відповідних положень законодавства матимуть абстрактний характер, а професійне судження аудитора не буде належно обґрунтованим.

2.3.2. Правова характеристика шахрайства у законодавстві України. У застосуванні правової характеристики шахрайства необхідно звернути увагу на той формат, що привласнення активів управлінським персоналом та інші незаконні дії із застосуванням омані для неправомірного збагачення у публікаціях вітчизняних фахівців називають різними термінами й менш за все – «шахрайством». З погляду кримінального права України та інших держав колишнього СРСР факти привласнення ввіреного управлінському персоналу майна та коштів не підпадають під класифікацію шахрайства. У КК України шахрайство розглядається у ст. 190 як окремих склад злочину, що вчиняється особами, у віданні яких на законних підставах не перебувало майно [189].

На відміну від пострадянських держав у кримінальному праві США, Великої Британії та Західної Європи привласнення майна управлінським персоналом та інші навмисні дії із застосуванням омані для незаконного збагачення кваліфікують як шахрайство. У кримінологічних дослідженнях кримінальні правопорушення управлінського персоналу також отримали назву «білокомірцевої злочинності».

Зі свого боку, МСА ґрунтуються на тлумаченні шахрайства у США та країн Західної Європи. Тому застосування відповідних положень МСА до оцінювання викривлень фінансової звітності у проведенні аудиту вітчизняних підприємств, установ та організацій потребує врахування чинного законодавства України.

Стосовно розгляду аудитором викривлень фінансової звітності з позиції права важливе значення має ст. 366 КК України «Службове підроблення». Воно визначається як складання, видача службовою

особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів.

Також потрібно звернути увагу на ст. 222 КК України «шахрайство з фінансовими ресурсами» та ст. 212 КК України «ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)».

Без знання наведених норм законодавства неможливо отримати обґрунтовану впевненість, що виявлені викривлення фінансової звітності не містять ознак шахрайства. Водночас належить враховувати, що у МСА 240 наведено тільки деякі ознаки шахрайства, такі як навмисна дія та застосування оману з метою незаконного збагачення.

Загальновідомо, що конкретний склад правопорушення передбачається у законодавстві й включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону. Об'єкт правопорушення визначає спрямованість суспільно-небезпечного діяння на завдання шкоди охоронюваним законом відносинам. У разі шахрайства об'єктом виступають відносини власності та управління майном і коштами підприємства. Безпосереднє відношення до об'єкта правопорушення має і його предмет. Він постає у вигляді матеріальних чи інтелектуальних цінностей або ресурсів, на які посягає правопорушник. Предметом шахрайства можуть бути різноманітні активи, викривлена фінансова звітність, кошти, інтелектуальна власність тощо.

Об'єктивну сторону правопорушення становлять його зовнішній прояв у формі конкретного діяння. Воно включає наслідки, причинний зв'язок між наслідками й діями, обстановку, місце, час, спосіб і знаряддя вчинення правопорушення. Об'єктивною стороною шахрайства є дії управлінського персоналу стосовно викривлення фінансової звітності та введення в оману користувачів із метою отримання незаконної вигоди.

Суб'єкт правопорушення – це фізична осудна особа. У законодавстві окремо виділяють поняття «спеціальний суб'єкт», який характеризується додатковими ознаками. Шахрайство вчиняють особи з-поміж управлінського персоналу, а також ті, кого наділено найвищими повноваженнями. Тим

самим вони підпадають під категорію спеціальних суб'єктів, наділених посадовими обов'язками складання фінансової звітності та управління активами.

Зміст поняття такого суб'єкта кримінального правопорушення, як службова особа, наведено у ст. 18 КК України. Передбачено, що службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Розуміння адміністративно-господарських і організаційно-розпорядчих обов'язків викладено у постанові Пленуму ВС України № 5 від 26 квітня 2002 р. «Про судову практику в справах про хабарництво».

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризує внутрішній зміст правопорушення в аспекті відповідних психологічних процесів. Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони є психічне ставлення особи до неправомірного діяння і його негативних наслідків у формі вини, мотиву, мети та емоційного стану. Обов'язковим елементом для кожного правопорушення є вина. За її відсутності не може бути правопорушення. Мотив, мета та емоційний стан є факультативними ознаками і враховуються у конкретних складах правопорушень.

Суб'єктивна сторона недосяжна для безпосереднього сприйняття іншими особами й може бути встановлена на підставі пояснень винних осіб та аналізу об'єктивних ознак правопорушення. Обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони шахрайства є наявність вини з прямим

умислом та корисливого мотиву, що проявляється в різноманітних формах неправомірного задоволення власних інтересів всупереч службовим обов'язкам та вимогам законодавства.

2.3.3. Висновки за розділом:

1. Ідентифікація й оцінювання аудитором викривлень фінансової звітності на предмет наявності ознак шахрайства тільки в економічному аспекті є недостатньою. Для належного застосування професійного скептицизму й обґрунтованого компетентного професійного судження в обов'язковому порядку необхідно керуватися правовими оцінками шахрайства у чинному законодавстві.

2. Застосування аудитором правових оцінок шахрайства має свою специфіку й не може бути спрямовано на підготовку офіційного висновку для юридичної кваліфікації шахрайства. Відповідні положення КК України та КУпАП повинні виконувати для аудитора роль орієнтирів та індикаторів для економічного аналізу та виконання інших аналітичних процедур для дослідження конкретних викривлень фінансової звітності.

3. Кримінально-правова характеристика шахрайства у законодавстві України суттєво відрізняється від відповідних положень законодавства США, Великої Британії та країн Західної Європи. У зв'язку з цим проведення аудиту вітчизняних підприємств, установ та організацій згідно з МСА потребує врахування вимог чинного законодавства України.

2.4. Кримінологічна характеристика шахрайства та її значення для аудиторської діяльності

2.4.1. «Трикутник шахрайства» як основа визначення кримінологічної характеристики шахрайства в МСА. Важливе значення для ідентифікації та оцінювання викривлень фінансової звітності аудитором має кримінологічна характеристика шахрайства. Вона ґрунтується на комплексному застосуванні юридичних знань, соціології,

психології та інших наук.

Значна частина науковців вважають, що кримінологічна характеристика правопорушень має включати дослідження поширеності й суспільної небезпеки відповідної протиправної поведінки, типові способи скоєння незаконних посягань, їх мотивацію та детермінацію, а також визначення характерних особливостей винних осіб [192].

Наведений підхід до вивчення кримінологічної характеристики правопорушення є достатньо широким і має суто кримінологічне значення. МСА пропонують використовувати значно вужчий підхід до кримінологічної характеристики шахрайства [33].

У МСА 240 «Відповідальність аудитора, що стосується шахрайства під час аудиту фінансової звітності» за основу аналізу неправомірних вчинків управлінського персоналу, пов'язаних із викривленнями фінансової звітності, взято «трикутник шахрайства», запроваджений американським кримінологом Дональдом Рей Крессі в 1950-их рр. [193, с. 30]. Так, у п. А1 МСА 240 зазначено, що шахрайство під час фінансового звітування або незаконного привласнення активів передбачають мотив або тиск стосовно вчинення шахрайства, усвідомлену можливість відносно його скоєння та певне логічне виправдання такої дії.

Необхідно зазначити, що концепцію кримінологічного аналізу шахрайства Д.Р. Крессі розроблено шляхом анкетування значного числа засуджених за цей злочин у ті часи. Сам термін «трикутник шахрайства» запропонував значно пізніше Джозеф Уеллс, засновник Асоціації сертифікованих експертів із шахрайства (ACFE).

Крім «трикутника шахрайства», закордонні фахівці також застосовують «квадрат шахрайства», запропонований у 2004 р. Девідом Т. Вулфом (David T. Wolfe) і Даною Р. Хермансон (Dana R. Hermanson), які доповнюють концепцію Д.Р. Крессі такими чинниками, як здатність особи до шахрайства у вигляді необхідних рис характеру та здібностей.

На сьогодні кримінологами та іншими науковцями розроблено цілу низку фундаментальних концепцій з дослідження шахрайства та інших

проявів економічної злочинності. Вони також заслуговують на увагу аудиторів, але потребують окремих досліджень. Розпочати такі дослідження доцільно з аналізу кримінологічної характеристики шахрайства Д.Р. Крессі. Саме її запровадили в МСА у 2000-х рр. після серії скандалів, пов'язаних із фальсифікацією фінансової звітності.

Попри свою довготривалу популярність, «трикутник шахрайства» подібно іншим рекомендаціям потребує критичного оцінювання з позиції сучасних досягнень кримінологічної науки й економічної теорії кримінальної поведінки.

Річ у тім, що переважна частина вчених розглядають причини неправомірної поведінки не у чистому схематичному вигляді й не окремо від наявності інших форм зв'язку, а за наявності фонових явищ і кореляцій. Тільки умовно з метою поглибленого дослідження у складній системі детермінації неправомірної поведінки виділяють причини й умови у вигляді тих чи інших соціально-психологічних факторів. Натомість, коли причинний зв'язок певною мірою з'ясовано, виникає необхідність знову повернутися до цілісної картини криміногенної ситуації і визначення ролі конкретної особистості в її вирішенні. У результаті такого підходу з'являється можливість всебічного вивчення відповідної системи причинного зв'язку у складній мережі залежностей і підпорядкування [194].

Наведена концепція поширюється на всю кримінальну діяльність і не потребує особливого обґрунтування стосовно економічної злочинності. Тим більше, що сам процес криміналізації й декриміналізації конкретних діянь належить до відання суспільства та його державних інститутів. Переконливим прикладом є криміналізація підприємницької діяльності і спекуляції за радянських часів і їх декриміналізація в ринкових умовах.

Наведені застереження відповідно враховано у цьому розділі.

Підвищена увага закордонних фахівців до психологічних аспектів економічної поведінки управлінського персоналу, зокрема бухгалтерів, не є випадковою. Біхевіористичний напрям дослідження поведінки

бухгалтера та інших учасників господарської діяльності посідає провідне місце серед вчених США, Великої Британії та Західної Європи. Звертають на нього увагу й вітчизняні вчені [195]. Тому більш змістовне пізнання «трикутника шахрайства» повинно стати певним початковим кроком на шляху запровадження в аудиторську діяльність досягнень кримінології та економічної психології.

«Трикутник шахрайства» набув своєї популярності завдяки тому, що він надає схематичну характеристику психологічного механізму неправомірної поведінки. Головну увагу приділено прийняттю незаконного рішення у результаті формування відповідного мотиву. Зокрема, пояснює, як ті чи інші мотиви усвідомлюють суб'єкти з-поміж управлінського персоналу у процесі здійснення шахрайства.

Дійсно, мотиви відіграють провідну роль у становленні й реалізації кримінальних намірів, але не самі собою, а у результаті взаємодії з цілою низкою внутрішніх і зовнішніх факторів [196]. Вітчизняні й закордонні вчені вважають їх першою ланкою неправомірної поведінки, яка характеризує внутрішнє спонукання особи до певного вчинку залежно від її ставлення до оточуючого середовища. Вивчення мотиву, зазвичай спрямоване на отримання відповіді, у силу яких обставин конкретний суб'єкт обирає той чи інший вчинок і як він намагається його обґрунтувати для себе й інших осіб.

Водночас для науки і практики вважається явно недостатнім пізнання мотивів неправомірної поведінки, а тим більше на підставі аналізу пояснень винних осіб. Важливе значення має не тільки отримання відповіді від винних осіб стосовно внутрішніх спонукальних чинників, а також з'ясування процесу становлення неправомірної поведінки у часі і просторі.

Пізнання такої проблематики здійснюється шляхом дослідження механізму неправомірної поведінки [197].

2.4.2. Дослідження механізму неправомірної поведінки. Серед науковців отримали поширення три основних підходи до дослідження

механізму неправомірної поведінки:

– *Мотиваційний*: обґрунтовує дослідження особистих властивостей суб'єкта у генезисі незаконних посягань.

– *Біхевіористичний*: перевагу надає зовнішнім стимулам та конкретним ситуаціям, а саму поведінку розглядає як реакцію на зовнішні стимули.

– *Інтегративний період*: поєднує аналіз особистих властивостей суб'єкта і факторів зовнішнього середовища шляхом комплексного застосування знань психології, соціології, правознавства та інших наук.

До кримінологічного аналізу шахрайства найбільш раціональним вбачається інтегративний підхід, оскільки дає змогу більш ґрунтовно оцінювати процес взаємодії управлінського персоналу з оточуючим середовищем, особливості їх реагування на різноманітні ризики.

Згідно із сучасними дослідженнями кримінологів механізм неправомірної поведінки включає в себе психічні процеси у динамічному стані та взаємодії з факторами зовнішнього середовища, які постають детермінантами конкретних вчинків винних осіб. Важливо підкреслити, що весь процес формування кримінальної поведінки є результатом взаємодії особистості з оточуючим середовищем. Середовище впливає на становлення особистості, яка, зі свого боку, впливає своїми активними діями на середовище з метою задоволення потреб та інтересів [198].

У цьому відношенні необхідно звернути увагу на вимоги МСА 315 «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення через розуміння суб'єкта господарювання і його середовища». Основні положення МСА 315 зводяться до того, що процедури оцінювання ризиків суттєвого викривлення самі собою не надають достатніх та прийнятних аудиторських доказів можливого шахрайства. Пропонується проводити комплексний аналіз усієї системи бізнес-ризиків та реагування на них управлінського персоналу. У п. А41 МСА 315 зазначено, що розгляд питання про те, чи призведе бізнес-ризик до виникнення ризику суттєвого викривлення, повинен ґрунтуватися на врахуванні умов, в яких перебуває суб'єкт господарювання. Водночас у п. А44 МСА 315 наголошується, що

управлінський персонал та інші особи обов'язково оцінюють важливі питання господарської діяльності, а отримані результати з різних джерел створюють на них тиск. Зі свого боку, такий тиск може мотивувати управлінський персонал вжити заходів для покращення показників господарської діяльності або викривлення інформації у фінансовій звітності. Основний висновок зводиться до того, що розуміння змісту оцінок суб'єкта господарювання допомагає аудитору під час розгляду того, чи може тиск у напрямі досягнення намічених завдань призвести до дій управлінського персоналу, які збільшують ризик суттєвого викривлення, включаючи викривлення внаслідок шахрайства.

В який спосіб аудитор повинен проводити аналіз суб'єктивних оцінок управлінським персоналом бізнес-ризиків у МСА не зазначено. Має місце тільки МСА 330 «Дії аудитора у відповідь на оцінені ризики», в якому немає повноцінної відповіді на поставлене питання. За цих обставин надані рекомендації орієнтують на необхідність розгляду оцінок управлінського персоналу з позиції професійного скептицизму. Він вимагає визначення можливості наявності суттєвого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства. Розгляд аудитором такої можливості в обов'язковому порядку потребує знання кримінологічної характеристики шахрайства. У протилежному разі професійне судження аудитора буде формальним.

Вважаємо, що виконання завдання повинно ґрунтуватися насамперед на знанні соціально-психологічного механізму неправомірної поведінки. Він орієнтує на необхідності дослідження вчинків управлінського персоналу не як окремих статичних фактів, а у вигляді певного процесу послідовних дій із позиції кримінології та інших наук.

Переважна частина вчених схиляється до того, що механізм неправомірної поведінки складається з таких етапів, як формування мотивів, прийняття рішення, планування шляхом визначення способів та засобів досягнення поставленої мети, практичної реалізації задуманого, після кримінальної діяльності [199].

Сам мотив є достатньо складним внутрішнім спонуканням особи до конкретної дії. Він проявляється у формі бажання, обумовленого потребами та інтересами, а також почуттями, які виникають, загострюються й набувають актуального стану під впливом зовнішнього середовища й конкретної проблемної ситуації.

Одночасно з мотивом формується на рівні свідомості мета як передбачуваний і бажаний результат того чи іншого вчинку. У незаконних вчинках управлінського персоналу мета неправомірного збагачення знаходить своє втілення в попередньо обдуманому умислі.

У процесі прийняття рішення про скоєння правопорушення відбувається прогнозування можливих наслідків реалізації намічених бажань із плануванням майбутньої поведінки відповідно до оцінювання реальних можливостей та наявних засобів. Важливу роль у прийнятті рішення про скоєння кримінального правопорушення відіграє формування практичної готовності суб'єкта вчинити незаконні дії. Становлення такої готовності є результатом взаємодії різноманітних психологічних процесів мотиваційного спрямування у вигляді волі емоцій, інтелекту, стереотипів, ціннісних орієнтацій. Важливе значення має соціальна перцепція, яка характеризує взаєморозуміння між управлінським персоналом та іншими особами.

На основі наведених факторів шляхом їх інтегративного поєднання утворюється кримінальна установка. Вона містить у собі вольову рішучість досягти незаконної мети в результаті кримінального правопорушення.

За своїм змістом кримінальна установка може мати різну стійкість стосовно уявлень як необхідно діяти та який саме результат потрібно отримати. Усе залежить від наявної впевненості в тому, що незаконна мета і спосіб її досягання є оправданими, єдино можливими або вимушеними внаслідок неприйнятності інших варіантів поведінки. У кримінальних правопорушеннях із використанням службових повноважень, переважно спостерігається певний розрив у часі між формуванням незаконної мети і стійкої кримінальної установки. Аналіз таких вчинків

свідчить, що значна частина винних осіб певний період мали достатньо обдуманий варіант незаконної поведінки, але не рішалися на його здійснення. У них виникав відповідний психологічний бар'єр, який мав пояснення у вигляді невідомого страху, наявності різноманітних стримувань, перепон та складнощів зробити перший крок у подоланні можливих негативних наслідків.

В управлінського персоналу, якому притаманна достатня обізнаність з порядком ведення господарської діяльності, кримінальна установка зрештою набуває стійкої вольової визначеності. Зміст їх вольової рішучості залежить як від впливу зовнішнього середовища, так і особистих властивостей суб'єкта. У процесі вирішення конкретної проблемної ситуації можуть домінувати або особисті властивості або фактори зовнішнього середовища. Корективи може вносити неочікувана поява значних можливостей отримати бажаний результат незаконним шляхом. Чим інтенсивніше збудження від впливу зовнішніх чинників і внутрішніх намірів, тим менша ступінь готовності виявляється достатньою для виникнення рішучості діяти неправомірно. У таких випадках суб'єкт може розпочати реалізацію кримінальних намірів маючи загальну уяву тільки відносно перших початкових вчинків.

Подібна імпульсивність поведінки в діях управлінського персоналу скоріш за все є винятком, ніж правилом. Вона може проявлятися залежно від психологічних властивостей суб'єкта, його характеру, інтелектуальних здібностей, а тим самим від особистої оцінки гостроти проблемної ситуації й необхідності прийняття термінових нестандартних рішень.

Будь-якій кримінальній поведінці, зокрема шахрайству, властиве кримінальне самозбереження. Воно підпорядковується загальним психологічним закономірностям свідомої діяльності особистості.

У широкому розумінні самозбереження полягає у прагненні будь-якої системи й кожного живого організму, зокрема людини, зберігати активність для забезпечення належного існування. У людини, наділеною свідомістю та здоровою психікою, самозбереження набуває особливого

стану у разі відчуття та усвідомлення можливої небезпеки. За наявності незаконної діяльності вона набуває кримінологічної спрямованості у вигляді здійснення заходів із протидії викриттю неправомірних вчинків та притягнення до відповідальності.

Необхідно зазначити, що самозбереження не виключає проявів адиктивної ризикової поведінки особистості. Вона може набувати різноманітних аномальних форм, що мають ознаки альтруїзму, героїзму або психічної акцентуації. За будь-яких умов схильність до ризику й потреба в екстремальних вчинках тільки зменшують і притупляють самозбереження, але повністю його не виключають. Також проведеними дослідженнями встановлено, що ризик і самопожертва у героїчних вчинках значною мірою має імпульсивний характер і відсутність всебічного усвідомлення негативних наслідків. Заразом подолання ризику у таких ситуаціях ґрунтується на раніше сформованих цінностях і переконаннях.

В управлінського персоналу, який фальсифікує фінансову звітність задля незаконного збагачення, цінності й переконання характеризуються кримінальною спрямованістю. В їх шахрайських вчинках домінують корисливі мотиви без проявів альтруїзму. Саме вони спрямовують і навіть пригнічують кримінальне самозбереження, особливо за наявності корупційних зв'язків та співучасників з-поміж найвищого керівництва або працівників контролюючих і правоохоронних органів.

Кримінальне самозбереження шахраїв, які використовують надані їм службові повноваження для неправомірного збагачення, проявляється у різноманітних формах. Головним у них є те, що таким кримінальним правопорушенням притаманний заздалегідь обдуманий умисел з попереднім плануванням, як способів неправомірних посягань, так і заходів для їх маскуванню. Насамперед винні посадові особи намагаються обрати такий спосіб шахрайства, який найменше знаходить відображення у бухгалтерських та інших документах, а у разі виявлення його ознак є можливість пояснити помилкою, протиріччями у законодавстві чи цілком

правомірною діяльністю. З метою уникнення будь-яких підозр шахраї з-поміж посадових осіб приховують свої неправомірні вчинки шляхом фальсифікації обліку і фінансової звітності, виготовленням фіктивних документів, знищенням доказів на паперових і електронних носіях під виглядом пожежі, затоплення, крадіжки тощо.

Досить активних форм злочинне самозбереження шахраїв набуває у разі виявлення ознак їх неправомірної діяльності працівниками контролюючих і правоохоронних органів. Винні особи спочатку намагаються ввести в оману й переконати викривачів у правомірності своїх вчинків. Якщо такі спроби не дають бажаного результату, то розпочинається тиск з апелюванням до висновків інших фахівців, що може супроводжуватися поданням судових позовів, підкупом, шантажем, погрозами тощо.

Якщо аудитори та інші контролюючі суб'єкти не стають співучасниками шахрайства шляхом надання порад, консультацій, повного або часткового укриття виявлених порушень, то вони неминуче постають перед вибором адекватних варіантів реагування. Як повинні діяти аудитори за наявності різноманітних форм протидії проведенню перевірки фінансової звітності знайти пряму відповідь на таке питання у законодавстві і стандартах аудиту досить складно.

Мають місце загальні поради з консультацій з юристами, надання негативного висновку та відмови від проведення аудиту. Стосовно перевірки фінансової звітності суб'єктів державного сектору економіки в МСА звертається увага на можливість наявності у законодавстві заборон стосовно відмови від проведення аудиту. Тому виникає необхідність подальшого дослідження наведеної проблематики з метою підготовки відповідних методичних рекомендацій. Вони максимально мають враховувати особливості кримінологічної характеристики шахрайства у сучасних реаліях економічного розвитку України.

Необхідно зазначити, що в умовах тотального поширення тіньової економіки й корупції ризикована поведінка управлінського персоналу не

має значного поширення, а кримінальному самозбереженню менше всього притаманне маскуванню. Виняток становить випадки незаконного збагачення управлінського персоналу без відома найвищого керівництва або власників. Спостереження за незаконною діяльністю вищого керівництва чи власників, а особливо виконання їх неправомірних розпоряджень, стають суттєвим додатковим стимулом шахрайства з боку управлінського персоналу середньої ланки.

Із проведених досліджень вбачається, що шахрайству управлінського персоналу на всіх рівнях, а особливо найвищого керівництва притаманний професіоналізм, організованість і самодетермінація. Їх постійна активність і системність відносно фальсифікації фінансової звітності упродовж тривалого періоду формує в них домінування над обставинами зовнішнього середовища. Такі обставини навіть за наявності певного ризику виглядають для них не перешкодою або тиском, а стимулом до рішучих дій.

2.4.3. Самодетермінація шахрайства та її основні чинники.

Сама собою детермінація злочинності характеризує суб'єктивну сторону кримінальної поведінки. Згідно з психологічними закономірностями принцип самодетермінації полягає в тому, що вплив зовнішнього середовища не прямолінійно й однозначно діє на особу, а в результаті його цілеспрямованого й активного оцінювання у часі і просторі. Оцінка зовнішнього середовища управлінським персоналом у сучасних реаліях містить більше негативного, ніж позитивного, що в кінцевому підсумку призводить до самодетермінації шахрайства у значних розмірах [200].

Основним фактором самодетермінації економічної злочинності є безкарність, обумовлена корупцією в правоохоронних органах і судах. Його наявність має очевидний характер і позитивних тенденцій не спостерігається. Відмічається відсутність політичної волі у владних структур з належного реагування на проблеми економічної злочинності.

Насправді процес самодетермінації злочинності має різноманітні форми. Стосовно шахрайства доцільно звернути увагу на такі тенденції:

1. Нерозкриті правопорушення й отриманий від нього зиск породжує наступне в значно більших обсягах. Шахрайство за таких умов з окремих тривалих епізодів починає перетворюватися в стиль життя.

2. Вчинення додаткових правопорушень стосовно фінансової звітності шляхом підробки документів і втягування в неправомірну діяльність інших осіб.

3. Утворення стійких організованих угруповань вертикального й горизонтального спрямування з подальшим формуванням різних стійких корупційних зв'язків та лобіюванням інтересів у регуляторних і законодавчих органах.

4. Безкарність і повне ігнорування законодавства стає нормою повсякденного життя.

5. Значне поширення кримінальної економічної поведінки й перетворення її на домінуючу модель у суспільстві з утворенням стійких протиправних взаємовідносин влади й бізнесу.

6. Нав'язування суспільству прямих і завуальованих вимог до позитивного або нейтрального ставлення до шахрайства та інших кримінальних правопорушень.

7. Інституалізація фінансової та кримінальної діяльності з наданням їй повноважень із заміщення неефективних державних інститутів. Утворення власної системи норм, зв'язків і відносин. Зворотне відтворення тіньовою економікою легальних економічних відносин у результаті легалізації незаконних доходів та прямої або опосередкованої участі в управлінні державою.

Наведені тенденції досить негативно позначаються на всіх сферах суспільного життя і значно на аудиторській діяльності. На відміну від інших держав з розвинутою демократією, в Україні аудиторські перевірки не дають бажаних результатів. Принципова позиція аудиторів з боку управлінського персоналу й найвищого керівництва господарюючих суб'єктів досить часто спричиняє негативну реакцію й не знаходить підтримки регуляторних органів.

2.4.4. Висновки за розділом:

1. Професійна підготовка аудиторів стосовно знання соціально-психологічних аспектів шахрайства потребує вдосконалення.

2. Важливе значення має розроблення методичних рекомендацій з ідентифікації та оцінювання аудиторами ризиків шахрайства на основі їх кримінологічної характеристики.

3. На законодавчому рівні необхідно передбачити заходи з підвищення відповідальності аудиторів за виявлення шахрайства та їх правового захисту.

2.5. Біхевіоризм в аудиторській діяльності та його вплив на юридичний зміст МСА

2.5.1. Аналіз наукових досліджень з питань біхевіоризму у сфері бухгалтерського обліку та аудиту. Концепція біхевіоризму або вчення про поведінку як результат взаємодії стимулів зовнішнього середовища і реакції на них індивіда становить важливе значення для розуміння змісту МСА.

Центральне місце в їх логічній конструкції посідають мотиви поведінки учасників облікового процесу та аудиту. Такий методологічний підхід до побудови МСА обумовлено тим, що біхевіоризм ґрунтується на позитивізмі та практицизмі. Вони домінують не тільки в МСА, а загалом в англо-американській системі права, якій найменше властивий нормативізм, що притаманний континентальній і вітчизняній системі права. Розбіжності у правових системах вимагають не тільки належного розуміння МСА, а також їх гармонізації до нормативно-правових актів України.

Питання біхевіоризму (від англ. *behavior* – поведінка) всебічно висвітлюється в зарубіжних публікаціях, особливо в США. Як науковий підхід його застосовують у різних галузях знань для дослідження поведінки тих чи інших суб'єктів в різноманітних ситуаціях, зокрема у сфері бухобліку та аудиту. Центральне місце в таких дослідженнях

відведено поведінковим аспектам незалежності аудитора, професійному скептицизму та виявленню шахрайства [201-203].

Деякою мірою цю проблематику намагаються розглядати і вітчизняні вчені [204]. У цьому відношенні заслуговують на увагу наукові дослідження, спрямовані на обґрунтування необхідності аудиту мотивами діяльності людини [17, с. 172-180; 205]. В такого роду дослідженнях деякі вчені висувають припущення, що результатом розвитку теорії агентів постає біхевіористичний підхід до розуміння аудиту. Наявність зазначеного взаємозв'язку пояснюють зростанням ролі суб'єктивного фактору у прийнятті рішень під час формування бухгалтерської інформації. На їхню думку, практичний інтерес становить застосування методів біхевіоризму для управління відносинами, які виникають між підприємством та особами, котрі вкладають свій капітал у розвиток бізнесу [17, с. 30].

Тому цілком логічно буде передусім з'ясувати, в чому полягає сутність біхевіоризму та як він знаходить своє втілення в аудиторській діяльності. В такому аспекті актуальним також є питання впливу біхевіористичного підходу на юридичний зміст МСА.

Переважно погляди науковців зводяться до того, що біхевіоризм вважають психологічною теорією, яка розглядає поведінку людини у вигляді реакції на зовнішні стимули. Сам принцип біхевіоризму вперше запропонував Дж. Ватсон у статті «Психологія з погляду біхевіориста» (1913 р.). Попередниками теорії біхевіоризму називають І.М. Сеченова (1829-1905 рр.), В.М. Бехтерева (1857-1927 рр.) та І.М. Павлова (1849-1936 рр.). На основі їх вчення про умовні та безумовні рефлекси склалися відповідні знання стосовно поведінки живих істот на протигагу поглядам теологів та гуманістів на душу та духовний стан людини [206, с. 60-68].

Основний розвиток біхевіоризму як наука про поведінку отримав у 1930-і рр. Сформований в ті часи класичний біхевіоризм розглядав поведінку людини і тварин як взаємодію стимулів зовнішнього середовища і реакцій організму на такі стимули. Тому предметом психології стали розглядати не свідомість, а поведінку індивіда, як відповідну реакцію на

різноманітні стимули. Суб'єктивні переживання повністю не заперечували, але надавали їм другорядне значення, які також залежали від словесних або емоційних впливів на особистість. У таких випадках вели мову про наявність в індивіда другої сигнальної системи. Тим самим психічні стани людини зводилися до «чорного ящика», для пізнання змісту якого достатньо спостережень зовнішніх факторів на вході та виході типу «стимулу» та «реакції».

З появою в середині ХХ ст. необіхевіоризму деякою мірою подолано обмеженість класичного біхевіоризму. З'явилися поняття «проміжних змінних» між стимулом і реакцією. Необіхевіористи стали визнавати наявність певного «внутрішнього світу», який визначає різноманітність та неоднозначність у поведінці людей стосовно їх реакцій на зовнішнє середовище. З розвитком когнітивізму, який орієнтується на пояснення психічних процесів у вигляді свідомості, інтересів, мотивів та установок, з'явився соціальний біхевіоризм, а також інші течії.

У соціальному біхевіоризмі людина є не пасивним учасником, а визначальним складником між стимулом та реакцією. Вона здатна діяти відповідно під впливом як зовнішніх так і внутрішніх факторів. Так, у сфері біхевіоризму сформувався соціально-психологічний підхід до поведінки людини. Погляди представників рефлєкторного і соціального спрямування біхевіоризму значно почали збігатися. Згідно з їх концептуальними положеннями головним джерелом розвитку особистості є оточуюче середовище, в якому вона постає продуктом навчання. Отримані особистістю властивості характеру становлять результат поведінкових рефлєксів і соціальних навичок.

Не вдаючись в різні течії та дискусії, доцільно відмітити, що біхевіористи соціального спрямування вважають, що особистість формується і розвивається в міру соціалізації, виховання та навчання. Водночас ранні роки людини розглядаються як більш вагомі, оскільки основа знань і здібностей формується ще в дитинстві.

За переконаннями представників цього напрямку, в особистості

рівною мірою наявні раціональні та ірраціональні процеси. В одних випадках людина може чітко усвідомлювати свої вчинки, а в інших – не надавати їм важливого значення. Саме тому послідовники соціального біхевіоризму пояснюють розум через поведінку на основі дослідження соціальних зв'язків. Вони дотримуються тієї думки, що людина не є пасивним елементом в ланцюгу між подразниками та реакцією. Вона постає активною частиною, спроможною діяти відповідно до імпульсів та зовнішніх факторів. Особистість оцінює подразники і реагує на них з урахуванням такої оцінки.

В соціальному біхевіоризмі зв'язок між стимулом та реакцією хоча і застосовується для пояснення поведінки, але має відносне значення. Такий зв'язок аналізують в аспекті концепції ставлення, згідно з якою накопичення та інтерпретацію досвіду особистість застосовує для формування своєї позиції, спроможної змінювати поведінку та спричиняти конкретний тип реакції. Зі свого боку, ці реакції та установки можуть діяти як стимули для інших.

Сама взаємодія з іншими, як соціальний і культурний контекст, в якому він здійснюється, застосовується у вигляді стимулу для емісії поведінки. Натомість поведінка, зі свого боку, викликає реакцію оточення. У кінцевому підсумку поведінка особистості стає стимулом, який провокує відповідь в іншого.

Філософським джерелом біхевіоризму є ідеї позитивізму, які полягають у прагненні звести початок науки до експериментальних даних. Є певний зв'язок біхевіоризму з американським прагматизмом. Саме від прагматистів психологи взяли концепцію проблемної ситуації. Значна частина біхевіористів висловлювала наміри покінчити з дуалізмом душі й тіла. Тому характерною рисою біхевіоризму називають схильність до монізму як одного основного принципу або першооснови всього суцього. Зокрема, деякі представники біхевіоризму пропонують всю поведінку людини розглядати в аспекті оперантного кондиціонування, системі навчання, що базується на застосуванні заохочень і покарань стосовно певної

поведінки. Незважаючи на низку недоліків і радикалізм, біхевіоризм дотепер залишається впливовим напрямом, особливо в США та інших англомовних країнах.

Біхевіоризм як вчення про поведінку значно проник в економічні та юридичні науки. В середині ХХ ст. сформувався біхевіористичний або поведінковий бухоблік та аудит. З'явилися присвячені цій проблематиці окремі журнали та наукові дисципліни у ЗВО.

Головне полягає в тому, що домінування біхевіоризму в англо-американських країнах обумовило відповідний вплив на стандарти обліку та аудиту, зокрема міжнародних. У визначенні їх юридичного змісту основний наголос стали робити на мотивах поведінки учасників облікового процесу і аудиту, а отже, здійснювати їх нормативне регулювання.

2.5.2. Мотиви поведінки учасників аудиту як головний чинник правового регулювання в МСА. В європейських країнах, а також в Україні законодавство і нормативні акти мають іншу логічну конструкцію ніж в англо-американських. Що стосується аудиту, то основну його мету визначають досить лаконічною нормою як перевірку достовірності, повноти та відповідності законодавства фінансової звітності. Водночас мотиви і поведінку учасників облікового процесу і аудиту в нормативних актах не відображають. Натомість у МСА, зокрема в МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» зазначено, що метою аудиту є підвищення довіри визначених користувачів до фінансової звітності. В такому контексті термін «довіра» відображає не що інше, як психологічний зміст відносин між аудитором і користувачами фінансової звітності. У широкому аспекті «довіру» можливо тлумачити як психологічну ірраціональну категорію, що характеризує поведінку окремого індивіда, визначаючи його почуття, стан та соціальні настанови.

Згідно з п. 3 МСА 200 досягнення вищенаведеної мети здійснюється аудитором в результаті висловлювання думки про те чи складена

фінансова звітність в усіх суттєвих аспектах відповідно до застосованої Концептуальної основи. В якості основи для аудиторської думки МСА вимагають, щоб аудитор отримав обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить викривлень внаслідок шахрайства або помилки. Так, для підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності аудитор виконує завдання з надання впевненості шляхом висловлення думки стосовно фінансової звітності. Термін «надання впевненості» також має відповідний психологічний зміст. Він в соціально-психологічному аспекті характеризує відносини між аудитором і замовниками аудиту, а також користувачами фінансової звітності.

Сама собою впевненість є психологічною характеристикою переконань особистості, які ґрунтуються на власному досвіді та залежать від зовнішнього середовища. Впевненість також можливо визначити як психічний стан людини, за якого вона вважає деякі знання правдою. В теорії пізнання впевненість розглядають як переконання стосовно відповідних аспектів знання.

Стосовно виконання аудитором завдань з надання впевненості, то відповідно до вимог МСА він повинен, керуючись професійним скептицизмом, висловити професійне судження стосовно достовірності, повноти і відповідності законодавства фінансової звітності. Тим самим на підставі отриманих доказів з'ясувати, якою мірою можливо довіряти фінансовій звітності стосовно відсутності викривлень, обумовлених шахрайством чи помилкою. Стосовно отриманих результатів повідомити замовників аудиту, а у разі виявлення шахрайства – найвище керівництво і правоохоронні органи.

Щоб висловити у своєму професійному судженні достатній рівень впевненості стосовно стану фінансової звітності, МСА вимагають від аудиторів провести всебічний аналіз економічної поведінки управлінського персоналу стосовно їх реагування на існуючі ризики можливого викривлення фінансової звітності. Зокрема, в МСА 315 «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення» передбачено, що аудитор

ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвого викривлення здійснює в результаті розуміння суб'єкта господарювання та його середовища. Під розумінням суб'єкта господарювання МСА розглядають не штучно сконструйовану юридичну особу, а певних індивідів з їх інтересами, мотивами та установками відносно їх реагування на оточуюче середовище.

Центральне місце в розумінні суб'єкта господарювання аудитором МСА 315 відводить його бізнес-моделі. У п.п. А61, А67 та Додатку 1 до цього МСА детально описано цілі та сфера застосування бізнес-моделі суб'єкта господарювання. Насамперед звертається увага на те, як суб'єкт господарювання розглядає свою організаційну структуру, операції або сферу діяльності, бізнес-напрями, процеси, можливості зростання, глобалізацію, нормативні вимоги і технології, а також інші питання. Водночас звертається увага на те, як наявні в оточуючому середовищі бізнес-ризиків можуть мати безпосередні наслідки для ризиків суттєвих викривлень стосовно класів операцій, залишків рахунків та розкриття інформації на рівні тверджень або безпосередньо фінансової звітності. Основний висновок в МСА 315 зводиться до того, що не всі бізнес-ризиків завжди призводять до суттєвих викривлень фінансової звітності. Питання про те, чи може бізнес-ризик призвести до появи ризиків суттєвих викривлень, належить розглядати у контексті реальних подій та умов, спроможних сприяти виникненню ризиків суттєвих викривлень. Серед таких подій та умов в Додатку 2, п.п. А7, А8 та А85-89 МСА 315 наведено невід'ємні фактори ризику. Вони включають характеристику тих подій або умов, які впливають на схильність тверджень управлінського персоналу про клас операцій, залишок рахунку чи розкриття інформації до певного викривлення, обумовленого шахрайством або помилкою.

Так, наведені в МСА 315 рекомендації з ідентифікації та оцінювання суттєвих викривлень фінансової звітності повністю ґрунтуються на аналізі економічної поведінки управлінського персоналу. Пропонується з дотриманням професійного скептицизму розглядати вплив бізнес-ризиків як стимулів зовнішнього середовища на формування бізнес-

моделі економічної поведінки управлінського персоналу. В результаті професійного судження з'ясувати, якою мірою бізнес-ризиків спроможні виступати детермінантами суттєвих викривлень фінансової звітності, обумовлених шахрайством чи помилкою.

Досить змістовний аналіз економічної поведінки управлінського персоналу містить МСА 240 «Відповідальність аудитора стосовно шахрайства». В ньому МСА всебічно розглядається кримінологічна характеристика неправомірної поведінки управлінського персоналу в аспекті таких соціально-психологічних факторів, як мотив вчинення шахрайства, тиск зовнішнього середовища, можливості вчинення шахрайства, ставлення та виправдання шахрайства.

Зі змісту МСА 240 вбачається, що наведена в цьому кримінологічна характеристика шахрайства становить обов'язкову передумову оцінювання аудитором бізнес-ризиків стосовно викривлення фінансової звітності, а також схильності фінансової звітності до викривлень під впливом відповідних способів шахрайства. Саме такий підхід до оцінювання поведінки управлінського персоналу, поданої у вигляді певної бізнес-моделі, вимагає від аудитора дотримуватися принципу професійного скептицизму. Згідно з МСА аудитор зобов'язаний дотримуватися професійного скептицизму протягом всього аудиту, визнаючи можливість викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки незалежно від позитивної оцінки управлінського персоналу. Визнання можливості викривлення фінансової звітності в обов'язковому порядку передбачає висування аудитором припущень шляхом моделювання поведінки управлінського персоналу, що безпосередньо зазначено в МСА 315. На підставі моделювання поведінки управлінського персоналу аудитор висуває припущення у формі версії для планування аудиторських процедур з метою отримання аудиторських доказів.

Як зазначено в п. А12 МСА 315, професійний скептицизм – це ставлення аудитора до фінансової звітності під час формування професійних суджень, які потім слугують основою для дій аудитора. Відповідно до

вимог МСА спрямованість дій аудитора полягає в тому, щоб отримати аудиторські докази, які забезпечують належну основу для оцінювання ризику. Процедури оцінювання ризиків передбачено МСА500, МСА 330, а також МСА540, МСА 550, МСА 570 і МСА600. В них визначено конкретні питання, що включають в себе процедури, розроблені та виконувані для ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвих викривлень внаслідок шахрайства або помилки як на рівні фінансової звітності, так і в результаті тверджень. У цьому разі – викривлень, спричинених неправомірною поведінкою управлінського персоналу.

Отже, є всі підстави вважати, що біхевіоризм становить концептуальну основу МСА. Водночас необхідно зазначити, що він значною мірою визначає змістовне наповнення МСА як нормативно-правових актів.

2.5.3. Порівняльний аналіз впливу біхевіоризму на МСА та законодавство України. З порівняння логічних конструкцій норм МСА і законодавства України з питань аудиторської діяльності вбачається їх значна відмінність. В МСА мета аудиту визначається як підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності. У законодавстві України аудит іменують незалежною формою фінансового контролю і його метою називають перевірку достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності. У цьому разі має місце формалізована норма широкого значення без визначення її соціально-психологічного змісту. Її ключовим терміном є перевірка, спрямована на визначення достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності. Якою мірою така перевірка підвищить ступінь довіри визначених користувачів до фінансової звітності, – питання залишається відкритим. У разі негативного висновку у звіті аудитора замість довіри до фінансової звітності виникне недовіра.

Водночас, якщо розглядати поведінку учасників облікового процесу і аудиту в соціально-психологічному аспекті з позиції прагматизму, сам факт проведення аудиту позитивно впливає на управлінський персонал,

оскільки спонукає їх до належного ведення фінансово звітності. Зі свого боку, визначені користувачу фінансової звітності в широкому загалі більше довіряють перевіреним аудитором фінансовій звітності, ніж такій, що не пройшла перевірку. В такому контексті результат перевірки має вторинне значення. Наявність негативного висновку за конкретним фактом не виключає вагомої соціальної ролі аудиту стосовно позитивного впливу на поведінку управлінського персоналу та визначених користувачів фінансової звітності.

У цьому разі мають місце різні логічні конструкції норм в законодавстві України і МСА. Оскільки біхевіоризм ґрунтується на позитивізмі і прагматизмі, то оцінювати логічну конструкцію норм МСА доцільно з позиції домінування позитивізму та прагматизму. Натомість нормам в законодавстві України з питань аудиторської діяльності більшою мірою притаманний нормативізм.

Сам собою нормативізм має як позитивні, так і негативні аспекти. Його основним недоліком є ігнорування соціальної обумовленості держави і права, економічного і психологічного змісту правових норм. Незважаючи на низку недоліків, радянська наука максимально застосовувала радикальні погляди прихильників нормативізму для побудови соціалістичної системи права. Замість верховенства права наголошувалось на верховенстві закону, що втілює волю пануючого класу [208, с. 32-35].

Необхідно зазначити, що, на відміну від нормативізму, джерелом знань у позитивізмі і прагматизмі є емпіричні факти і досвід. В середині ХХ ст. сформувався логічний позитивізм або неопозитивізм, що має спільні з попередниками ознаки, оскільки абсолютизує методи точних наук. Виникнення постпозитивізму пов'язують з книгами Карла Попера «Логіка наукового відкриття» (1953 р.) і Томаса Куна «Структура наукових революцій» (1963 р.) [209, с. 465-475; 210, с. 124-126; 211].

У праві позитивізм склався під впливом досягнень природничих наук в ХІХ ст. До уваги стали брати лише діюче реальне право у вигляді певного емпіричного матеріалу, який можливо досліджувати подібно

природничим наукам. Приватне і публічне право відносили до категорії тих явищ, які виробляються публічною владою шляхом встановлення певних норм.

Початок розвитку позитивізму покладено в Англії, країні прецедентного права. Певний розвиток правовий позитивізм отримав також у країнах континентального або європейського права.

Необхідно відмітити, що нормативний позитивізм не повністю збігався з філософським позитивізмом. На початку ХХ ст. у право все більше стали проникати психологія та соціологія. Водночас у наведеному періоді серед позитивістів з'являються радикальні течії, які повністю заперечують природне право і проповідують ідеї «чистої теорії права». Особливим проявом такого юридичного позитивізму став нормативізм.

Стосовно позитивізму – переважна частина його послідовників усвідомили помилковість свого підходу і визнали за необхідне повернутися до класичної філософії. Зокрема, у США неопозитивізм знайшов відображення у прагматизмі, в якому позитивістські тенденції переплітаються з ірраціоналізмом. Загалом концепція прагматизму в праві поставила знання в пряму залежність від реальності. Особливість прагматичної методології у праві полягає в тому, що вона орієнтується не лише на аналіз правової норми, а на врахування її соціального змісту. Тобто предметність юридичної конструкції вбачається не в самій нормі, як формі й способі існування права, а в її змісті, у тих відносинах, які ця норма відтворює.

Сам собою прагматизм вважають оригінальною і суто американською філософією, яка відрізняється від європейських філософських концепцій. Прихильники прагматизму намагаються викладати свої думки максимально чітко у вигляді певних рецептів. Тому американський прагматизм ще називають філософією ділової людини.

Такий концептуальний підхід передусім притаманний англо-американській юриспруденції. В ній домінує підкреслена схильність до практичної спрямованості. Вона найменше орієнтується на філософію

права на відміну від континентальної системи. Спираючись на сукупність узагальнених судових прецедентів, англо-американська система права не визнає поділу норм на імперативні та диспозитивні, не розглядає окремо публічне та приватне право, а натомість надає пріоритет юридичним нормам процесуального права над матеріальними.

Необхідно зазначити, що в юриспруденції є ціла низка різноманітних концепцій з визначення сутності права [211]. З одного боку, його розглядають як природне явище, яке притаманне кожному індивіду як живій істоті й члену суспільства, а з іншого – право вважають штучним утворенням у вигляді законів та підзаконних актів. Також пропонують розглядати право як цілісне явище, де природне та позитивне право необхідно вивчати з позиції закону боротьби та єдності протилежностей. У такий спосіб таке поєднання становить ядро діалектики та характеризують джерело саморуху й розвитку подібно природі і соціальній реальності [212].

Насправді та чи інша правова система має свої суттєві ознаки та відмінності, які так чи інакше впливають на аудиторську діяльність у конкретній країні. Тоді необхідно мати на увазі англо-американську систему права, яка значно впливає на нормативний зміст міжнародних стандартів бухгалтерії і аудиту. Саме в результаті наведених обставин і виникають розбіжності стосовно тлумачення юридичних конструкцій міжнародних стандартів бухгалтерії та аудиту з позиції континентальної системи права, до якої належить Україна.

Характерним прикладом є запровадження у ст. 4 Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» такого принципу ведення бухгалтерії, як превалювання сутності над формою. Наведений принцип означає, що операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми. Прихильники цього принципу на його підтвердження навіть наводять різноманітні рішення ВС України, і водночас забувають, що в Україні на зразок європейських країн діє принцип верховенства права, який вимагає, щоб наявні у законодавстві правові норми відповідали реальному змісту. За наявності

розбіжностей в них повинні вноситися корективи [213].

Необхідно також звернути увагу, що сам принцип превалювання сутності над формою викликає критичне сприйняття і в європейських країнах, де панує континентальне право. Відомо, що сам принцип з'явився в обліку під впливом Великої Британії. Спочатку його запровадили в нормативних документах США, а потім у міжнародні стандарти бухгалтерії. Спроби всіякого поширення принципу превалювання сутності над формою в європейських державах постійно стикаються з різного роду проблемами. Вчені Франції та Італії навпаки наполягають на юридичній спрямованості бухгалтерії, в якому передбачена в нормативних актах форма повинна превалювати над економічним змістом господарської операції. Виходить, якщо юридична норма не буде превалювати над економічним змістом господарської операції, то вона не буде її регулювати [214].

Проблеми з відображенням в обліку господарських операцій відповідно з принципом превалювання сутності над формою повною мірою позначається і на проведенні аудиту в Україні. Зокрема, в ході перевірки підприємств Оборонпрому з боку ДАС виникли суттєві розбіжності стосовно оцінювання отриманого прибутку у фінансовій звітності з боку управлінського персоналу і аудиторів. Одні наполягають на превалюванні сутності над формою, а інші навпаки вимагають внесення змін в нормативно-правові акти [215].

За наявності таких відмінностей країни ЄС обрали достатньо виважений підхід до запровадження МСА. В п. 26 Директиви 2006/13/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, передбачено, що держави-члени можуть застосовувати національні стандарти аудиту, процедури чи вимоги за умови, що Комісія не прийняла МСА, який охоплює відповідне предметне питання.

Проблема полягає в тому, що менше половини країн ЄС застосовує МСА, які тією чи іншою мірою поширюються на їх аудиторську діяльність. Інші країни ЄС застосовують національні стандарти аудиту, що тільки

деяким способом узгоджуються з МСА і мають відповідні розбіжності з ними [216, 217].

В Україні ситуація склалася дивно. Наприкінці 1990-х рр. АПУ не спромоглася розробити національні стандарти аудиту і не знайшла нічого кращого, як запровадити в повному обсязі МСА, хоча і не мала на таке рішення ніяких повноважень [218]. В Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» вирішили продовжити починок АПУ. У ст. 13 цього Закону прямо записали, що аудитори та суб'єкти аудиторської діяльності проводять аудиторську діяльність відповідно до МСА. Що робити з тим, що нормативно-правові акти України і МСА мають різні правові конструкції – у законодавстві нічого не зазначено. Методичних рекомендацій з цього питання немає.

Як свідчить досвід, спроби механічного запровадження деяких положень МСА в нормативно-правові акти України створює в них суперечливий зміст. Зокрема, в Закон України «Про аудиторську діяльність» в редакції 1993 р. внесли в 2011 р. уточнення стосовно поняття аудиту. Додали, що аудит – це не просто перевірка фінансової звітності, а перевірка з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах... згідно з вимогами користувачів. Зрозуміло, що вимоги користувачів у цьому разі не мають ніякого значення, оскільки аудитор дотримується принципу незалежності і вимог МСА. Крім того, в результаті занадто розширеного тлумачення поняття аудиту втратило суттєві ознаки. У такий спосіб воно набуло розпливчастого змісту. В цьому понятті одночасно наявні діаметрально протилежні ознаки соціально-психологічного і нормативного змісту, які не узгоджуються між собою достатньою мірою.

У новому Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» не спромоглися визначити повноцінне поняття аудиту, розбавили його різноманітними уточненнями та доповненнями, які не мають суттєвого значення. Вийшло, що аудит фінансової звітності – це аудиторська послуга з перевірки даних бухгалтерії і показників

фінансової звітності юридичної особи або представника іноземного суб'єкта господарювання, або іншого суб'єкта, який надає фінансову звітність та консолідовану фінансову звітність групи з метою висловлення незалежної думки аудитора про її відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, МСФЗ або іншим вимогам. Деякі аспекти цього поняття взагалі складно тлумачити, особливо стосовно юридичної особи, представництва іноземного суб'єкта або іншого суб'єкта. Водночас у Законі не визначено, для яких юридичних осіб та інших суб'єктів проведення аудиту є обов'язком. За будь-яких обставин таке визначення виходить за межі нормальної логічної конструкції поняття аудиту.

Не зайвим буде нагадати, що в Законі України (редакції 1993 р.) містилася окрема стаття про обов'язкове проведення аудиту. Не зрозуміло чому в новому Законі вирішення цього питання перенесли в Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Загалом Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» розробники намагалися максимально пристосувати до положень директиви 2006/43/ЄС, яка не містить визначень змісту окремих понять. Вони отримали відповідне поширення в різного роду зарубіжних методичних рекомендаціях та наукових публікаціях.

У зв'язку з наведеними обставинами, гармонізації вітчизняних нормативно-правових актів з питань аудиторської діяльності до європейського законодавства вимагає наукового обґрунтованого підходу, а не механічного запровадження. Передусім це стосується МСА.

У процесі підготовці проекту Закону «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» вносились пропозиції стосовно гармонізації вітчизняних нормативно-правових актів до МСА, але їх відхилено: Вони мали такий зміст:

«Стаття 19. Стандарти аудиту.»

Стандарти аудиту є нормативно-правовими актами, які визначають порядок проведення аудиту та надання інших аудиторських послуг.

Стандарти аудиту приймаються Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю з дотриманням вимог цього Закону та інших нормативно-правових актів, а також Міжнародних стандартів та інших документів міжнародних організацій.

Стандарти аудиту підлягають реєстрації в Міністерстві юстиції України і є обов'язковими для аудиторів, аудиторських фірм, державних органів та органів місцевого самоврядування, господарюючих та інших суб'єктів приватного і публічного права.

В порядку та на умовах, визначених Міжнародною федерацією бухгалтерів та актами Європейського Союзу в Україні застосовуються Міжнародні стандарти аудиту.

Рішення стосовно запровадження Міжнародних стандартів аудиту приймається Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, за кожним Міжнародним стандартом окремо, з наданням методичних рекомендацій з порядку їх застосування.

Міжнародні стандарти аудиту та інші акти міжнародних організацій з питань аудиту застосовуються в частині, що не суперечить законам та іншим нормативно-правовим актам України.

Вимоги Міжнародних стандартів аудиту може бути поширено тільки на суттєві аспекти аудиторської діяльності. В окремих випадках аудитор має право не дотримуватися положень міжнародних стандартів аудиту за умови належного обґрунтування такого рішення.

«Рекомендації з врегулювання розбіжностей між нормативно-правовими актами України і Міжнародними стандартами аудиту надаються Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. За необхідності такі рекомендації погоджуються з Міжнародною федерацією бухгалтерів. Міжнародні стандарти аудиту як офіційні нормативно-правові акти публікуються Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю державною мовою з дозволу Міжнародної федерації бухгалтерів за умови засвідчення автентичності перекладу повноважним суб'єктом. Міжнародні стандарти аудиту набувають чинності з дня запровадження їх в Україні Органом суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, і не підлягають реєстрації в Міністерстві юстиції України. Рішення стосовно запровадження в Україні Міжнародних стандартів аудиту нормативно-правового змісту, реєструються в Міністерстві юстиції України.

Інші акти міжнародних організацій з питань аудиту запроваджуються на території України виключно законами України або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

2.5.4. Висновки за розділом:

1. МСА значно відображають англо-американську правову систему, яка ґрунтується на позитивізмі і практицизмі, що обумовлює її відмінність від європейської правової системи.

2. Позитивізм і практицизм становлять основу біхевіористичного підходу в аудиторській діяльності, що знаходить своє відображення в МСА.

3. Запровадження в Україні поведінкового аудиту становить відповідну новизну і потребує науково-обґрунтованих методичних рекомендацій.

ГЛАВА 3

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1 Ризик-орієнтований підхід в аудиторській діяльності

Ризик-орієнтований підхід (РОП) в аудиторській діяльності є не тільки обов'язковою передумовою оцінки аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства, а також врахування власних ризиків з визначення найбільш ефективних аудиторських процедур. Характерно, що РОП в аудиторській діяльності з'явився не одразу, а на певному історичному етапі його розвитку. Спочатку наприкінці XVIII ст. започаткували рахунковий аудит, завданням якого було підтвердження максимального числа бухгалтерських операцій. В подальшому з'явився тестовий аудит, мета якого полягала в проведенні тестів стану внутрішнього контролю та аналізу найбільш вагомих операцій. На зміну рахунковому і тестовому аудиту прийшов РОП до вивчення ризиків у діяльності господарюючого суб'єкта та оцінки ризику в аудиторській діяльності.

Необхідно зауважити, що історичний розвиток аудиту мав закономірний характер, підпорядкований дії законів діалектики. На кожному етапі відбувалося вдосконалення попередніх досягнень шляхом підвищення ефективності аудиторських процедур, які виконувались на попередніх етапах.

Відповідно РОП не ігнорує рахункові і тестові процедури перевірки фінансової звітності, а зосереджує їх виконання на конкретних ризиках в діяльності господарюючого суб'єкта за умови визначення ризику в процесі аудиту.

Підтвердженням наведеного положення є вимоги МСА 330 «Дії аудитора у відповідь на оцінені ризики» стосовно можливостей та ефективності застосування аудитором РОП. У п. 18 МСА 330 наголошено на тому, що незалежно від оцінки ризиків суттєвого викривлення аудитор повинен розробити й виконати процедури у суті для кожного суттєвого

класу операцій, залишку рахунків та розкриття інформації. Згідно з п.п. А42-А47 МСА 330 таку вимогу обумовлено тим, що оцінка ризику аудитором є довільною і може не ідентифікувати всі ризики суттєвого викривлення. Також є невід'ємні обмеження внутрішнього контролю, включаючи нехтування ним управлінським персоналом.

За своїм змістом аудиторські процедури призначено для одержання достатніх аудиторських доказів з метою виявлення суттєвих викривлень на рівні тверджень. Вони включають тести деталей та аналітичні процедури по суті.

У зв'язку з цим виникає питання, що таке ризик в господарській і аудиторській діяльності. Як він впливає на проведення аудиту стосовно оцінювання поведінки управлінського персоналу.

3.1.1. Поняття ризику в господарській та аудиторській діяльності. Зазвичай поняття ризику пов'язують з можливістю настання негативних наслідків. Сама можливість характеризується невизначеністю зі значним числом параметрів, які передбачити і виміряти можливо тільки умовно. В публікаціях з ризик-менеджменту властивості ризику розглядають в аспекті: ймовірність їх настання, причинно-наслідкових зв'язків, сили впливу, спроможності управління.

Діяльність будь-якого сучасного підприємства здійснюється в умовах ризику і на власний ризик. Такі ознаки підприємницької діяльності наведено у ст. 42 ГК України. Державні і комунальні, зокрема некомерційні підприємства, функціонують в ринкових умовах, а їх господарська діяльність також пов'язана з ризиками.

Для забезпечення ефективної діяльності в конкурентному ринковому середовищі будь-якому підприємству необхідно приймати обґрунтовані ризикові рішення у поєднанні з належним управлінням проблемними і суперечливими процесами. Тому ризик-менеджмент становить обов'язковий вид діяльності підприємств, який певною мірою поширюється і на сферу фінансів.

Організації ризик-менеджменту на підприємстві визначається міжнародними стандартами, зокрема ISO 31000-2000 «Ризик-менеджмент. Принципи та рекомендації», а також вітчизняними нормативними актами та внутрішніми нормативними документами підприємства. Серед них доцільно звернути увагу на Звіт про управління та Антикорупційні програми. На окремих підприємствах розробляються спеціальні програми з ризик-менеджменту. Аналіз аудитором виконання таких програм дає змогу оцінити стан внутрішнього контролю на підприємстві.

Порядок ідентифікації та оцінювання бізнес-ризиків в діяльності господарюючих суб'єктів визначено МСА 315, в якому зазначено, що бізнес-ризик за своїм змістом є ширшим, ніж ризик суттєвого викривлення фінансової звітності, хоча й включає останній. Наведений підхід орієнтує аудитора на необхідність оцінювання бізнес-ризиків з позиції професійного скептицизму. Він полягає в тому, що аудитор у своєму професійному судженні стосовно бізнес-ризиків повинен досліджувати наявність в них можливостей викривлення фінансової звітності незалежно від позитивної оцінки управлінського персоналу. Зі свого боку, поведінку управлінського персоналу стосовно бізнес-ризиків аудитору належить оцінювати на основі «трикутника шахрайства», який наведено в МСА 240, і таким способом визначати, якою мірою бізнес-ризика чинять тиск і формують мотиви шахрайства, чи є в оточуючому середовищі можливості для шахрайства, яке ставлення до викривлень фінансової звітності та їх логічне виправдання з боку управлінського персоналу.

Орієнтир аудитора і зосередження його уваги на бізнес-ризиках суб'єкта господарювання, обумовлює необхідність врахування власних ризиків стосовно ідентифікації та оцінювання викривлень фінансової звітності.

Зміст аудиторського ризику розглядається в п. 13 МСА 200, в якому зазначено, що *аудиторський ризик* – це ризик того, що аудитор висловить невідповідну думку в разі, якщо фінансова звітність суттєво викривлена. За своїм змістом аудиторський ризик є функцією ризику

суттєвого викривлення та ризику невиявлення.

Ризик суттєвого викривлення – це ризик того, що фінансова звітність, яка не перевірялась аудитором в процесі аудиту, містить суттєві викривлення. Він складається з двох компонентів на рівні тверджень:

– властивий (невід’ємний) ризик – вразливість твердження стосовно класу операцій, залишку рахунку або розкриття інформації або в сукупності з іншими викривленнями, перед тим, як брати до уваги будь-які відповідні заходи контролю;

– ризик контролю – ризик того, що викривлення, яке може трапитися у твердженні стосовно класу операцій окремо або в сукупності з іншими викривленнями, не буде своєчасно попереджено або виявлено та виправлено системою внутрішнього контролю суб’єкта господарювання.

Ризик невиявлення – це ризик того, що процедури, виконані аудитором для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня не дадуть змоги виявити викривлення, що наявно; це результат властивих обмежень аудиту. Як зазначено в п. А55 МСА 200, потенційний вплив властивих обмежень є особливо значущим у разі викривлення внаслідок шахрайства.

Відповідно до МСА 320 «Суттєвість при плануванні та проведенні аудиту» у процесі аудиторської перевірки *аудитор повинен оцінювати суттєвість у взаємозв’язку з аудиторським ризиком*. Інформація згідно МСА 320 є суттєвою, якщо її пропущення або неправильне відображення можуть вплинути на економічні рішення користувачів, прийняті на основі фінансових звітів.

3.1.2. Дослідження суттєвості та ризику в аудиторській діяльності зарубіжними і вітчизняними вченими. У підручниках і навчальних посібниках є різні пропозиції стосовно оцінювання суттєвості та ризиків в аудиторській діяльності. Одні автори розглядають суттєвість як певний розмір недослідженої або неповністю вивченої інформації, висновки з якої можуть змінитися і вплинути на результати проведення

аудиту [8, с. 212]. Інші автори наголошували на тому, що суттєвість є мірою пропущеної або неточно розкритої облікової інформації, яка за обставин, що склалися, спричиняє ймовірність того, що думка кваліфікованого фахівця, який покладається на цю інформацію, може змінитися від такого пропуску або неправильного відображення даних, яким він надає велике значення [219, с. 229]. Окремі науковці свого часу пропонували більш лаконічні визначення суттєвості наближені до поглядів зарубіжних авторів. На їх думку, помилка або пропуск у звітності вважаються матеріальними (суттєвими, важливими), якщо в результаті цього користувач такої звітності буде дезорієнтований у прийнятті свого рішення або зазнає збитків [220, с. 50]. Подібного змісту визначення суттєвості надають іншу автори [221, с. 111].

Серед зарубіжних авторів заслуговують на увагу дослідження професора Університету штату Техас (США) Дж. Робертсона. Він розглядає суттєвість або матеріальність в тому аспекті, що у плануванні аудиторської перевірки необхідно аналізувати їх зміст стосовно максимально можливого розміру помилкової суми, яка може бути показана в оприлюднених фінансових звітах і розглядається як несуттєва, тобто не вводить користувачів в оману [13, с. 110-113]. Водночас Дж. Робертсон наголошує на тому, що у визначенні матеріальності необхідно враховувати передусім бачення користувачів фінансової звітності, а не бухгалтерів чи менеджерів. У зв'язку з чим матеріальність інформації є синонімом її суттєвості.

Як зазначає Дж. Робертсон, аудитори, переважно не дотримуються точних кількісних оцінок матеріальності і здебільшого керуються тим, що відхилення 5 % є незначним, а більше 10 % – матеріальне. Також під час оцінювання матеріальності беруть до уваги низку факторів, таких як абсолютна величина, відносна величина, зміст статті звітності, конкретні умови, невизначеність та кумулятивний ефект. За кількісного визначення матеріальності одні застосовують індуктивний підхід, а інші – дедуктивний. Індуктивний підхід характеризується тим, що оцінюють матеріальність окремо для кожного рахунку, а потім підводять підсумок оцінок,

визначаючи загальну матеріальність. Основну ж перевагу надають дедуктивному методу, за допомогою якого аудитори передусім розглядають звіти в повному обсязі, а потім, на підставі цього, планують перевірку кожного рахунку.

Індуктивний та дедуктивний методи визначення суттєвості помилок в аудиті пропонують також вітчизняні вчені в одному з підручників [7, с. 206-213]. Як і Дж. Робертсон, вони звертають увагу на необхідність у визначенні рівня суттєвості враховувати низку чинників. Основна їх пропозиція зводиться до того, що відносну величину суттєвості доцільно визначати у відсотковому відношенні до вибраної аудитором базової величини. Вважають, що за базову величину доцільно обирати загальну валюту балансу, прибуток до оподаткування, обсяг реалізації, суму чистих активів, товарооборот, вартість необоротних активів тощо.

На підставі узагальнення зарубіжного і вітчизняного досвіду в наведеному вище підручнику відмічають важливе значення стосовно виділення етапів суттєвості помилок. Загалом називають шість етапів. Серед них:

- попереднє судження про суттєвість;
- застосування попередньої оцінки суттєвості до окремих сегментів звітності, статей, рахунків;
- оцінювання загальної фактичної помилки за рахунком, статєю;
- оцінювання сумарної помилки за звітністю;
- порівняння сумарної оцінки з попереднім судженням про суттєвість;
- переоцінка межі суттєвості.

Всебічно питання суттєвості розглянуто Е.А. Аренсом і Дж. К. Лоббеком в одному з найбільш популярних в США підручників з аудиту [15, с. 54-60, с. 228-241]. Вони зазначали, що рівень суттєвості має безпосередній вплив на форму висновку аудитора. У зв'язку з чим виділяли три рівні суттєвості для визначення варіанту висновку:

- суми є несуттєвими;

– суми є суттєвими, але не викривляють загальної оцінки фінансової звітності;

– суми настільки суттєві і так часто зустрічаються, що під питання підпадає достовірність всієї звітності.

Водночас наголошували, що на практиці в кожній конкретній ситуації рішення стосовно наявної міри суттєвості приймати достатньо важко. В таких випадках немає простих і чітко визначених правил, які спроможні допомогти аудитору вирішити, чи є відповідні обставини несуттєвими, суттєвими або максимально суттєвими.

На думку авторів наведеного підручника, певним способом можливо брати до уваги порівняння абсолютного розміру викривлення з базовою величиною, коли мало місце порушення ведення бухобліку. Базовою величиною може бути чистий прибуток, величина активів або капіталу. В таких випадках аналізують всі рахунки, на які вплинуло відповідне викривлення. Водночас абсолютну величину цілої низки викривлень оцінити складно, особливо за відсутності їх явних ознак в порядку ведення бухобліку. Тоді викривлення оцінюють виключно в аспекті впливу на рішення користувачів. Складними рішеннями аудитора автори називають також висновки про суттєвість в умовах обмеження сфери аудиту. Такі викривлення за своїм змістом відносять до категорії потенціальних або можливих.

Найбільш детально у зазначеному підручнику розглянуто етапи застосування критеріїв суттєвості. Першим етапом визначено попереднє судження стосовно суттєвості. Другим – застосування попереднього судження стосовно суттєвості відносно сегментів. Третім – оцінювання загального викривлення. Четвертим – оцінювання сумарного викривлення. П'ятим – порівняння сумарної оцінки з попереднім судженням стосовно суттєвості. Перші два етапи притаманні плануванню аудиту, а наступні три – проведенню оцінювання результатів аудиту.

Подібні підходи до визначення суттєвості було також запроваджено у Великій Британії Радою з бухгалтерських стандартів. Як зазначає

Р. Адамс, суттєвість у вибірковому дослідженні і перевірці має загальний показник, який застосовується стосовно конкретних рахунків як найбільша за розміром похибка [14, с. 120-121]. Серед найбільш інформативних показників, що застосовують аудиторські фірми, він виділяє прибуток до оподаткування.

3.1.3. Визначення понять ризику та суттєвості на основі МСА.

Як свідчить вітчизняна практика, в якості оптимального варіанту можливо запропонувати підходи до визначення суттєвості, що дають змогу достатньо змістовно аналізувати поведінку управлінського персоналу стосовно формування фінансової звітності. Для цього більш детально розглянемо МСА 320.

Згідно з МСА 320 належить визначати такі рівні суттєвості:

- на рівні фінансової звітності;
- суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання).

Суттєвість на рівні фінансової звітності на практиці визначається, зазвичай у відсотках до базового показника. Для статей балансу базовим показником прийнято вважати суму активів, для статей звіту про фінансові результати – суму чистого доходу або чистого прибутку.

Визначення суттєвості ґрунтується на судженні аудитора. Водночас можливо керуватися Листом Мінфіну України № 04230-04108 від 29.07.2003р. «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності».

Приклад визначення суттєвості на рівні фінансової звітності надано у табл 3.1.

Суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання) визначається також за судженням аудитора. Вимоги до суттєвості виконання, що встановлені МСА, є такі:

- суттєвість виконання має бути меншою за суттєвість на рівні фінансової звітності;

Таблиця 3.1 – Визначення суттєвості на рівні фінансової звітності

Можливі значення базового показника, тис. грн	Рівень (межа, границя) суттєвості, %
0 – 100	7
100-500	6
500-5000	5
5000-10000	4
10000-50000	3
50000-100000	2
Більше 100000	1

– суттєвість виконання повинна бути такою, щоб знизити до прийнятно низького рівня ймовірність того, що сукупність не виправлених та не виявлених викривлень перевищать розмір суттєвості для фінансової звітності загалом (п. 9 МСА 320).

Суттєвість виконання є багаторівневою і встановлюється відносно конкретних залишків рахунків, класів операцій, розкриття інформації, доповнюється протягом усього планування і проведення аудиту.

На першому рівні визначаються ті статті балансу, звіту про фінансові результати, звіту про рух грошових коштів та пов'язані розкриття інформації, які відбираються аудитором для виконання аудиторських процедур. На цьому рівні можливо визначити суттєвість виконання у розмірі 2-3 % від базового показника, або половина суттєвості фінансової звітності (для прикладу). Водночас необхідно керуватися таким правилом: чим вище ризик, тим менший поріг суттєвості виконання і навпаки. В результаті чого є нерозривний взаємозв'язок між суттєвістю і аудиторським ризиком.

За своїм логічним змістом аудиторський ризик становить діалектичне протиріччя. Він включає в себе взаємозалежні і взаємопротилежні функції: ризик суттєвого викривлення і ризик його невиявлення аудитором. У цьому разі висловлення невідповідної думки в разі, якщо фінансова

звітність суттєво викривлена. У п. 13[с] МСА 200 прямо зазначено, що аудиторський ризик є функцією ризиків суттєвого викривлення та ризику невиявлення.

З метою належного вирішення такого реального протиріччя в аудиторській діяльності МСА вимагають від аудитора дотримуватися професійного скептицизму. Як зазначено у п. 15 МСА 200, аудитор повинен планувати та виконувати аудит із професійним скептицизмом, визнаючи, що можуть бути обставини, які призводять до суттєвого викривлення фінансової звітності. Більш детально порядок дотримання аудитором професійного скептицизму під час проведення аудиту викладено у п.п. А.20-А.24 МСА 200, а також в МСА 240, 315 та інших МСА. Буде логічно такі рекомендації МСА розглядати як напрями практичного вирішення аудитором діалектичного протиріччя у вигляді аудиторського ризику шляхом відповідної реалізації РОП. Водночас враховувати, що наведені обставини не дають змоги в повному обсязі з математичною точністю застосовувати різноманітні моделі для визначення аудиторського ризику, оскільки має місце суто суб'єктивне професійне судження, яке ґрунтується на професійному скептицизмі. У кінцевому підсумку висновки аудитора про стан фінансової звітності будуть мати відносне, а не абсолютне значення. Саме тому МСА вимагають від аудитора обґрунтованої, а не абсолютної, впевненості. У п. 5 МСА 200 зазначено, що обґрунтована впевненість не є абсолютним рівнем впевненості, оскільки є властиві обмеження аудиту. Вони призводять до того, що більшість аудиторських доказів, на яких ґрунтується думка аудитора, швидше є переконливими, ніж абсолютними. Основний висновок МСА 200 зводиться до того, що обґрунтована впевненість досягається в результаті отримання аудитором належних аудиторських доказів для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня.

Необхідно відмітити, що українські науковці не завжди належно враховують не тільки діалектичний зміст аудиторського ризику, а також вимоги МСА до цього. Посилаючись на відсутність математично вивіреного

підходу до визначення рівня аудиторського ризику, вони зазначають, що наявні моделі аудиторського ризику не дають опису складників аудиторського ризику. Тому залишається незрозумілим, як оцінювати кількісно компоненти аудиторського ризику [4, с. 149].

За нашим переконанням, такий висновок деякою мірою є помилковим. Компоненти аудиторського ризику можливо оцінювати не лише кількісно, а такою позначкою, як «високий», «середній», «низький», «ймовірний», «малоймовірний» тощо. Тому праві ті науковці, які пропонують аудиторський ризик і його компоненти оцінювати не тільки відносно всієї звітності, але й її елементів – зазвичай рахунків бухобліку. В першому випадку ризик буде загальним, а у другому – індивідуальним [8, с. 119].

3.1.4. Моделі аудиторського ризику. Якщо розглядати аудиторський ризик у широкому аспекті, то цілком обґрунтовано зарубіжні та вітчизняні вчені вважають його ключовою категорією аудиторської діяльності. Він повинен враховуватися на кожному етапі аудиторських процедур, починаючи від узгодження умов завдання і закінчуючи підготовкою звіту.

Майже в кожному зарубіжному й українському підручнику чи навчальному посібнику з аудиту розглядається питання аудиторського ризику. Вітчизняні науковці з посиланням і без посилань на зарубіжних авторів пропонують різноманітні варіанти оцінювання аудиторського ризику із застосуванням теорії ймовірності, тестування, тривірневих та чотирирівневих шкал [222-224].

Практика проведення аудиту, починаючи з часів запровадження РОП, орієнтує на те, що у визначенні аудиторського ризику повинні домінувати не математичні розрахунки, а професійний скептицизм. Розрахунки необхідно підпорядковувати професійному судженню, що ґрунтується на професійному скептицизмі, а не навпаки.

Ще на початкових етапах розроблення методів оцінювання аудиторського ризику Рой Додж у посібнику, написаному на основі стандартів Великої Британії, відмічав, що перевагою моделей ризику є їх

спроможність орієнтувати увагу на чутливих сферах у плануванні аудиту. Тому багато фірм не застосовують числових значень для встановлення рівня ризику, а визначають їх як «високий», «середній», «низький» [16, с. 24-26].

Взагалі, у Великій Британії подібно іншим країнам немає національного стандарту з методики розрахунку аудиторського ризику. Аудиторські фірми розробили і застосовують власні моделі. Такі моделі орієнтуються на величину аудиторського ризику 5 %. Водночас беруть до уваги стан внутрішнього контролю. Якщо він ефективний, то для підтвердження цього факту виконують перевірку на ефективність. Якщо початкове судження виявилось правильним, то обсяг детальної перевірки у суті можливо скоротити. У разі відсутності внутрішнього контролю або його низької ефективності аудитор повинен одразу перейти до виконання перевірки у суті без виконання перевірки на відповідність [14, с. 178-179].

Американські вчені у визначенні моделі аудиторського ризику головну увагу приділяють компонентам моделі і їх зв'язку з вимогами до отримання свідчень [15, с. 241-256]. В якості попередньої моделі аудиторського ризику пропонують таку формулу:

$$DAR = IR \times CS \times DR, \quad (3.1)$$

де *DAR* – прийнятний аудиторський ризик;

IR – внутрішньогосподарський ризик; *CS* – ризик контролю;

DR – ризик невиявлення.

З метою підготовки більш ефективного плану аудиту Е.А. Аренс і Дж. К. Лоббек цю формулу аудиторського ризику перетворюють так:

$$DR = \frac{DAR}{IR \times CS}. \quad (3.2)$$

Водночас наголошують, що прийнятний аудиторський ризик за будь-яких обставин становить суб'єктивно визначений рівень ризику, який спроможний взяти на себе аудитор залежно від виявлення можливих викривлень фінансової звітності після її перевірки. Згідно з їхнім поясненням суть прийнятного аудиторського ризику краще зрозуміти, якщо його

розраховувати для великої кількості аудиторських перевірок, наприклад, 10 тис. У такому разі суттєві недоліки можуть мати не більше 10 % аудиторських перевірок, які негативно не вплинуть на суспільство. Відповідно величина прийнятного аудиторського ризику найімовірніше буде ближче до 5 % або до 1 %. Саме тому прийнятну величину загального аудиторського ризику визначають 1 – 5 % (або 0,01 – 0,05).

Основний висновок авторів полягає в тому, що в наявних моделях аудиторського ризику має місце пряма залежність між прийнятним аудиторським ризиком і ризиком невиявлення, а також зворотна залежність між прийнятним аудиторським ризиком і спланованим обсягом отримання свідчень. За таких умов, якщо аудитор вирішить скоротити рівень прийнятного аудиторського ризику, то тим самим скорочується ризик невиявлення і збільшується кількість необхідних для отримання свідчень.

Стосовно аудиторського ризику, – деякі вітчизняні вчені пропонують брати за основу методику Дж. Робертсона [7, с. 205], який розглядав загальну модель ризику неефективності. В цій моделі взято до уваги, що окремі аспекти ефективності є незалежними. Якщо визначити вірогідність підготовки помилкового висновку AR , вірогідність помилок в обліку IR , вірогідність неефективності системи внутрішнього контролю CR , і вірогідність того, що аудитори не виявлять викривлення в обліку, яких припустився і не виявив менеджмент DR , то отримаємо [13, с. 109]:

$$AR = IR \times CR \times DR. \quad (3.3)$$

З урахуванням наведеної загальної моделі аудиторського ризику українські автори вважають за доцільне керуватися тим, що ризик невиявлення складається з ризику тестового контролю і ризику аналітичного огляду. Отже, розрахунок може бути таким:

$$AP = BP \times PCO \times PCK \times PAO \times PT, \quad (3.4)$$

де AP – загальний аудиторський ризик; BP – властивий ризик; PCO – ризик системи обліку; PCK – ризик контролю; PAO – ризик аналітичного огляду, PT – ризик тестового контролю.

Деякі вітчизняні вчені вважають, що зарубіжні моделі аудиторського ризику мають загальний зміст і не дають можливості кількісно оцінити вплив основних факторів на елементи [6, с. 206-215]. За їх переконанням, не варто поділяти на складники ризик невиявлення. Доцільно поділити ризик контролю на ризики внутрішнього і зовнішнього контролю. Оцінювання аудиторського ризику та його складників пропонують проводити на основі експертно-аналітичного оцінювання. Узагальнення експертних оцінок та їх коригування здійснювати періодично можливо раз на рік.

Такі пропозиції неможливо назвати раціональними і такими, що відповідають МСА. Особливо, що стосується відбору групи експертів та проведення ними «мозкової атаки».

З урахуванням викладеного можливо запропонувати таку загальну модель визначення аудиторського ризику:

$$AP = BP \times PK \times PH, \quad (3.5)$$

де AP – аудиторський ризик; BP – властивий ризик; PK – ризик контролю; PH – ризик невиявлення.

Виходячи з вищевикладеного, ризик суттєвого викривлення:

$$PCB = BP \times PK. \quad (3.6)$$

Чим більший аудиторський ризик, тим менше має бути ризик невиявлення. Зменшення ризику невиявлення, зі свого боку, відбувається за рахунок зменшення порогу суттєвості виконання.

Отже, *аудиторський ризик обернено пропорційний порогу суттєвості.*

Після того як визначено суттєві елементи фінансової інформації на першому рівні, потрібно зробити їх розшифровку в синтетичному та аналітичному обліку, а також виокремити в їх межах суттєві залишки на рахунках, класи операцій, які і стануть базою для перевірки.

Наприклад, чистий дохід водоканалу розбивається на групи: дохід від водопостачання населення, юридичних осіб, дохід від надання послуг з повірки лічильників. Суттєвими елементами визначено дохід від водопостачання населення та юридичних осіб.

Відбір аудитором суттєвих залишків на рахунках, класів операцій та розкриттів не може зводитися виключно до їх питомої ваги. Елементи фінансової звітності можуть визначатися суттєвими виходячи з такого:

- мають значну питому вагу;
- рахунки або операції, що мають високий рівень ризику: підтвердження відповідних активів крадіжкам, рахунки, операції на яких традиційно потребують суттєвих виправлень або інші обставини;
- інформація про них є важливою для прийняття економічних рішень користувачів фінансової звітності.

Наприклад, доходи від оренди комунального підприємства можуть мати незначну питому вагу, проте є важливими для основного користувача фінансової звітності – місцевої ради, до бюджету якої сплачується відсоток за оренду.

Після визначення суттєвих елементів фінансової звітності необхідно визначити їхню питому вагу у фінансовій звітності. Аудиторській фірмі доречно встановити загальний орієнтир, що питома вага відібраних для перевірки залишків на рахунках, класів операцій має бути не менше певного відсотка від базового показника. Наприклад, сума відібраного в межах собівартості має бути не менше ніж 50 % від статті «собівартість» та не менше 70 % від суми всіх витрат.

Визначення суттєвості розкриття інформації вимагає окремого підходу. Для цього можуть застосовуватися контрольні переліки для розкриття інформації відповідно до ПСБО або МСФЗ. Суттєвість розкриттів інформації визначається за судженням аудитора, якщо розкриття інформації може вплинути на економічні рішення користувачів фінансової звітності. Водночас враховуються:

- характер інформації,
- основні користувачі фінансової звітності,
- характер суб'єкта.

Наприклад, якщо клієнт – комунальне підприємство, то інформація про засновника та бенефіціарного власника не є суттєвою, оскільки

міститься у відкритому доступі.

Відповідно до п. А2 МСА 320, розглядаючи, чи можуть викривлення в якісних розкриттях бути суттєвими, аудитор може ідентифікувати такі релевантні чинники, як:

- обставини суб'єкта господарювання протягом періоду (наприклад, суб'єкт господарювання міг протягом періоду пройти через важливе злиття компаній);

- застосована концептуальна основа фінансового звітування, включаючи зміни в ній (наприклад, новий стандарт фінансового звітування може вимагати нових якісних розкриттів, які будуть важливими для суб'єкта господарювання);

- якісні розкриття, що є важливими для користувачів фінансової звітності внаслідок характеру суб'єкта господарювання (наприклад, розкриття стосовно ризику ліквідності можуть бути важливими для користувачів фінансової звітності фінансової організації).

Визначення суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, а також аудиторського ризику стосовно кожного з них, є базою для підходу до планування подальших аудиторських процедур.

Для планування аудиторських процедур також використовуємо формулу (3.5), яка визначає, що чим більше ризик суттєвого викривлення, тим менше має бути ризик не виявлення – тобто чим більше ризик викривлення, тим «жорсткіші» повинні бути аудиторські процедури.

Зі свого боку, ризик суттєвого викривлення складається з властивого ризику та ризику контролю. Тому є доречним для кожного зі суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, балансу присвоювати ступінь ризику суттєвого викривлення – властивого ризику та ризику контролю. Якщо ризик викривлення статті або класу операцій низький, а також низький ризик контролю, можливо обрати підхід з тестами контролю та аналітичними процедурами, або ж детальними тестом невеликої вибірки. Якщо ризик суттєвого викривлення високий, доцільним буде застосування суцільної вибірки у детальному тесті, а також додаткове

проведення аналітичних процедур за судженням аудитора.

Виявлені в результаті РОП зовнішні ознаки можливих викривлень фінансової звітності підлягають аналізу на основі знання кримінологічних характеристик шахрайства та способів його вчинення. Керуючись такими знаннями, можливо висувати відповідні версії до ризиків суттєвих викривлень фінансової звітності в результаті моделювання поведінки управлінського персоналу.

3.1.5. Висновки за розділом:

1. РОП в аудиторській діяльності має важливе значення стосовно відповідальності аудитора. Належне визначення суттєвості і ризику становить запоруку уникнення аудитором претензій третіх сторін стосовно якості аудиту.

2. У визначенні суттєвості і ризику перевага надається не математичним розрахункам, а професійному судженню аудитора, яке ґрунтується на професійному скептицизмі.

3. РОП хоча і посідає провідне місце в плануванні аудиту, але не виключає рахункових і тестових процедур.

3.2. Професійне судження та думка аудитора

Цей розділ присвячено дослідженню таких фундаментальних понять в аудиторській діяльності як професійне судження і думка аудитора. Визначено їх логічний зміст з позиції формальної і діалектичної логіки. Розглянуто взаємозв'язок професійного судження аудитора з такими формами логічного мислення як поняття та умовивід. Обґрунтовано висновок, що думка аудитора трансформується у відповідні форми логічного мислення, які знаходять своє відображення у вигляді висновків у звіті незалежного аудитора. Показано складнощі перекладу з англійської на українську терміну «думка» в МСА. Запропоновано певні рекомендації з практичного застосування

англійської термінології.

Враховуючи суттєву специфіку наведеної проблематики буде логічно зробити деяку передмову загалом до розділу. Зокрема, зазначити, що поняття професійного судження і думки аудитора не отримало належного висвітлення в публікаціях вітчизняних авторів. Вчинялися спроби визначити логічний зміст поняття професійне судження аудитора. Хоча в них недостатньо враховано закони логіки та гносеології пізнання стосовно аудиторської діяльності.

Проводилися відповідні наукові дослідження професійного судження аудитора в аспекті отримання аудиторських доказів. Водночас комплексний аналіз поняття «професійне судження аудитора» в аспекті формальної та діалектичної логіки не проводилися.

Значно менше уваги приділено дослідженню логічного змісту поняття «думка аудитора». Переважно обмежувались широким тлумаченням цього поняття без з'ясування його ролі і місця серед таких форм мислення як судження та умовивід.

Наведена проблема значно ускладнилася хибним перекладом на українську англійської термінології в МСА. Замість терміну «висновок» запропоновано термін «думка» у перекладі англійської терміну «opinion». Натомість свого часу у перекладі МСА 701 «Модифікація висновку незалежного аудитора» термін «opinion» перекладали як «висновок».

З урахуванням наведених зауважень перейдемо до конкретного розгляду окресленої проблеми. Розпочнемо з аналізу конкретних публікацій.

Серед українських науковців проблему професійного судження аудитора вперше досліджено І.М. Пожарицькою. Її основний висновок зводився до того, що судження аудитора – це процес застосування професійних компетентнісних характеристик в умовах невизначеності для формування думки щодо професійних питань [225, 226]. В такому визначенні наголошено на тому, що професійне судження аудитора має місце в аналізі проблеми, яка не має стандартного рішення і потребує від

аудитора застосування відповідних знань, навичок і досвіду. Водночас робиться наголос, що невизначеність не повинна слугувати приводом для свободи дій та довільного мислення.

Оригінальний підхід до розуміння професійного судження запропоновано С.П. Лозовицьким. Він вважає, що професійне судження бухгалтера обумовлено необхідністю працювати поза наявними нормативами. На його думку, зазначене властиве для бухгалтерів англійських країн. Саме вони, як відмічав С.П. Лозовицький, створили культ професійного судження, спираючись на ґрунт англійського загального права, яке розвивалось шляхом узагальнення прецедентів судових рішень [227].

Комплексний підхід до дослідження проблеми професійного судження і думки аудитора запропоновано в роботі І.М. Пожарицької та О.Ю. Редько [228], яку присвячено питанням логіки аудиторського висновку. В своєму дослідженні вони керувалися тим, що судження є центральною категорією всього розумового процесу аудитора. В цьому процесі найбільш широким поняттям називають «аудиторський звіт» до якого входить поняття «аудиторський висновок». Зі свого боку, «аудиторську думку» зазначені автори вважають підпорядкованим поняттям як частину аудиторського висновку. Саму методологію аудиторського висновку запропоновано розглядати у вигляді обґрунтованого знання, що містить в аксіомах і правилах умовиводів, та не входить до складу умовиводу у вигляді окремого судження. Таке знання, на думку авторів, складає логічну підставу висновків і дає відповідь на питання про те, чому висновок, здобутий з тих чи інших суджень, є правомірним та необхідним.

Викладені положення особливих заперечень не викликають. Дійсно, підставою формування аудиторського висновку є доведення, яке включає не тільки звичайне логічне доведення, а й одночасний процес пізнання істини та її доведення.

Серед проблемних питань О.Ю. Редько та І.М. Пожарицька виділили

визначення понять «аудиторська думка» і «аудиторський звіт». Найбільш проблемним вважають поняття «аудиторська думка».

Дійсно, це викликає цілу низку запитань, особливо у контексті МСА 705 стосовно модифікації думки аудитора. За більш уважного розгляду цієї проблеми вбачається, що аудитор здійснює модифікацію свого висновку у звіті на основі суджень, а не звичайних міркувань у вигляді думки чи інших роздумів стосовно фінансової звітності. Щоб переконатися в правомірності такого підходу детально розглянемо поняття «аудиторська думка».

Крім логіки, зазначене поняття всебічно досліджується в психології [206, 229]. Вона розглядає різні прояви і форми думки, такі як почуття, асоціації, погляди, фантазії, переконання та гіпотези. Думку вважають найбільш помітним елементом свідомості мислення. Саме мислення на рівні свідомості проявляється як потік думок, пов'язаних між собою певною послідовністю у вигляді асоціацій, почуттів та інших форм. Думки можуть протікати у формі вільних асоціацій, а також підпорядковуватися конкретним логічним правилам. На відміну від емоційного процесу логіка надає інструмент мислення у формі понять, суджень та умовиводів, а також законів і категорій.

Деякі вчені, які досліджують проблеми логіки, розглядають поняття, як результат відображення думки – у цьому разі її трансформації, переходу у відповідні поняття. Натомість переважна частина вчених визначають поняття як форму мислення, що постає результатом конкретних знань, отриманих в результаті певних міркувань. Зі свого боку, джерелом інформації міркувань може бути як чуттєвий рівень знань, так і логічні конструкції.

Водночас знання стосовно нечуттєвих, але важливих ознак та властивостей предметів і явищ людина одержує за допомогою мислення. Воно має узагальнений характер відображення дійсності й перебігає шляхом розумових дій з предметами та явищами. Останні відображаються у свідомості в образах, уявленнях, думках і поняттях. Залежно від того,

які образи відіграють провідну роль, розумові дії бувають сенсорними, перцептивними, уявними та у формі мислення. Саме мислення поділяють на практичне, творче і теоретичне.

Головне полягає в тому, що у процесі пізнання думка поєднує чуттєві сприйняття з розумовими діями, в яких вона знаходить відповідне відображення в тому чи іншому вигляді. Способом існування думки є мова, яка нерозривно пов'язана з мисленням. Самі розумові дії з об'єктами та явищами відбуваються подумки за допомогою мовлення без контактів з предметами та явищами. Так вони стають вирішальними діями мислення.

Думка шляхом міркування передає свідомості певний зміст, постає зв'язком понять, образів та елементів ситуації. Думка може мати зовнішні прояви і модальності, існування у вигляді образу, абстрактного поняття і переживання як відчуття оточуючого середовища.

З наведеного логічно зробити висновок, що думка спроможна трансформуватися у конкретні форми мислення без їх підпорядкування, а тим паче модифікації. Насправді модифікуються поняття, судження і умовиводи у тих чи інших висновках чи звітах. Враховуючи такий зміст поняття «думка» у психології і логіці, застосування його в якості категорії «думка аудитора» є недоцільним. Сам собою такий підхід не узгоджується із застосуванням в пізнавальній діяльності аудитора таких форм мислення, як поняття, судження, умовивід.

Логічну умову пізнання аудитора умовно можливо подати так. Під час прийняття клієнта в аудитора виникають перші враження у вигляді різного роду думок, які в подальшому трансформуються шляхом міркування у певні поняття стосовно концептуальної основи фінансової звітності, дотримання етичних норм, можливих ризиків суттєвих викривлень, внутрішнього контролю тощо. На основі конкретних понять, визначених в законодавстві та МСА, аудитор формує відповідні професійні судження, які потім стають підставою умовиводів аудитора стосовно реального стану фінансової звітності. Якщо аудитор буде керуватися виключно думками, а не правилами логічного мислення, то результат його роботи

буде негативним.

У широкому аспекті термін «думка» можливо застосовувати поза межами форм логічного мислення. За таких обставин цей термін буде відображати певний погляд, заяву, аргумент, переконання, судження, висновок або особисте поняття про що-небудь. Водночас звіт незалежного аудитора і викладений в ньому висновок повинні відображати конкретні результати пізнання аудитором фінансової звітності в результаті застосування таких форм мислення як поняття, судження та умовивід, а не тільки думок. Його думки з самого початку пізнання фінансової звітності трансформуються у конкретні поняття, передбачені чинним законодавством та стандартами. Аудитор зобов'язаний дотримуватися такого роду понять і на їх основі формувати професійне судження та умовиводи. Не може аудиторська перевірка розпочинатися і завершуватися думкою аудитора. Тоді стає незрозуміло, яке місце серед думок аудитора посідає така форма логічного мислення, як судження, і куди зникає умовивід.

Щоб більш достеменно розібратися з питаннями професійного судження аудитора, розглянемо дисертаційне дослідження Н.Ф. Манько. Його метою є аналіз професійного судження аудитора в аспекті доказовості та обґрунтованості аудиторської думки у звіті незалежного аудитора [230].

Під час розгляду наведеної проблеми Н.Ф. Манько уточнює таке поняття як «думка аудитора». Вона вважає, що за формою – це результат роботи аудитора, поданий у вигляді звіту незалежного аудитора як офіційного документа, що має певну юридичну силу. За змістом – це професійне судження аудитора стосовно достовірності фінансової звітності суб'єкта господарювання, яке ґрунтується на професійних компетенціях.

Викладене не потребує уточнення стосовно того, як думка аудитора набуває стану такого офіційного документа, як звіт аудитора. Водночас виявляється, що за змістом думка аудитора є професійним

судженням, а також вона знаходить своє відображення у звіті. Хоча у звіті аудитора знаходить відображення умовивід у вигляді висновку. Думка аудитора, як уже зазначалося, з самого початку трансформується у поняття.

В цьому відношенні також заслуговує на увагу запроваджене Н.Ф. Манько поняття «професійне судження аудитора». За її переконанням, зазначене поняття становить наукову категорію, в основу якої покладено мислення аудитора, що є результатом пізнання. На думку Н.Ф. Манько, це відображає тристоронні відносини між аудитором, управлінським персоналом і користувачами звітності.

Наведений зміст цього поняття не викликає особливих заперечень, крім застосування терміну «незалежна думка». Якщо вживається поняття «звіт незалежного аудитора», то помилковою буде наявність терміну «незалежна думка». Незалежність аудитора передбачає і незалежність його думки, судження та умовиводу.

Необхідно відмітити, що аудитор як суб'єкт у тристоронньому відношенні взаємодіє з управлінським персоналом та користувачами звітності. В цьому відношенні вони постають для аудитора об'єктом. Згідно з діалектичною логікою і теорією пізнання суб'єкт і об'єкт становлять взаємозалежні протилежності в діалектичному протиріччі. З таким підходом погоджується Н.Ф. Манько у своєму дослідженні, коли розглядає професійне судження аудитора як результат пізнання. Водночас замість більш змістовного аналізу діалектичної взаємозалежності суб'єкта та об'єкта в аудиторській діяльності вона все зводить до основної цілі аудиту у формі висловлення незалежної думки.

Щоб розібратися в запропонованій логічній конструкції, необхідно визначити як співвідносяться між собою твердження стосовно професійного судження аудиторів у вигляді результату пізнання з основною метою аудиту стосовно висловлення ним думки. Виходить, що професійне судження і висловлення думки є відповідним процесом пізнання. Стосовно цього не заперечує і Н.Ф. Манько. Тільки в неї

виходить, що пізнання аудитора розпочинається і закінчується думкою.

Хоча самі собою висновки Н.Ф. Манько ґрунтуються певною мірою на правомірній аргументації. Зокрема, наголошується на тому, що процес пізнання бере свої витoki з міркування. Це має практичний сенс лише тоді, коли призводить до певного висновку, умовиводу. Умовивід і буде відповіддю на питання, підсумком пошуків думки.

Спираючись на викладені положення, Н.Ф. Манько цілком справедливо зазначає, що умовивід є однією з форм мислення. За його допомогою з одного або декількох суджень виводиться нове судження, що містить у собі нові знання. Якщо бути послідовним, то логічно зробити висновок, що результатом міркування, мислення і пізнання буде судження й умовивід. Натомість Н.Ф. Манько вважає, що застосування аудитором форм мислення зводиться до досягнення такої цілі аудиту, як висловлення думки стосовно об'єкта аудиту. Виходить, що не тільки в поняттях, а також в судженні та умовиводі аудитор жодної думки не висловлює. Він просто міркував з приводу фінансової звітності.

Тоді як виникає доказовість професійного судження аудитора, якщо все підпорядковується висловленню думки, а не підготовці офіційного висновку у звіті незалежного аудитора? Саме у такому документі, як висновок, а не в думці як способі мислення, знаходить своє відображення судження і умовивід. Зі свого боку, висновок є складником звіту незалежного аудитора, а не думка як погляд помічника аудитора на фінансову звітність.

Тому виникає необхідність ще раз наголосити на тому, що думка – це початкове бачення предмета або явища та їх властивостей. Таке бачення не має достатньої аргументації. За наявності достатньої аргументації думка перетворюється або трансформується в поняття та судження. За їх допомогою формується умовивід, що знаходить своє відображення у висновку.

Так, думка аудитора не може бути одночасно судженням і документом. У такому разі відбувається підміна понять. Спосіб міркування

підміняється документом.

Свого часу у ст. 7 Закону України «Про аудиторську діяльність» (редакція 1993 р.) передбачалося, що аудиторський висновок – це офіційний документ, засвідчений підписом та печаткою аудитора (аудиторської фірми), який складається в установленому порядку за наслідками проведеного аудиту і містить в собі висновок з достовірності звітності, повноти та відповідності законодавству і встановленим нормативам бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності. В подальшому в цю статтю Закону внесли недостатньо обґрунтовані зміни такого змісту: *«Аудиторський висновок – документ, що складається відповідно до стандартів аудиту та передбачає надання впевненості користувачам щодо відповідності фінансової звітності або іншої інформації концептуальним основам, які використовувалися при їх складанні».*

Слід зазначити, що визначення поняття «аудиторський висновок» під час підготовки Закону України «Про аудиторську діяльність» (редакція 1993 р.) мало свою специфіку. Тоді не було у розробників Закону перекладів МСА. Тільки в 1998 р. новообрана АПУ спромоглася зробити переклад з метою розроблення національних нормативів аудиту. Видання виявилось не кращого гатунку і замість його вдосконалення прийняли рішення запровадити в якості національних МСА. Тому під час підготовки Закону переважно керувалися загальним розумінням міжнародного досвіду проведення аудиту та наявними нормативно-правовими актами проведення документальних ревізій і бухгалтерських експертиз, а також словниками української мови. Під поняттям «висновок» цілком переконливо було розуміти заключний підсумок або звіт про щонебудь, зроблений на основі спостережень, міркувань чи розгляду фактів. У кінцевому підсумку виявилось, що такий підхід повністю співпав з чинними тоді МСА.

Водночас у Міжнародних стандартах контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг (редакція 2016-2017 рр.), з'явилося нове поняття підсумкового документа – «аудиторський

звіт» або більш точно «Звіт незалежного аудитора». З такою назвою можливо погодитися. Будь-який звіт має включати висновок. Натомість у процесі перекладу на українську мову термін «висновок» дивним способом змінили на термін «думка». Останній викликає заперечення не тільки з позиції логіки, а й навіть в аспекті тлумачення мовного змісту.

Термін «думка» має досить багато значень в українській і навіть в російській мовах. Для прикладу можливо взяти народну пісню: «Дивлюсь я на небо, та думку гадаю. Чому я не сокіл? Чому не літаю». Є навіть фольклорний жанр під назвою «дума» у вигляді епічних творів з життя козаків.

Зрозуміло, що розглядати аудиторський звіт чи висновок в наведених значеннях терміну «думка» нерационально, особливо в аспекті української мови. Необхідно цей термін розглянути з позиції логіки формальної і діалектичної теорії пізнання.

Як ми вже зазначали, думка – це певний погляд на що-небудь, що ґрунтується на суб'єктивному та емоційному тлумаченні фактів. Думка на відміну від знань, що знаходить своє відображення в поняттях, судженнях та умовиводах, може ґрунтуватися на оманливому сприйнятті дійсності. Якщо думка перевіряється фактами, то вона набуває змісту аргументу. В цьому разі думка постає наслідком міркувань у вигляді конкретного припущення. Сам термін «думка» не завжди є тотожним терміну «точка зору», який можливо замінити терміном «погляд».

На наш погляд, термін «думка» в аспекті формальної логіки має обмежене значення як форма пізнання. Ще у Стародавній Греції думку розглядали як щось недостатньо зрозуміле та помилкове, що не завжди відповідає істині. Думку переважно зараховували в щось середнє між знаннями і вірою, чуттєвим і раціональним. В такому аспекті думку вважали певним проявом мислення, але нетотожним такій формі мислення, як судження.

Так, аудитор у своїй діяльності повинен керуватися не довільними роздумами і думками стосовно фінансової звітності, а конкретними

логічними формами мислення. Передусім це стосується поняття, судження та умовиводу (199, с. 32-101; 200, с. 119-293). Їх зміст полягає в такому.

Поняття – це форма мислення, яка відображає суттєві ознаки предметів та явищ, які дають змогу їх відрізнити від інших суміжних. Поняття, на відміну від уявлень та думки, відображає суть речей, їхні головні ознаки. У першому разі не мати поняття означає не мати уявлення про що-небудь або не бути обізнаним з чимось.

Аудитор у своїй практичній діяльності оперує значним числом понять, які наведено у глосарії МСА та інших нормативно-правових актах. Зокрема, аудитор застосовує таке поняття, як «професійне судження».

З позиції формальної логіки судження – це форма мислення, яка відображає співвідношення понять у вигляді зв'язку між предметами та їх ознаками. Судження характеризує відношення між обсягами понять, якою мірою вони сумісні чи несумісні. Між ними є відношення тотожності, підпорядкування чи перехресності. Для аналізу суджень застосовують логічний квадрат [231, 232].

За своїм логічним змістом професійне судження аудитора має особливу специфіку. Його основу становить професійний скептицизм у формі сумніву чи недовіри до висновків управлінського персоналу стосовно підготовки фінансової звітності. Наведені обставини вимагають від аудитора бути не в ролі помічника чи консультанта управлінського персоналу, а проявляти особливу увагу до ризикових обставин ведення бізнесу, спроможних спричинити суттєві викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки.

Суть професійного скептицизму полягає в тому, що він містить в собі припущення у вигляді прогностичного судження спрямованого на висування відповідних версій з можливого викривлення фінансової звітності. Згідно з вимогами МСА аудитор повинен шляхом перевірки висунутих версій переконатися у відсутності викривлень фінансової звітності на основі застосування РОП. Саме йому підпорядковується

весь процес пізнання аудитора стосовно аналізу фінансової звітності на предмет її достовірності, повноти та відповідності законодавству.

Дотриманням аудитором професійного скептицизму також обумовлює наявність протилежного погляду на фінансову звітність у вигляді відношення протилежності або противності. Воно проявляється в особливому ставленні аудитора до фінансової звітності, що поєднує допитливість, уважність до обставин, які можуть вказувати на можливе викривлення внаслідок помилки чи шахрайства, та критичну оцінку аудиторських доказів.

Відповідно до вимог МСА 315 аудитор здійснює ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвих викривлень фінансової звітності. Умовивід про відсутність негативного впливу ризиків суттєвих викривлень на фінансову звітність здійснюється в результаті індукції методом виключення або елімінативної індукції. Вона являє собою систему умовиводів, в якій висновки про причину досліджуваних явищ формується шляхом виявлення обставин, які підтверджують і виключення обставин, що не задовольняють властивостям причинного зв'язку. Важливими властивостями причинного зв'язку, що визначають методичність елімінованої індукції, виступають такі її характеристики, як загальність, послідовність у часі, необхідність і однозначність.

Причинний зв'язок стосовно впливу ризиків суттєвого викривлення на фінансову звітність згідно з МСА 315 характеризують факти невід'ємного ризику, релевантні твердження та інші обставини. Зокрема, невід'ємним фактори ризику можуть бути якісними і кількісними, а тим самим впливати на схильність до викривлення. Згідно з п. А9 МСА 315 ризик суттєвого викладення може бути пов'язаний з більш ніж одним твердженням, і в цьому разі всі твердження, до яких відноситься цей ризик, є релевантними твердженнями.

Незалежно ні від чого, аудитор стосовно оцінювання ризиків суттєвого викривлення повинен керуватися принципом професійного скептицизму впродовж всього аудиту і тим самим робити висновки від

протилежного. Отримувати обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність у цьому не місце суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки. Щоб досягти такої впевненості, аудитор повинен отримати докази від протилежного (латинською «*reductio ad absurdum*») стосовно відсутності суттєвих викривлень фінансової звітності.

Професійне судження аудитора можливо також розглядати в інших аспектах, керуючись формальною логікою. Водночас необхідно тільки зазначати, що формальна логіка на відміну від діалектичної повністю абстрагується від понять абсолютної та відносної істини. Вона проводить відмінність між хибними та істинними судженнями шляхом зарахування кожного з них виключно до істинних або виключно до хибних. Хоча тризначна логіка, крім «істинного» та «хибного», оперує терміном «невідомо».

Якщо логічна структура професійного судження аудитора повинна повністю відповідати вимогам формальної логіки як науки, то в чому тоді його специфіка? Вважаємо, що специфіка професійного судження аудитора як форми мислення і пізнання полягає в тому, що воно здійснюється в умовах невизначеності і ризику відносно фінансової звітності як об'єкта і предмета аналізу. Наявність невизначеності і ризику не означає довільного ставлення до дотримання процедури мислення, застосування як заманеться таких прийомів як порівняння, аналіз, синтез, дедукція, індукція, абстрагування, узагальнення тощо. Професійне судження аудитора повинно ґрунтуватися на його знаннях, навичках і досвіді, а також висловлюватися ними з дотриманням професійного скептицизму, законодавства та МСА.

Підсумовуючи викладене, можливо зробити висновок, що професійне судження аудитора – це форма його логічного мислення в умовах невизначеності й ризику, яка ґрунтується на знаннях, навичках і досвіді та висловлюється ним з дотриманням професійного скептицизму, законодавства та МСА.

Важливим також є аналіз професійного судження аудитора в

аспекті діалектичної логіки й теорії пізнання. До того ж процес пізнання аудитором отриманої від управлінського персоналу фінансової звітності характеризується не тільки пасивним її розглядом, але й активним дослідженням з позиції професійного скептицизму. Згідно з вимогами МСА аудитор розглядає фінансову звітність нерозривно з аналізом поведінки управлінського персоналу як продуктом їх діяльності.

Так, аудитор формує своє професійне судження щодо фінансової звітності через розуміння суб'єкта господарювання, його бізнес-моделей та середовища, в якому він здійснює діяльність.

Керуючись діалектичною теорією пізнання, процес взаємодії аудитора і управлінського персоналу цілком логічно розглядати як взаємодію «суб'єкта» з «об'єктом». Аудитор як суб'єкт й управлінський персонал як об'єкт становлять єдність протилежностей не тільки процесу пізнання, а всієї аудиторської діяльності як соціального протиріччя. Вирішення проблем у формі діалектичних суперечностей, які постійно виникають між суб'єктом і об'єктом, відбувається в результаті їх практичної взаємодії, яка регламентується законодавством та МСА.

Загалом питання пізнавального та соціального відношення між суб'єктом і об'єктом в аудиторській діяльності потребує окремого розгляду. Наше дослідження обмежується питаннями пізнання та судження аудитора в аспекті формальної логіки – як формується його умовивід на основі тих чи інших суджень.

Стосовно суджень аудитора, – це є логічною основою вираження його опосередкованих знань. Форма, за допомогою якої ці знання отримують, є умовивід. Судження є елементами структури умовиводів.

Саме так формуються не тільки висловлювання або висновки у звіті аудитора, а також в науковому плані відповідні поняття, аксіоми, постулати й навіть закони та теорії. Тому є всі підстави розглянути, як умовиводи аудитора повинні формуватися згідно з вимогами МСА.

Передусім заслуговує на увагу МСА 700 «Формування думки та складання звіту стосовно фінансової звітності». У цьому МСА зазначається,

що аудитор у своєму звіті повинен висловити немодифіковану або модифіковану думку. Модифіковану думку аудитор висловлює, якщо фінансова звітність складена в усіх суттєвих аспектах відповідно до застосованої концептуальної основи фінансового звітування.

Модифікація думки у звіті незалежного аудитора розглядається в МСА 705, який визначає три типи модифікації думки аудитора: думку із застереженням, негативну думку, відмову від висловлення думки.

Якщо більш детально проаналізувати МСА 700 та МСА 705, то виникає питання, якою мірою наведені МСА узгоджуються з логікою і такими формами мислення, як судження та умовивід. Виходить, що думка замінює умовивід. Залежно від модифікації думки аудитор визначає форму та зміст звіту. Згідно з наведеними МСА відбувається модифікація не умовиводу, а думки аудитора. Тим самим кудись зникає логіка судження і пізнання. Неможливо пояснити, як в МСА 705 модифікували думку без понять, суджень та умовиводів? Навіть в аспекті перекладу терміну «думка» на російський термін «мнение» отримуємо щось алогічне стосовно модифікації «мнения».

Вважаємо, що вся проблема в перекладі англійської термінології. Термін «opinion» перекладається як «думка». Насправді це один з багатьох варіантів перекладу: термін «думка» з української перекладається як «point, mind, thinking, thought». Зі свого боку, термін «opinion» доволі часто вживається в англійській мові як «висновок», зокрема «офіційний висновок». Свого часу в 2006 р. запроваджено МСА 701 «Модифікація висновку незалежного аудитора». Згідно з цим МСА аудитор висловлював безумовно-позитивну думку, умовно-позитивну думку, відмову від висловлення думки, негативну думку. Водночас думку включали до висновку аудитора.

Наведений МСА 701 в англійському перекладі мав назву «modified opinion». Тобто термін «opinion» перекладали як «висновок».

Якщо бути послідовним, то замість «форма думки аудитора» логічно говорити «форма висновку незалежного аудитора». Такий

документ включає в себе професійне судження та умовивід аудитора.

Переклад МСА повинен бути професійним, а не формально літературним. Повністю врахувати міжнародний і національний зміст нормативної термінології.

Важливе місце у професійному судженні аудитора та формування висновку в аудиторському звіті належить доведенню. У ньому поєднуються всі логічні форми мислення, правила і закони пізнання. Тільки за допомогою логічно обґрунтування можливо встановити істинність судження та його відповідність об'єктивній дійсності [233, с. 281-297].

Будь-яке доведення включає в себе поняття істини і поняття логічного слідування. Поняття істини в аудиторській діяльності викладено в МСА 200. Відповідно до п. 5 цього МСА аудитор повинен отримувати обґрунтовану впевненість у вигляді високого рівня впевненості на підставі прийнятих аудиторських доказів у достатньому обсязі для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня. Проте обґрунтована впевненість не є абсолютним рівнем впевненості, оскільки є властиві обмеження аудиту, які призводять до того, що більшість аудиторських доказів, на основі яких аудитор формує висновок та на яких ґрунтується аудиторська думка, є швидше переконливими ніж остаточними. Тобто істина в аудиторській діяльності є відносною і конкретною. Вона повинна реально відображати фактичний стан фінансової звітності на підставі отриманих аудиторських доказів.

Під логічним слідуванням розуміють висловлення, яке утворюється за допомогою слів «якщо», «тоді», «то». Способом обґрунтування таких тверджень є аргументація. Вона являє собою процес формування переконання стосовно істинності будь-якого твердження у вигляді судження, гіпотези, версії та іншого міркування.

Способами аргументації є обґрунтування і критика або спростування. Обґрунтування за допомогою аналогії та неповної індукції дає змогу отримати лише правдоподібні висновки. Обґрунтування за допомогою демонстративних міркувань дає змогу отримувати істинне значення.

Загалом аргументацію визначають як спосіб міркування, що складається з доведення і спростування. Доведенням називають логічну процедуру, в ході якої встановлюють істинність певного положення за допомогою положень, істинність яких уже встановлено раніше. За своїм змістом істинні положення є аргументами. Доволі часто в ролі аргументів застосовують конкретні факти, а також визначення та дефініції.

Відповідне значення в аудиторській діяльності має така логічна операція, як спростування. За її допомогою встановлюють хибність або необґрунтованість тези, тобто положення істинність якого потрібно довести.

У проведенні аудиту істинність фінансової звітності доводить управлінський персонал. Зі свого боку, наявність викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки доводить аудитор.

Діяти таким способом стосовно формування професійного судження вимагають від аудитора МСА. Зокрема в п. 5 МСА 200 прямо зазначено, що в якості основи для аудиторської думки аудитор зобов'язаний отримати обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки.

Особливість професійного судження аудитора полягає в тому, що він не просто вивчає фінансову звітність, як думає значна частина науковців. Керуючись професійним скептицизмом аудитор з'ясовує наявність суттєвих викривлень фінансової звітності, що безпосередньо впливає з цілої низки МСА та загалом з РОП.

Згідно з МСА 315 аудитор повинен передусім ідентифікувати та оцінити ризики суттєвого викривлення, обумовлені помилками чи шахрайством. Зі свого боку, МСА 240 встановлює відповідальність аудитора за виявлення шахрайства. МСА 330 визначає дії аудитора у відповідь на оцінені ризики суттєвого викривлення. В результаті аналізу чинників ризику суттєвих викривлень аудитор з'ясовує їх вплив на поведінку управлінського персоналу стосовно їх ставлення до внутрішнього контролю, а тим самим до підготовки фінансової звітності.

Саме шляхом дослідження ризиків суттєвого викривлення аудитор

оцінює стан фінансової звітності, а не зводить свою діяльність до звичайної ревізійної перевірки бухгалтерських документів на предмет дотримання вимог нормативних актів.

Що стосується визначення суттєвості в доказуванні або доведені під час аудиту, то необхідно звернути увагу на п. А2 МСА 320 «Суттєвість у плануванні аудиту». В цьому параграфі наголошується, що ідентифікація та визначення ризиків суттєвого викривлення включає застосування професійного судження для ідентифікації тих класів операцій, залишків розрахунків та розкриттів, включаючи якісне розкриття, виправлення яких може бути суттєвим, тобто таким, що впливає на економічні рішення користувачів.

Водночас РОП не виключає застосування рахункових і тестових методик в якості додаткових способів перевірки фінансової звітності з метою уникнення одностороннього застосування РОП. Як зазначено в п. 18 МСА 330 «Дії аудитора і відповідь на оцінені ризики», незалежно від оцінених ризиків суттєвого викривлення аудитор повинен розробити й виконати процедури у суті для кожного суттєвого класу операцій, залишку рахунку та розкриття інформації. У цьому разі процедури у суті мають вибірковий характер і здійснюються за наслідками оцінювання ризиків стосовно суттєвих операцій, суттєвих залишків та суттєвих розкриттів інформації.

Викладене дає підстави стверджувати, що професійне судження аудитора має різні рівні усвідомлення і пізнання аудитором фінансової звітності. У схематичному вигляді цей процес можливо характеризувати так, як показано на рис. 2.1.

Як будь-яке пізнання, так і пізнання аудитора розпочинається з певної думки та відповідних вражень від спілкування з управлінським персоналом на основі наявних знань, навичок та досвіду. Якщо з фінансовою звітністю і управлінським персоналом буде знайомитися помічник аудитора, то його результатом будуть звичайні думки, можливо навіть на побутовому рівні і не буде, що модифікувати. Натомість

Схема професійного судження аудитора

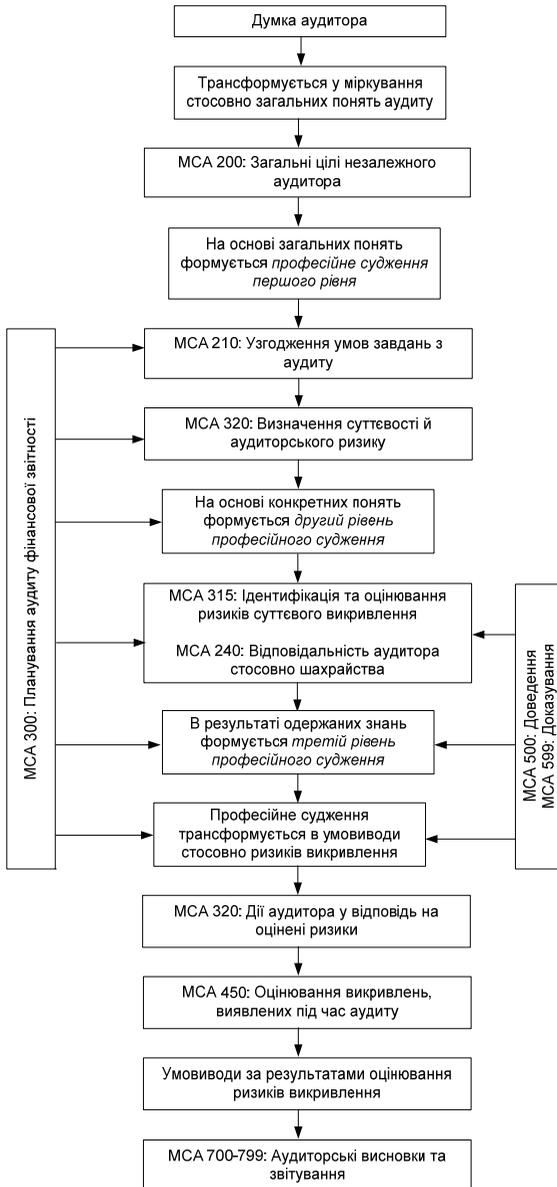

Рис. 3.1. Схема професійного судження аудитора

професійно компетентний аудитор свої думки трансформує шляхом міркування у конкретні поняття та вимоги МСА і чинного законодавства. На їх основі формується професійне судження аудитора. Спочатку воно формується під час узгодження умов завдання, а також визначення суттєвості й аудиторського ризику. Отримана інформація дає змогу розпочати планування аудиту та перейти до наступного рівня професійного судження аудитора.

Другий рівень професійного судження аудитора ставить за мету здійснити ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвого викривлення шляхом отримання необхідних аудиторських доказів. В результаті отриманих знань формується третій рівень професійного судження аудитора стосовно оцінювання конкретних ризиків суттєвого викривлення.

У подальшому професійне судження аудитора узагальнюється у вигляді умовиводу або декількох умовиводів відповідно до вимог МСА 320 та МСА 450. Умовиводи аудитора стосовно викривлень фінансової звітності чи їх відсутності є підставою для підготовки аудиторських висновків та звітування згідно з МСА 700-799.

3.3. Версії аудитора з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства

3.3.1. Аудиторські версії як результат дотримання аудитором принципу професійного скептицизму. Виходячи з вищевикладеного, постає цілком слушне питання: чому саме аудитор повинен виявляти шахрайство шляхом висунення версій з наявності його ознак в документах господарської діяльності? Можливо, більш стримано і обережно вести мову про виявлення викривлень фінансової звітності, обумовлених не тільки шахрайством, а також і помилкою. Річ в тім, що аудитор не здійснює розслідування фактів шахрайства шляхом надання послуг forensic (форензик). Аудитор перевіряє достовірність, повноту і відповідність законодавству фінансової звітності. У процесі такої перевірки з'ясує

наявність ризиків суттєвих викривлень шляхом ідентифікації та їх оцінювання на основі розуміння суб'єкта господарювання та його середовища з позиції професійного скептицизму.

З'ясування наявності викривлень фінансової звітності вимагає від аудитора особливої форми професійного судження у вигляді гіпотез стосовно пізнання в бізнес-ризиках потенційної спроможності поставати певними чинниками шахрайства. Водночас необхідно враховувати, що в реальній дійсності має місце суттєве викривлення, то воно переважно є своєрідним проявом неправомірної поведінки у вигляді шахрайства. Тільки у встановленні відсутності навмисного характеру вчинків будуть підстави заявляти про помилку. Тому професійне судження аудитора, яке ґрунтується на професійному скептицизмі, спрямовується передусім на виявлення в тих чи інших викривленнях фінансової звітності ознак шахрайства.

Особливою формою гіпотетичного судження аудитора, який ґрунтується на професійному скептицизмі, є не що інше, як версії. Побудова аудиторських версій, хоча в стратегічному плані і спирається на гіпотетично-дедуктивний метод, має суттєві відмінності від побудови слідчих і оперативно-розшукових версій. Слідчі і оперативно-розшукові версії ґрунтуються на гіпотетичному судженні стосовно достовірно встановленого факту правопорушення у вигляді злочину. У таких випадках висувається припущення стосовно осіб, причетних до його скоєння [234, с. 103-136].

Аудиторські версії за будь-яких обставин є результатом професійного скептицизму аудитора, який спрямовує своє судження на формування і перевірку припущень можливого правопорушення у вигляді шахрайства. На момент висунення версій аудитором інформації з наявного факту правопорушення немає. Він тільки ідентифікує та оцінює ризики вчинення такого правопорушення шляхом розуміння суб'єкта господарювання та його середовища.

Натомість судження слідчого та оперативного працівника спрямовуються від правопорушення на встановлення винних осіб. Судження аудитора

спрямовується у зворотному напрямі від потенційних правопорушників в особі управлінського персоналу на виявлення в їх діях можливих викривлень фінансової звітності в результаті шахрайства.

Саме тому МСА вимагають від аудитора дотримуватись професійного скептицизму протягом всього аудиту, визнавати можливість наявності суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, незважаючи на минулий досвід аудитора стосовно сумлінності та чесності управлінського персоналу й тих, кого наділено найвищими повноваженнями (п. 15 МСА 200 та п.12 МСА 240) [33, с. 95–125, с. 182–229].

Принцип професійного скептицизму, як вже зазначалося, становить фундаментальну основу аудиторської діяльності. Він спонукає аудитора, критично ставиться до перевірки фінансової звітності, знаходити можливості вчинення суттєвих викривлень внаслідок шахрайства, незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу і тих, кого наділено найвищими повноваженнями.

Такий методологічний підхід до проведення аудиту свідчить про те, що функції аудитора не можуть зводитись до ролі контролера чи ревізора, який тільки звіряє баланс з аналітичним обліком або первинними документами і не вбачає в них вчинків посадових осіб. Дотримання аудитором професійного скептицизму потребує іншого рівня знань, навичок і вмінь з належної реалізації РОП та відповідного аналізу поведінки управлінського персоналу.

У сфері аудиту РОП належить спрямовувати на виявлення у діяльності господарюючого суб'єкта можливостей для викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства у вигляді певних чинників їх ризику. Згідно з п. 11 МСА 240 [33, с. 182–229] чинниками ризику шахрайства є події та умови, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, а також надають можливості його скоїти.

У кримінологічному аспекті чинники ризику шахрайства є не що інше, як причини і умови або обставини його скоєння. У менеджменті ризику пов'язують з потенційною вірогідністю настання негативних

наслідків. Відповідно наявність причин і умов стосовно викривлення фінансової звітності може свідчити про можливість настання негативних наслідків в господарській діяльності. В аудиті настання негативних наслідків у здійсненні господарської діяльності пов'язують з бізнес-ризиками.

Наведені підходи до визначення механізму детермінації неправомірної поведінки у вигляді шахрайства та причинно-наслідкових зв'язків переважно збігаються. Головне полягає в тому, що за своїм логічним змістом чинники ризику суттєвих викривлень, обумовлених шахрайством, відображають можливості їх скоєння, у вигляді спроможності та вірогідності.

Ідентифікувати та оцінити такі можливості, що проявляються в них логічно не інакше, як на основі гіпотетичного судження, що постає невід'ємним атрибутом професійного скептицизму. Керуючись ним, аудитор формує відповідне припущення з виявлення ризиків шахрайства у формі версій.

Як зазначено у п. 26 МСА 240, в ідентифікації та оцінюванні ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства аудитор, виходячи з припущення, що є ризики шахрайства у визнанні доходів, повинен оцінити, які типи доходу, комерційних операцій або тверджень призводять до таких ризиків. Саме такий підхід до виявлення шахрайства становить основу професійного скептицизму, що тією чи іншою мірою простежується у кожному МСА.

У п. А7 МСА 240 прямо зазначено, що застосування професійного скептицизму вимагає постійної допитливості стосовно того, чи припускають отримана інформація та аудиторські докази можливості наявності суттєвого викривлення внаслідок шахрайства [235]. Водночас необхідно враховувати, що процес будь-якої ідентифікації об'єкта або суб'єкта полягає у визнанні та ототожненні їх з наперед визначеними ознаками та властивостями.

В аудиті об'єктом визнання й ототожнення у господарюючому суб'єкті є наявність ознак можливого суттєвого викривлення фінансової звітності. З позиції психології і логіки впізнання є не що інше, як процес,

в якому особа сприймає певний об'єкт і зіставляє його з уявленнями та попередньо визначеними образами стосовно його наявних ознак або властивостей. Зі свого боку, ототожнення спрямовано на визначення, якою мірою той чи інший предмет або явище є подібними, однаковими чи тотожними до чого-небудь.

Згідно з МСА, а насамперед МСА 200, 240 та 315, впізнавання або ототожнення аудитором належить спрямовувати на цілком конкретні і завчасно визначені образи у вигляді відповідних знань з наявних способів викривлень фінансової звітності та напрямів здійснення аудиторських процедур для їх виявлення [33, с. 95–125, с. 182–229, с. 304–361]. На основі таких знань аудитор не тільки формує у своїй свідомості уявний образ можливого викривлення, а й переносить його на господарську діяльність з метою виявлення в ній тих чи інших ознак реальних викривлень.

3.3.2. МСА як фундамент побудови теоретичної бази версій аудитора. Знання аудитора про наявні способи викривлень фінансової звітності може бути отримано з власного досвіду, з досвіду інших аудиторів та з письмових джерел різного формату. Важливим джерелом таких знань є МСА. Викладені в них знання з кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення становлять теоретичну базу побудови версії аудитором.

У п. 2 МСА 240 зазначено, що викривлення фінансової звітності можуть виникати внаслідок шахрайства або помилки. Чинник, який відрізняє шахрайство від помилки, полягає у навмисності або ненавмисності, що призводить до викривлення фінансової звітності. Якою мірою ті чи інші вчинки з викривлення фінансової звітності є навмисними, на практиці з'ясувати досить складно.

МСА виходять з того, що саме з'ясування наявності навмисних дій з викривлення фінансової звітності дає змогу відрізнити помилку від шахрайства. Тільки за умови встановлення відсутності ознак шахрайства можливо робити висновок про помилку. Тому аналіз помилок в МСА не

розглядається. Головну увагу приділено виявленню викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Саме такі дії завдають вагомої шкоди і становлять суттєву соціальну небезпеку. У зв'язку з цим МСА 240 встановлює відповідальність аудитора стосовно виявлення шахрайства в аудиті фінансової звітності.

Насамперед МСА 240 вимагає від аудитора наявності знань кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення. Стосовно кримінологічної характеристики шахрайства, – у МСА 240 її розглянуто в окремих аспектах у додатках. Детальну увагу в них приділено конкретним способам викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Так, у п. 11 МСА 240 наведено юридичне визначення шахрайства як навмисної дії управлінського персоналу із застосуванням омани для отримання неправомірної вигоди. Відповідно омана, спрямована на отримання неправомірної вигоди, становить основні ознаки шахрайства, а причини і умови, які їх породжують, є ризиками його можливого виникнення. Цього визначення явно недостатньо для правового оцінювання викривлень фінансової звітності аудитором та формування гіпотетичного судження у формі версій. За будь-яких обставин необхідно звертатись до конкретних правових норм, які передбачають відповідальність за ті чи інші викривлення фінансової звітності. Без наявності таких юридичних знань неможливо ідентифікувати такі неправомірні вчинки управлінського персоналу, як шахрайство, а також відрізнити їх від правомірних вчинків. Водночас їх застосування має суто пізнавальний характер стосовно належного оцінювання викривлень фінансової звітності.

Аудитор не має повноважень надавати офіційну юридичну оцінку викривлень фінансової звітності. У п. 3 МСА 240 наголошено на тому, що аудитор може підозрювати і навіть ідентифікувати можливість шахрайства. Водночас він не робить юридичних визначень, чи дійсно відбулося шахрайство. Саме тому в МСА йде мова про суттєві викривлення фінансової звітності без надання їм правової оцінки.

У кримінології є різні підходи до визначення змісту кримінологічної

характеристики правопорушення. У МСА 240 розглядається кримінологічна характеристика шахрайства, яку розроблено американським кримінологом Дональдом Крессі (1919-1987 рр.). Центральне місце в ній відведено соціально-психологічним аспектам шахрайства. Так, у п. А1 МСА 240 шахрайство охарактеризовано в аспекті мотиву або тиску стосовно вчинення шахрайства, усвідомленої можливості вчинити шахрайство, ставлення та логічного виправдовування такої дії.

Акцент у МСА на психологічних аспектах шахрайства не є випадковим. Нормативне регулювання бухобліку та аудиту у США спрямовано на визначення і регулювання мотивів учасників облікового процесу та аудиту, а тим самим на пізнання особистих якостей суб'єкта господарювання в їх ставленні до фінансової звітності. Загальновідомо, що англо-американській економічній школі у визначенні змісту фінансового контролю притаманний психологічний підхід [236, с. 236]. Відповідно формування версій аудитором з можливих викривлень необхідно спрямовувати як на фактори зовнішнього середовища, так і на соціально-психологічну характеристику управлінського персоналу.

Якщо розглядати комплексно кримінологічну характеристику шахрайства, то вона має широкий зміст і потребує відповідних знань з питань кримінології, психології та інших наук. Тому аудиторам доцільно спрямовувати свої зусилля на пізнання ризиків шахрайства в різних сферах економіки України, керуючись відповідними знаннями.

Як вбачається з МСА і практичного досвіду, знання кримінологічної характеристики шахрайства має важливе значення для пізнання і ототожнення аудитором конкретних способів шахрайств та їх чинників. У додатку до МСА 240 наведено відповідні приклади чинників ризику шахрайства, їх взаємозв'язок з мотивом, тиском, можливостями, ставленням і логічним виправданням. Керуючись загальними знаннями кримінологічної характеристики шахрайства, аудитор має змогу формувати певну систему гіпотетичних суджень у формі версій на основі таких ustalених і попередньо визначених образів як знання способів шахрайства.

Зміст викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства, в аспекті їх відображення в бухгалтерських документах, детально викладено в МСА 240. Їх визначено як розбіжність між сумою, класифікацією, поданням або розкриттям статті у фінансовому звіті та сумою класифікацією, поданням або розкриттям інформації, які вимагаються для статті відповідно до застосованої концептуальної основи. Згідно з п.п. 2 та 3 МСА 240 шахрайство у фінансовому звітуванні передбачає навмисне викривлення, включаючи пропуск сум або розкриття інформації у фінансовій звітності, з метою введення в оману користувачів фінансової звітності. Воно може бути здійснено шляхом:

- маніпулювання, фальсифікації (зокрема, підроблення записів) або змінювання облікових записів чи підтверджувальної документації, на основі яких складається фінансова звітність;

- перекручення або навмисний пропуск подій, операцій або іншої значущої інформації у фінансовій звітності;

- навмисне неправильне застосування облікових принципів, які стосуються сум, класифікації, способу подання або розкриття інформації.

У п. А4 МСА 240 відмічається, що управлінський персонал з метою вчинення шахрайства в обхід заходів контролю може застосовувати такі методи:

- здійснювати фіктивні проводки, особливо наприкінці звітного періоду, щоб маніпулювати результатами операційної діяльності;

- неправильно коригувати припущення та змінювати судження, застосовані для оцінювання залишків рахунків;

- пропускати або запізно визнавати у фінансовій звітності події або операції, які відбулися протягом звітного періоду;

- пропускати, незрозуміло викладати або викривлювати розкриття, які вимагаються концептуальною основою фінансового звітування, або розкриття, необхідне для неупередженого подання;

- приховувати факти, які можуть впливати на суми, відображені у фінансовій звітності;

– здійснювати складні операції, які структуровано так, щоб перекручувати інформацію про стан фінансового результату діяльності суб'єкта господарювання;

– змінювати записи та умови, пов'язані зі значними або незвичайними обставинами.

Постає слушне питання як аудитору поєднати вищенаведені теоретичні знання кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення з практичною перевіркою фінансової звітності за умови виконання низки аналітичних процедур. Насправді наведені у МСА аудиторські процедури з аналітичної перевірки фінансової звітності тільки на перший погляд не мають відношення до виявлення бізнес-ризиків і конкретних обставин, які свідчать про можливості шахрайства.

3.3.3. Структура побудови практичної бази версій аудитора.

Належне дотримання принципу професійного скептицизму дає змогу аудитору на всіх етапах перевірки фінансової звітності керуватися припущенням стосовно її викривлення внаслідок шахрайства або помилки, і тим самим висувати відповідні версії. Важливо не обмежуватися формальною звіркою балансу з аналітичним обліком і первинними документами, а реально перевіряти різного роду припущення. У практичному сенсі тільки в результаті отримання аудиторських доказів відсутності викривлень фінансової звітності є підстави робити висновок про достовірність, повноту і відповідність законодавству фінансової звітності. Для досягнення такої мети МСА вимагають від аудитора протягом всього аудиту відслідковувати і перевіряти версії відносно ідентифікації й оцінювання ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності, керуючись знаннями кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення.

Характерно, що зовнішні прояви будь-яких способів шахрайства обов'язково в тому чи іншому вигляді знаходять відображення в оточуючому середовищі. Зазвичай їх відображено замасковано і перекручено у вигляді чинників їх ризику виникнення, а також супутніх обставин, які

свідчать про можливість їх скоєння.

Приклади чинників ризику шахрайства наведено у додатку 1 МСА 240. У цьому додатку розглядається вплив різних подій у сфері господарчої діяльності на формування мотивів управлінського персоналу стосовно можливого викривлення фінансової звітності. Показано, які саме особливості галузі та операцій суб'єктів господарювання дають змогу вчинення шахрайства у фінансовому звітуванні. У додатку також вчинено спробу з'ясувати, в чому може полягати позитивне ставлення та логічне виправлення шахрайства управлінським персоналом.

Більш інформативним відображенням шахрайства можуть бути конкретні обставини, які явно свідчать про викривлення фінансової звітності. Як зазначено у додатку 3 МСА 240, такими обставинами можуть бути розбіжності в облікових записах, суперечливість або відсутність доказів, проблемні або незвичайні стосунки між аудитором та управлінським персоналом, часті зміни облікових оцінок тощо.

Наскільки той чи інший спосіб шахрайства знаходить своє відображення в оточуючому середовищі залежить від низки обставин. Згідно з п. 6 МСА 240 причина полягає в тому, що шахрайство може бути пов'язано зі складними та ретельно організованими схемами, розробленими для його приховування, такими як підроблення запису операцій або навмисне неправильне тлумачення для аудитора. Як зазначено у п. 5 МСА 240, через властиві обмеження аудиту є неминучий ризик того, що суттєві викривлення фінансової звітності можна не виявити навіть тоді, коли аудит ретельно спланований та виконується відповідно до МСА. Водночас МСА зобов'язують аудитора для отримання обґрунтованої впевненості, дотримуватися принципу професійного скептицизму протягом всього аудиту шляхом виконання усіх необхідних процедур з перевірки фінансової звітності на предмет можливих викривлень внаслідок шахрайства.

Відповідно до вимог МСА 315 аудитор зобов'язаний ідентифікувати й оцінювати ризики суттєвого викривлення фінансової звітності в

результаті вивчення суб'єкта господарювання і його середовища, застосовуючи знання кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення. Аудитор за допомогою методів аналогії і стереотипів може моделювати поведінку управлінського персоналу стосовно можливих викривлень фінансової звітності. Тим самим висувати відповідні версії стосовно можливостей скоєння шахрайства і планування аудиту.

У результаті моделювання поведінки управлінського персоналу аудитор насамперед визначає причини та умови, які можуть сприяти вчиненню шахрайства. Основними з них будуть бізнес-ризики, які спроможні чинити тиск на управлінський персонал і тим самим формувати мотиви вчинення шахрайства. Пізнання мотивів поведінки управлінського персоналу становить обов'язкову передумову моделювання можливих їх неправомірних вчинків.

Передусім моделювання можливої неправомірної поведінки управлінського персоналу на основі знання способів шахрайства дає змогу встановити закономірності їх відображення у фінансовій звітності. Тим самим є можливість визначити вразливість певних показників фінансової звітності стосовно викривлення та ступінь їх інформативності для отримання аудиторських доказів.

На основі наведених теоретичних знань аудитор має можливість сформулювати фактичну базу. Підготовку фактичної бази версій доцільно розпочинати з узагальнення всієї наявної інформації про суб'єкт господарювання та його середовище з урахуванням попередньо отриманих знань кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення. Основні напрями отримання інформації про суб'єкт господарювання та його середовище наведено у п.11 МСА 315. Збір необхідної інформації повинен мати неформальний характер і підпорядковуватися знанню кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення.

У п. 5 МСА 315 відмічається, що процедури оцінювання ризиків самі собою не надають достатніх та прийнятних аудиторських доказів, на яких ґрунтується думка аудитора. Згідно з п. 6 МСА 315 процедури

оцінювання ризиків мають включати:

- а) подання запитів до управлінського персоналу, які можуть мати інформацію про ризики суттєвих викривлень внаслідок шахрайства;
- б) аналітичні процедури;
- в) спостереження та інспектування.

За підсумками попереднього оцінювання бізнес-ризиків аудитор формує пошукові обставини з виявлення суттєвих викривлень фінансової звітності. На основі такої інформації готується стратегічний план аудиту. Він містить програмні цілі аудиторської перевірки, які ґрунтуються на гіпотетичному судженні у вигляді версій. Основні напрями планування аудиту викладено в МСА 300 [33].

У підготовці плану аудиту основна увага приділяється операціям з пов'язаними сторонами, інвестиціям та інвестиційній діяльності, консолідованим структурам, борговим зобов'язанням, бенефіціарним власникам, використанню похідних фінансових інструментів. Наведені питання підлягають з'ясуванню не самі собою, а в аспекті наявної практики фінансового звітування. У зв'язку з цим аудитор необхідно отримати інформацію з розкриття у фінансовій звітності значних операцій і суттєвих залишків на рахунках, визнання доходів, обліку незвичайних або складних операцій. Керуючись п.п. 7-8, А8-А11 та додатком до МСА 300, аудитор зобов'язаний у визначенні загальної стратегії аудиту враховувати відповідні значні обставини діяльності суб'єкта господарювання. Зокрема, результати попередньої ідентифікації суттєвих компонентів та значущих ключових операцій, залишків рахунків і розкриттів інформації, які отримано внаслідок визначення суттєвості згідно з МСА 320. У додатку до МСА 300 також наголошено на необхідності попереднього виявлення в обліку ділянок з високим рівнем можливого суттєвого викривлення, проведення розгляду оціненого ризику суттєвого викривлення на рівні фінансової звітності загалом на керівництво, нагляд та перевірку.

Наступний етап формування версії доцільно спрямувати на виявленні бізнес-ризиків у діяльності суб'єкта господарювання як основи для

ідентифікації й оцінювання ризиків суттєвого викривлення на рівні фінансової звітності та тверджень. Саме такий підхід наведено у п. 5 МСА 315. Він орієнтує на необхідність встановлення взаємозв'язку бізнес-ризиків з ризиком шахрайства. З'ясування, якою мірою бізнес-ризиків спроможні чинити тиск на управлінський персонал і бути детермінантами шахрайства. Характерно, що їх взаємозв'язок обумовлено спільною природою об'єктивного та суб'єктивного змісту. У кожному з бізнес-ризиків залежно від їх сприйняття конкретно особою міститься суперечлива взаємодія загрози виникнення втрат і можливостей.

У п. А 38 МСА 315 відмічено, що бізнес-ризик є ширшим, ніж ризик суттєвого викривлення фінансової звітності, хоча й виключає останній. Бізнес-ризик може виникнути внаслідок змін або складності. У п. А40 МСА 315 наведено низку прикладів бізнес-ризиків, які можуть призвести до виникнення ризику суттєвого викривлення фінансової звітності. Такі приклади пропонується розглядати в якості припущень стосовно їх можливої трансформації у ризиків суттєвого викривлення. Водночас звертається увага на вплив умов стосовно їх ролі у формуванні причино-наслідкових зв'язків між бізнес-ризиками і ризиками суттєвого викривлення. У п. 41А МСА 315 зазначено, що питання про те, чи приведе бізнес-ризик до виникнення ризику суттєвого викривлення необхідно розглядати з урахуванням умов, в яких перебуває суб'єкт господарювання.

У новій редакції МСА 315 п. А42 наголошено, що в обговоренні з членами команди питання схильності фінансової звітності до викривлень необхідно оцінити потенціал істотного викривлення в конкретних областях. Таке обговорення є не що інше, як початкове формування версій можливих суттєвих викривлень фінансової звітності.

Особливе значення в новій редакції МСА 315 відведено питанням розуміння аудитором суб'єкта господарювання та його середовища в аспекті відповідної бізнес-моделі, а також принципів фінансової звітності. У п. А49 наголошено, що таке розуміння може допомогти аудитору у формуванні початкових очікувань стосовно значущих класів операцій,

залишків рахунків та розкриття інформації. Згідно з п. А50 таке розуміння допомагає аудитору з'ясувати події та умови, які мають відношення до суб'єкта і визначити, як невід'ємні фактори ризику впливають на схильність тверджень до викривлень. Тим самим встановити систему відліку, в рамках якої аудитор виявляє і оцінює ризики суттєвих викривлень. Як підсумок, в цьому пункті зазначено, що така система відліку допомагає аудитору у плануванні аудиту та застосуванні професійного судження і скептицизму протягом всього аудиту.

Характерно, що припущення стосовно взаємозв'язку бізнес-ризиків з ризиками шахрайства МСА не вважають вичерпним джерелом для пізнання викривлень фінансової звітності. У п. 5 МСА 315 наголошено, що процедури оцінювання ризиків самі собою не надають гідних та прийнятних аудиторських доказів, на яких ґрунтується думка аудитора. Пропонується, щоб процедури оцінювання бізнес-ризиків також включали подання запитів до управлінського персоналу та інших працівників, аналітичні процедури, спостереження та інспектування. Відповідно до п. А5 МСА 315 на вибір аудитора можуть виконуватися інші процедури. Зокрема, огляд інформації з економічних журналів, звіти аналітиків, банків, рейтингових агентств, нормативних чи рейтингових видань, надсилання запитів зовнішньому юридичному консультанту або експерту з оцінювання.

Узагальнення наявної інформації свідчить, що основний тиск на господарюючих суб'єктів чинить наявна система оподаткування, а також корупція в податкових і правоохоронних органах. Внаслідок чого певного поширення набуло ухилення від ПДВ шляхом оформлення безтоварних операцій. Постачальниками безтоварних операцій є підприємства торгівлі та імпортери, які реалізують товари за готівку і мають надлишок податкового кредиту. Укладені угоди на поставку товарів, робіт або послуг, які не відстежуються по схемі проходження операцій іменують «скрутка». Оформлені фіктивним способом товари в подальшому не реалізуються, а обліковуються на запасах, що призводить до збільшення їх суми в

обліку. Зокрема, здійснюють імпорт товарів на мільйони, а реалізують офіційно на тисячі. В подальшому «продають» ПДВ іншим особам.

Наведені операції доволі часто мають замаскований характер. У торгівлі безтоварне надходження може оформлюватися за наявності «вільного місця», коли продано товар на певну суму, яка підходить для безтоварної операції. Зустрічні звірки з рухом товарів в торгівлі не будуть ефективні. Тому виявити ризики шахрайства в таких операціях доволі складно, особливо за допомогою суто аудиторських процедур. Є властиві обмеження аудиту, про які наголошено в МСА 200. Водночас навіть за таких обставин можливо на основі знання способів шахрайства висувати відповідні версії і моделювати поведінку управлінського персоналу. Тим самим визначати наявність в оточуючому середовищі інших додаткових аудиторських доказів, таких як робота транспортних засобів, умов для зберігання товару тощо.

Певного поширення набули факти шахрайства у сфері будівництва. Згідно зі ст. 141.6.1 ПКУ кошти спільного інвестування звільняються від оподаткування. В порядку, визначеному Законом України «Про інститути спільного інвестування», створюються інститути спільного інвестування (ІСІ). Всупереч цьому Закону ІСІ неправомірно залучають кошти від фізичних осіб для будівництва житла на підставі інвестиційних договорів без набуття права власності на цінні папери ІСІ. В результаті чого ІСІ та інші суб'єкти отримують податкові пільги. Такого роду діяльність не знаходить повноцінного відображення в документах бухгалтерії та фінансової звітності і, як наслідок, переважна частина аудиторських звітів має позитивний зміст. Натомість мають місце кримінальні справи з таких фактів ухилення від оподаткування, що свідчить про необхідність більш уважного ставлення аудиторів до перевірки ІСІ.

У таких випадках важлива роль належить професійному скептицизму. Саме на його основі можливо висувати конкретні версії стосовно ідентифікації та оцінювання суттєвих викривлень фінансової звітності. Відповідно до п.п. А22-А24 МСА 200 професійний скептицизм потрібний

для критичного оцінювання аудиторських доказів. Він передбачає ставлення під сумнів суперечливих аудиторських доказів, достовірності документів і відповідей на запити, а також іншої інформації, отриманої від управлінського персоналу та тих, кого наділено найвищими повноваженнями. Він також передбачає розгляд достатності та прийнятності отриманих аудиторських доказів з огляду на обставини, наприклад за наявності чинників ризику шахрайства, а єдиний документ, чутливий до шахрайства за своїм характером, є єдиним підтверджувальним доказом суттєвої суми у фінансовому звіті. Аудитор може вважати записи та документи справжніми, якщо у нього немає підстав вважати протилежне. Проте вимагається, щоб аудитор розглядав надійність інформації, що застосовується як аудиторський доказ. У разі сумніву стосовно достовірності інформації або ознак можливого шахрайства (наприклад, якщо ідентифіковані під час аудиту умови змушують аудитора вважати, що документ може бути несправжнім або що умови в документі могли бути сфальсифіковані) МСА вимагають, щоб аудитор провів подальше дослідження та визначив, які зміни чи доповнення до аудиторських процедур потрібні для вирішення проблеми. Не можна очікувати, що аудитор нехтуватиме минулим досвідом стосовно сумлінності та чесності управлінського персоналу суб'єкта господарювання і тих, кого наділено найвищими повноваженнями. Проте думка, що управлінський персонал і ті, кого наділено найвищими повноваженнями, є сумлінними та чесними, не звільняє аудитора від необхідності дотримуватися професійного скептицизму або не дозволяє аудитору задовольнятися менш ніж переконливими аудиторськими доказами у процесі отримання достатньої впевненості.

Водночас, наскільки аудиторські процедури в тих чи інших випадках бувають ефективні, судити складно. Невідомо, якою мірою аудиторі мали реальну можливість оцінити ті чи інші бізнес-ризиків та їх відображення в бухгалтерських документах, а також в інших твердженнях управлінського персоналу.

Річ у тім, що обсяг необхідного розуміння бізнес-ризиків на предмет наявності в них спроможності безпосередньо набувати властивостей ризиків шахрайства або опосередковано сприяти їх становленню визначається аудитором в результаті професійного судження з дотриманням професійного скептицизму. За таких умов обов'язково належить враховувати суперечливу природу самих ризиків. Будучи різновидом діяльності, ризик орієнтує на отримання вагомих результатів неординарним способом в умовах незвичайності та ситуації неминучого вибору. Якщо розглядати ризик в широкому аспекті, то він сприяє подоланню консерватизму, стереотипів, психологічних бар'єрів на шляху здійснення експериментів задля досягнення успіху. З іншого боку, ризик за певних умов може зумовлювати прояви авантюризму, егоїзму, а також пасивності, що призводить до гальмування соціального прогресу та неправомірних вчинків.

Суперечливу природу ризику обумовлено взаємодією об'єктивно наявних ризикових обставин та їх суб'єктивною оцінкою. Вона завжди має індивідуальний характер і свободу вибору серед різноманітних варіантів. Тому невід'ємною властивістю ризику є його альтернативність. Ризик є одним із шляхів усунення невизначеності, яка постає протилежністю однозначності. Така властивість ризику має важливе значення для висловлювання судження у формі професійного скептицизму стосовно припущень про можливість шахрайства, зокрема про можливі варіанти поведінки управлінського персоналу в умовах бізнес-ризиків. Обов'язкове врахування того факту, що кожний суб'єкт неоднозначно сприймає той самий бізнес-ризик через відмінності психологічних властивостей установок і ціннісних орієнтацій.

За таких умов визначити аудитору особливості впливу бізнес-ризиків на конкретних суб'єктів з числа управлінського персоналу досить складно. До того ж аудитор не має повноважень правоохоронного органу здійснювати оперативно-розшукові та слідчі дії стосовно викривлень фінансової звітності. Тому основним джерелом отримання

аудитором інформації про вплив бізнес-ризиків на конкретні суб'єкти є аналіз зовнішніх проявів поведінки управлінського персоналу в оточуючому середовищі. Насамперед це стосується заходів внутрішнього контролю та організації ризик-менеджменту. Їх ефективність свідчить про ставлення управлінського персоналу до бізнес-ризиків та їх спроможність виступати чинниками ризиків шахрайства.

Відповідно до п. 151 МСА 315 увагу аудитора може привернути інформація, яка значно відрізняється від інформації, на якій ґрунтувалась оцінка ризиків управлінським персоналом. Їх оцінка може ґрунтуватися на очікуванні того, що певні заходи контролю працюють ефективно. Насправді – навпаки. У разі нехтування заходів контролю управлінським персоналом аудитор може отримати аудиторські докази їх неефективної роботи. У результаті проведення такого аналізу суб'єкта господарювання та його середовища аудитор виділяє конкретні бізнес-ризики, в яких є можливості шахрайства. На основі оцінки можливості шахрайства висуваються певні версії з їх перевірки згідно з планом аудиту.

Подальші дії аудитора достатньо чітко регламентовано у МСА 315, 240, 300, а також в інших МСА. Відповідно до їх вимог у плані аудиту передбачаються відповідні заходи та аудиторської процедури із з'ясування суттєвості ризиків шахрайства та наявності в них всеохоплюючого характеру. Водночас обов'язково враховуються вимоги п. 18 МСА 330 «Дії аудитора у відповідь на оцінені ризики», згідно з яким незалежно від оцінки ризиків суттєвого викривлення аудитор повинен розробити й виконати процедури у суті для кожного суттєвого класу операцій, залишку рахунку і розкриття інформації. Наведену вимогу обумовлено тим, що оцінка ризику аудитором є довільною і не може ідентифікувати всі ризики суттєвого викривлення. Також є невід'ємні обмеження внутрішнього контролю, включаючи нехтування ним управлінським персоналом.

У подальшому з дотриманням професійного скептицизму збираються та узагальнюються аудиторські докази, уточнюють та доповнюють план аудиту.

На заключному етапі аудитор готує звіт, спираючись на отриманий висновок за результатами перевірки попередньо сформованих версій.

Безперечно, що центральне місце у висуненні версій аудитором стосовно викривлень фінансової звітності посідає моделювання поведінки управлінського персоналу. Тому така проблематика заслуговує на окремий розгляд у наступному розділі.

3.3.4. Висновки за розділом. За результатами проведеного дослідження можливо запропонувати таку схему побудови версій аудитором з ідентифікації й оцінювання ризиків суттєвих викривлень.

I. Підготовка теоретичної бази версій:

1. Узагальнення знань кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення у відповідній галузі.

2. Вивчення бізнес-ризиків стосовно наявності причин і умов, які спроможні формувати ризики шахрайства на об'єкті аудиторської перевірки.

3. Моделювання можливих варіантів неправомірної поведінки управлінського персоналу.

4. Визначення найбільш вразливих аспектів фінансової звітності стосовно конкретних способів шахрайства, що притаманно певній категорії підприємств.

5. Попередній аналіз фінансової звітності на предмет виявлення можливих очевидних викривлень.

II. Підготовка фактичної бази версій:

1. Узагальнення всієї наявної інформації про суб'єкт господарювання та його зовнішнє середовище відповідно до попередньо отриманих знань з кримінологічної характеристики шахрайства та способів його вчинення.

2. Висунення усіх можливих версій.

3. Визначення обставин, які обґрунтовують кожну версію.

4. Виключення недостатньо обґрунтованих версій.

5. Формування пошукових обставин з виявлення суттєвих

викривлень фінансової звітності.

6. Підготовка стратегічного плану аудиту.

7. Оцінювання конкретних бізнес-ризиків стосовно наявності в них ризиків шахрайства з метою виявлення проблемних ситуацій, що підлягають аудиторській перевірці.

8. Висунення додаткових версій у вигляді припущень стосовно можливого шахрайства.

9. Підготовка детального плану аудиту.

10. Виконання аудиторських процедур для з'ясування суттєвості ризиків шахрайства та наявності в них всеохоплюючого характеру.

11. Збір аудиторських доказів, уточнення та доповнення плану аудиту.

12. Підготовка умовиводів за результатами перевірки версій на основі сформованої їх теоретичної і фактичної бази, а також моделювання можливого шахрайства або його окремих елементів.

Приклад висунення версій аудитором. Охоронна фірма у формі публічного акціонерного товариства, що знаходиться на загальній системі оподаткування, має філії на території України. Філії оформляють угоди з різними суб'єктами на значні суми для проведення занять з питань персонального захисту та застосування засобів самооборони. Висунуто припущення у формі версій, що такі угоди укладаються з метою збільшення витрат і зменшення суми оподаткування, а також для отримання готівки з метою виплати зарплати в конвертах. У низці філій зарплата нараховувалась у розмірі мінімальної з незначними доплатами у вигляді премій. Під час проведення зустрічних звірок виявилось, що в деяких філіях укладалися угоди з ФОП-ами, в яких не було передбачено такий вид діяльності. Були також філії, які укладали угоди з товариствами, котрі надавали торговельні та будівельні послуги. У списках на проведення занять були особи, які в ці дні перебували на чергуванні. Тільки незначна частина філій такі заняття проводили власними силами без залучення сторонніх осіб.

3.4. Моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу

Поведінка управлінського персоналу не є випадковим і штучним об'єктом пізнання аудитором. У процесі перевірки фінансової звітності аудитор повинен встановити відсутність її викривлень внаслідок таких неправомірних вчинків, як шахрайство чи помилка. Тим самим надати певну впевненість користувачам фінансової звітності в її достовірності, повноті та відповідності законодавству.

Як зазначено в МСА 200, для досягнення загальної мети аудиту з підвищення ступеня довіри визначених користувачів до фінансової звітності аудитор у здійсненні аудиту фінансової звітності повинен отримати обґрунтовану впевненість в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки. Для отримання достатньої впевненості МСА вимагають, щоб аудитор здійснював професійне судження та зберігав професійний скептицизм до вчинків управлінського персоналу з підготовки фінансової звітності протягом планування і виконання аудиту. У зв'язку з цим аудитор необхідно здійснювати ідентифікацію й оцінювання ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки, виходячи з розуміння суб'єкта господарювання та його середовища, включаючи внутрішній контроль суб'єкта господарювання.

Порядок дій аудитора стосовно розуміння суб'єкта господарювання та його середовища викладено у МСА 315 «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення». Таке розуміння повинно включати не формальне вивчення суб'єкта господарювання в якості юридичної особи, а виконання конкретного системно-орієнтованого аналізу поведінки управлінського персоналу в їх ставленні до фінансової звітності.

3.4.1. Наукові дослідження моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу. Проблема моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу в окремих публікаціях не висвітлювалася. Наявна

ціла низка публікацій з питань дослідження загальних проблем моделювання поведінки індивідів, зокрема суб'єктів господарювання.

У науковій літературі пропонують різні підходи до моделювання поведінки суб'єктів господарювання. Для її моделювання вважають за необхідне застосовувати теорію систем, кібернетику, синергетику, спектральний аналіз тощо [237, 238]. Вони ґрунтуються зазвичай на застосуванні біхевіористичного підходу [239-241]. Саму модель економічної поведінки розглядають як узагальнений образ, що дає змогу уявити, відобразити і зрозуміти певні вчинки, і тим самим виконати прогностну функцію шляхом заміни й перенесення створеного образу на об'єкт дослідження.

Моделювання поведінки широко застосовується у правознавстві для визначення складу правопорушення, прогнозування окремих злочинів та злочинності [242-244]. Важливе місце у цих дослідженнях посідають проблеми мотивації злочинної поведінки, а також взаємозв'язок мотивів з потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями та зовнішнім середовищем [245]. Такі дослідження ґрунтуються на загальних теоретичних положеннях психології, соціології, економіки, кібернетики та інших наук.

За своїм змістом сучасні кримінологічні дослідження злочинної поведінки значною мірою збігаються з кримінологічною характеристикою шахрайства в МСА. Зокрема, у п. А1 МСА 240 наведено кримінологічну характеристику шахрайства, яку свого часу розроблено американським кримінологом Д. Крессі. Тому буде цілком логічно на її основі моделювати поведінку управлінського персоналу з виявлення можливих викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Заслужують також на увагу і дослідження проблем економічної поведінки. У більшості наукових публікацій економічну поведінку визначають як усвідомлену діяльність у сфері господарювання, яка відображає внутрішнє ставлення суб'єкта до навколишнього середовища [246-248]. Наявні також інші визначення економічної поведінки [249]. В економічній науці сформувався цілий розділ, який вивчає поведінку окремих економічних

суб'єктів, що має назву економічна психологія.

У наукових працях поняття економічної поведінки переважно базується на концепції економічної людини, яка діє раціонально і спрямовує свої вчинки на отримання максимального прибутку за мінімальних витрат, керуючись свободою вибору серед значного числа альтернатив. Концепція економічної людини значною мірою базується на принципі методологічного індивідуалізму. Сучасна методологія індивідуалізму враховує соціально-психологічні аспекти поведінки людини, мотиви її економічної діяльності та раціонально детерміновані вчинки [250]. У наведених публікаціях розглядаються загальні закономірності аналізу поведінки суб'єктів господарювання, які належить враховувати в цьому дослідженні проблеми моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу.

3.4.2. Бізнес-ризик як основа прийняття рішень управлінським персоналом. Необхідно зазначити, що окремо взята поведінка будь-якого суб'єкта, зокрема управлінського персоналу є складним соціально-психологічним явищем. У поведінці як системі вчинків реалізуються внутрішні особисті якості суб'єкта та вплив на нього оточуючого середовища. Незмінними детермінантами поведінки, спрямованої на досягнення певної мети, є інтереси, установки, ціннісні орієнтації та мотиви.

Аудит покликано вивчати поведінку управлінського персоналу та їх вчинки не в загальних рисах, а суспільно-значимі аспекти, які характеризують їх життєву позицію, та особисте ставлення до фінансової звітності. У процесі такого вивчення аудитору необхідно з'ясувати загальні соціально-психологічні закономірності поведінки суб'єктів господарювання з метою визначення можливих варіантів прийняття управлінських рішень.

Важливою закономірністю будь-якої поведінки і прийняття рішень є той факт, що вони становлять результат взаємодії особистості і оточуючого середовища. Основними чинниками в оточуючому середовищі, які впливають на поведінку і прийняття рішень управлінським персоналом,

є бізнес-ризиків. Вони становлять основне джерело прийняття рішень управлінським персоналом стосовно фінансової звітності, зокрема її викривлення внаслідок шахрайства чи помилки.

Як зазначено у п. А39 МСА 315, розуміння бізнес-ризиків, на які наражається суб'єкт господарювання, збільшує ймовірність ідентифікації ризиків суттєвого викривлення, оскільки більшість бізнес-ризиків зрештою матимуть фінансові наслідки, а отже, вплив на фінансову звітність. Однак аудитор не несе відповідальності за ідентифікацію або оцінювання всіх бізнес-ризиків, оскільки не всі бізнес-ризиків призводять до виникнення ризиків суттєвого викривлення. З наведеного положення виникає цілком слушне питання, чому бізнес-ризиків в одних випадках призводять до викривлень фінансової звітності, а в інших ні.

Як свідчить практика, оцінка бізнес-ризиків в реальній ситуації залежить однаково як від конкретного суб'єкта, так і від оточуючого середовища, в якому центральне і провідне місце посідають бізнес-ризиків. Наведені обставини вимагають від аудитора мати професійне судження не тільки стосовно управлінського персоналу, їх установок і ціннісних орієнтацій, а також й змісту бізнес-ризиків. Встановлення в них детермінантів шахрайства, які спроможні спонукати конкретних суб'єктів з числа управлінського персоналу до викривлення фінансової звітності.

Характерно, що МСА орієнтують аудитора на виявлення шахрайства, а не помилки. Наявність помилки встановлюється, якщо за результатами перевірки буде виявлено відсутність шахрайства. Тому МСА встановлюють відповідальність аудитора стосовно шахрайства у процесі перевірки фінансової звітності. Проблему виявлення помилок у фінансовій звітності окремо не розглянуто в МСА.

У зв'язку з наведеним підходом виникає необхідність приділяти відповідну увагу бізнес-ризикам: у результаті їхнього аналізу визначити ставлення до них управлінського персоналу, на основі отриманої інформації висунути гіпотетичні припущення у вигляді версій з можливих варіантів

поведінки управлінського персоналу. Сконструйований таким способом варіант поведінки матиме форму відповідної логічної моделі, а саме у формі бізнес-моделі, яку передбачено в новій редакції МСА 315 в Додатку 1. Як зазначено в п.61, уявлення про бізнес-модель суб'єкта господарювання допомагає аудитору зрозуміти суб'єкта господарювання на стратегічному рівні і визначити бізнес-ризик, які приймає на себе суб'єкт господарювання.

За основу побудови логічної моделі поведінки управлінського персоналу доцільно брати як Додаток 1 до МСА 315, так і кримінологічну характеристику шахрайства, що наведено в п. А1 МСА 240. Її рекомендовано для застосування в оцінюванні чинників ризику шахрайства у п. А25 МСА 240. Зазначена модель включає мотив або тиск скоєння шахрайства, усвідомлену можливість вчинення шахрайства, логічне виправдання та ставлення до шахрайства. Зі свого боку п. А63 дає перелік обставин, за яких бізнес-ризик підвищують схильність до ризиків істотних викривлень. Серед таких обставин названо стимулювання та тиск на керівництво, що може призвести до навмисної упередженості керівництва і тим самим вплинути на обґрунтованість істотних припущень та очікувань керівництва. Крім того, в п. А59 наголошено на тому, що розуміння системи управління суб'єкта господарювання може допомогти аудитору зрозуміти здатність суб'єкта господарювання забезпечити належний нагляд за системою внутрішнього контролю, і одночасно зрозуміти недоліки, які підвищують схильність фінансової звітності до ризиків істотних викривлень.

З урахуванням викладеного початковим етапом побудови логічної моделі поведінки управлінського персоналу може бути розгляд аудитором цілей та стратегій суб'єкта господарювання і пов'язаних з ними бізнес-ризиків. Спочатку у процесі вивчення суб'єкта господарювання належить визначити бізнес-ризик, які за своїм змістом спроможні призвести до виникнення ризику суттєвого викривлення. Водночас умовно не брати до уваги ставлення до бізнес-ризиків управлінського персоналу. В подальшому на основі отриманих результатів оцінити ставлення управлінського

персоналу до визначених категорій бізнес-ризиків.

Згідно з п. 4 МСА 315 до бізнес-ризиків пропонується зараховувати ризики, що є наслідком значущих умов, подій, обставин діяльності або бездіяльності, які можуть негативно впливати на здатність суб'єкта господарювання досягти своїх цілей та реалізувати стратегії або встановлення не відповідних цілей і стратегій. Залежно від оцінки і прийнятого рішення управлінським персоналом і найвищим керівництвом бізнес-ризиків можуть набувати у соціальному відношенні позитивного або негативного спрямування, зокрема трансформуватися у ризики шахрайства. Вірогідність такого трансформування переважно залежить від організації ризик-менеджменту та внутрішнього контролю на підприємстві, а також від особистого ставлення до бізнес-ризиків суб'єктів з числа управлінського персоналу.

Необхідно зазначити, що підприємницька діяльність в Україні здійснюється в умовах постсоціалістичних трансформаційних процесів. Ризик-менеджмент і внутрішній контроль знаходяться на стадії становлення, що зумовлює неадекватну ризикованість або надмірну обережність. Значна частина бізнес-ризиків має високу напруженість, причини якої полягають у недосконалості правового регулювання відносин власності, криміналізації економіки, корупції, відсутності ефективної фінансової інфраструктури.

Вітчизняні підприємці мають справу з іншими видами бізнес-ризиків, ніж підприємці в розвинутих країнах. Тому застосування наведених в МСА загальних підходів до оцінювання аудитором бізнес-ризиків повинні враховувати особливості економічних і соціальних умов в Україні.

Незалежно від свого змісту будь-які бізнес-ризиків неоднозначно і безповоротно детермінують вчинки управлінського персоналу стосовно викривлення фінансової звітності. У багатьох випадках бізнес-ризиків стимулюють управлінський персонал і найвище керівництво вдосконалювати господарську діяльність. Як зазначено у п. А44 МСА 315: «*Управлінський*

персонал та інші особи здійснюють оцінювання тих питань, які вони вважають важливими. Показники оцінки, внутрішні або зовнішні, створюють тиск на суб'єкт господарювання. Такий тиск, зі свого боку, може мотивувати управлінський персонал вжити заходів для покращення показників господарської діяльності або викривлення інформації у фінансовій звітності. Відповідно розуміння показників оцінки суб'єктом господарювання допомагає аудитору у розгляді того, чи може тиск у напрямі досягнення намічених завдань призвести до дій управлінського персоналу, які збільшують ризик суттєвого викривлення внаслідок шахрайства».

З наведеного вбачається, що розуміння аудитором оцінок бізнес-ризиків суб'єктами господарювання становить необхідну передумову моделювання їх поведінки. Водночас належить враховувати, що оточуюче середовище містить не тільки бізнес-ризик, які спроможні за певних обставин призвести до викривлень фінансової звітності. На управлінський персонал впливають і чинять тиск також ризики антикриміногенного спрямування у вигляді внутрішнього та зовнішнього контролю.

Для отримання відповіді, якою мірою той чи інший бізнес-ризик та пов'язані з ними обставини спроможні спонукати управлінський персонал вчинити викривлення фінансової звітності аудитору у своєму професійному судженні належить враховувати психологічні аспекти економічної поведінки. Провідне значення має вплив особистих якостей управлінського персоналу на прийняття рішень стосовно ризиків оточуючого середовища.

3.4.3. Вплив особистих якостей управлінського персоналу на прийняття рішень стосовно фінансової звітності. Якщо розглядати це питання у контексті бізнес-ризик, то можливо відмітити різні варіанти схильності індивідів до ризику. Зазвичай вони приймають рішення залежно від досить складної системи взаємопов'язаних психологічних властивостей у вигляді інтелекту, мотивів, емоцій, ціннісних орієнтирів, установок тощо. У взаємодії з факторами зовнішнього середовища,

зокрема бізнес-ризиками, управлінський персонал визначає персональну оцінку прийняття рішення стосовно можливих втрат та надбань. Разом взяті психологічні особливості суб'єктів з числа управлінського персоналу спроможні посилювати та привносити зміни у взаємозв'язок між причиною і наслідком.

Насправді бізнес-ризиками, зокрема ті, що наведено в МСА 315, не містять невідвратної загрози спонукання управлінського персоналу до викривлення фінансової звітності. В них наявна тільки вірогідність виступати детермінантами неправомірної поведінки управлінського персоналу. На основі зазначеної вірогідності, керуючись професійним скептицизмом, можливо тільки робити припущення з того чи іншого варіанту реагування управлінського персоналу на фактори зовнішнього середовища. Наскільки такі фактори стануть реальною причиною і призведуть до негативних наслідків, це залежить від конкретного суб'єкта, який має свободу вибору діяти відповідно до своїх бажань та інтересів.

Якщо бути послідовним у дослідженні механізму неправомірної поведінки управлінського персоналу, то в бізнес-ризиках, як його детермінантах, необхідно вбачати об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона свідчить про їх наявність незалежно від усвідомлення конкретними індивідами. Суб'єктивна сторона означає оцінювання ризику управлінським персоналом залежно від його психологічних якостей.

У процесі аналізу прийняття рішень управлінським персоналом підлягають розгляду не тільки спрямованість можливих дій, а також сам механізм прийняття рішення. Відповідне значення має з'ясування індивідуальної вигоди конкретного суб'єкта, причетного до реагування на відповідний бізнес-ризик і можливе викривлення фінансової звітності. Така вигода складається з двох змінних: корисності для себе і корисності для інших. Не слід також виключати суто суб'єктивне сприйняття корисності. Неможливо ігнорувати й той факт, що принцип максимізації вигоди не завжди займає домінуюче становище в діях управлінського персоналу. Їх раціональні рішення становлять лише один з можливих

варіантів поведінки. В окремих випадках рішення стосовно бізнес-ризиків може ухвалюватися на підставі емоцій або звички чи навіть традицій. За таких умов вигідне рішення здійснюється з метою отримання найменших психологічних навантажень. Зокрема, стосовно наявності вимог найвищого керівництва вчиняти викривлення фінансової звітності. Натомість чим більша суб'єктивна значущість вчинку, тим вища його раціональність. Відповідно чим важливіший для управлінського персоналу результат реагування на бізнес-ризик, тим більш ґрунтовно і виважено буде прийматися рішення та вчинятися різноманітні заходи з маскування викривлень фінансової звітності. Водночас необхідно відмітити, що спонтанні рішення з викривлення фінансової звітності становлять виняток.

Якщо комплексно розглядати процес становлення мотивації управлінського персоналу стосовно реагування на бізнес-ризик, то вона завжди має нелінійний характер. Проявом нелінійності є функція суб'єктивної корисності економічної діяльності. Вона може зростати на стадії новизни і зменшуватися на стадії комфорту, особливо відносно їх зацікавленості у прибутках своїх підприємств. В умовах підвищеної ризикової ситуації вони обирають варіанти доходу, а не мінімізації негативного впливу на підприємство. Для них витрати з пошуку помилок перевищують приріст доходу, який може бути отримано у результаті викривлень фінансової звітності. Прийняття кінцевого рішення залежатиме від наявності чи відсутності можливостей в оточуючому середовищі стосовно викривлень фінансової звітності для отримання незаконного доходу.

3.4.4. Вплив внутрішнього контролю суб'єкта господарювання на ризик вчинення шахрайства. Суттєву стримуючу функцію стосовно викривлень фінансової звітності в оточуючому середовищі суб'єкта господарювання відіграє внутрішній контроль. Як свідчить практичний досвід, нехтування внутрішнім контролем з боку управлінського персоналу є достатньою підставою для висунення припущення з викривлення

фінансової звітності внаслідок шахрайства. Способи такого роду вчинків управлінського персоналу можуть мати різноманітні форми. Згідно з п. А4 МСА 240, нехтуючи заходами внутрішнього контролю, управлінський персонал схильний застосовувати такі методи:

- записувати фіктивні проводки, особливо наприкінці звітного періоду, щоб маніпулювати результатами операційної діяльності або досягти інших цілей;

- неправильно коригувати припущення та змінювати судження, застосовані для оцінки залишків рахунків;

- пропускати, передчасно або запізно визнавати у фінансовій звітності події або операції, які відбулися протягом звітного періоду;

- пропускати, незрозуміло подавати або викривлювати розкриття, які вимагаються застосованою концептуальною основою фінансового звітування, або розкриття, необхідні для досягнення неупередженого подання;

- приховувати факти, що можуть впливати на суми, які відображено у фінансовій звітності;

- здійснювати складні операції, які структуровано так, щоб перекручувати інформацію про фінансовий стан або результати діяльності суб'єкта господарювання;

- змінювати записи та умови, пов'язані зі значними або незвичайними операціями.

Наведені викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства зазвичай не знаходять повноцінного відображення у бухгалтерських документах, оскільки всіляко викривляються або маскуються під правомірну діяльність або помилку. Як зазначено у п. 31 МСА 240, можливість управлінського персоналу для вчинення шахрайства унікальна через його спроможність маніпулювати бухгалтерськими записами та складати навмисно викривлену фінансову звітність, нехтуючи заходами контролю. Згідно з п. 6 МСА 240 причина полягає в тому, що шахрайство може бути пов'язане зі складними та ретельно організованими схемами,

розробленими для його приховування, такими як підроблення, навмисний пропуск запису операцій або навмисне неправильне тлумачення для аудитора.

Щоб виявити і оцінити приховані та замасковані зовнішні ознаки викривлень фінансової звітності, аудитору необхідно на відповідному професійному рівні визначити необхідні для цього аудиторські процедури. Стосовно порядку визначення таких процедур, – МСА надають лише рекомендації загального порядку. Зокрема, у п. A23 МСА 240 звернено увагу на: *«Той факт, що шахрайство зазвичай приховують, може дуже ускладнити його виявлення. Однак аудитор може ідентифікувати події чи умови, які свідчать про мотив або тиск для скоєння злочину чи надання змоги його скоєння (чинники ризику шахрайства)»*. Згідно з п. A24 МСА 240 основний висновок зводиться до того, що чинники ризику шахрайства складно класифікувати за їхньою важливістю. Відповідно до визначення, чи наявний чинник ризику шахрайства та чи необхідно розглядати його в оцінюванні ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства, потребує застосування професійного судження.

Тому, керуючись наведеними загальними рекомендаціями МСА, розглянемо більш детально, як аудитор повинен формувати професійне судження стосовно моделювання поведінки управлінського персоналу на підставі зовнішніх ознак викривлень фінансової звітності – передусім як моделювання поведінки управлінського персоналу належить спрямовувати на планування аудиторських процедур.

3.4.5. Планування аудиторських процедур на базі логічної моделі поведінки управлінського персоналу. У п. A2 МСА 300 зазначено, що планування є не окремим етапом аудиту, а швидше безперервним і повторюваним процесом, який продовжується до завершення поточного завдання з аудиту. Центральне місце у плануванні повинно відводитися аналітичним процедурам, що будуть виконуватися,

як процедури оцінювання ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності.

За своїм змістом планування полягає у прогнозуванні аудиторських процедур з перевірки фінансової звітності. Отримання тих висновків з фінансової звітності, які аудитор визнає найбільш вразливими для викривлень, за результатами прогнозного оцінювання можливих варіантів поведінки управлінського персоналу. Сам процес прогнозування передуює плануванню і підпорядковується дотриманню аудитором принципу професійного скептицизму, який також містить прогнозу функцію стосовно загальної оцінки поведінки управлінського персоналу. Загалом процес прогнозування обумовлює необхідність здійснення аудитором функцій моделювання тих аспектів господарської діяльності і вчинків управлінського персоналу, які максимально впливають на фінансову звітність та містять можливості стосовно її викривлення. У зв'язку з цим прогнозування і моделювання поведінки управлінського персоналу стосовно можливих викривлень фінансової звітності становить невід'ємну функцію планування аудиту. Залежно від результатів моделювання у плані аудиту і визначають напрями здійснення аудиторських процедур з метою отримання аудиторських доказів з наявності або відсутності прогнозованої моделі поведінки управлінського персоналу.

Характерно, що зовнішні ознаки можливих викривлень фінансової звітності мають різний ступінь інформативності неправомірної поведінки управлінського персоналу. Найменше відображаються у фінансовій звітності та інших документах суб'єктивні ознаки шахрайства у вигляді навмисних дій з отримання незаконної вигоди. За будь-яких обставин професійне судження аудитора до викривлення фінансової звітності повинно ґрунтуватися на аналізі об'єктивних кваліфікуючих ознак, в який саме спосіб їх вчинено. Отримання такої інформації дасть змогу аудитору з'ясувати мету вчинків управлінського персоналу, а також інші ознаки їх суб'єктивних намірів.

Найбільшу інформативність з моделювання поведінки управлінського

персоналу мають знання способів вчинення викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Спосіб вчинення шахрайства становить головну, якісну характеристику неправомірної поведінки управлінського персоналу. Така поведінка складається з певної системи вчинків, спрямованих на підготовку, виконання і приховування шахрайства. У конкретних вчинках управлінського персоналу проявляються їх особисті характеристики і персональне ставлення до оточуючого середовища, зокрема внутрішнього та зовнішнього контролю.

Типові способи шахрайства наведені у п.п. 2, 3 та А4 МСА 240. Аудитор також може мати додаткові знання способів шахрайства з власного досвіду та досвіду інших аудиторів. Користуючись методом аналогії та стереотипів, аудитор може моделювати поведінку управлінського персоналу, і тим самим висувати версії до вразливості фінансової звітності стосовно конкретних способів шахрайства та напрямів збору аудиторських доказів.

Достатньо складним завданням є моделювання поведінки управлінського персоналу на підставі окремих зовнішніх проявів викривлень фінансової звітності у вигляді їх ризиків. Вони можуть мати місце у різних сферах діяльності суб'єктів господарювання, починаючи від галузевих і регуляторних чинників й закінчуючи конкретними бізнесовими операціями та практикою ведення обліку. Приклади таких ризиків, їх ідентифікація та оцінювання розглянуто в МСА 315 та МСА 240. Наведені МСА орієнтують на необхідність з'ясування ставлення до ризиків викривлення фінансової звітності управлінського персоналу. За умови встановлення відсутності належного реагування, спрямованого на вдосконалення господарської діяльності, аудитору необхідно виявляти можливості для викривлення фінансової звітності. У результаті їх аналізу встановлювати, якою мірою їх реально задіяно управлінським персоналом.

Щоб моделювання поведінки управлінського персоналу стало ефективним, доцільно враховувати психологічну характеристику осіб, які більшою мірою дотичні до ризиків суттєвого викривлення фінансової

звітності. Як свідчить власний досвід проведення аудиту, цілком правомірно виділити такі типові характеристики осіб, які вчиняють суттєві викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Ініціативний. Залежно від сприятливих умов зовнішнього середовища він може бути домінуючим або ситуативним. Для такого типу властивий вольовий характер, домінування над іншими, завищена самооцінка. В більшості таких осіб переважає високий рівень інтелекту. Натомість недостатній рівень інтелекту буде свідчити, що така особа займає посаду на підставі родинних, корупційних чи інших зв'язків.

Конформний. Переважає відсутність ініціативи, намагається уникати конфліктів і підлаштовуватися під інших, особливо під наявні традиції в колективі. Стає на шлях шахрайства під впливом наявної в колективі системі шахрайства. Вплив окремих осіб буде результативним за умови особистих стосунків або загрози втратити посаду.

Залежний. Характеризується слабою волею. Часто має низький професійний рівень та занижену особисту самооцінку. У своїх вчинках проявляє боязливість. Може діяти спонтанно, орієнтуючись на інших осіб. Спроможний виступати поплічником при вчиненні шахрайства іншими.

Викладене дає підстави для розгляду такої соціально-психологічної моделі суттєвого викривлення фінансової звітності, що зображено на рис. 3.2.

Зрозуміло, що головною причиною таких викривлень є шахрайство. Центральне місце в цій моделі посідає характеристика особистості та зовнішнього середовища. В результаті їх взаємодії і реалізується певний варіант поведінки.

Провідними факторами характеристики особистості є система цінностей та установок. Саме від них залежить формування інтересів. Водночас один і той самий інтерес у свідомості особистості може мати різноманітні зовнішні прояви. На етапі формування мотиву відбувається рух в умовному колі від інтересу до бізнес-ризиків, а від них до ціннісних орієнтацій та установок, а потім до можливостей. В результаті такого

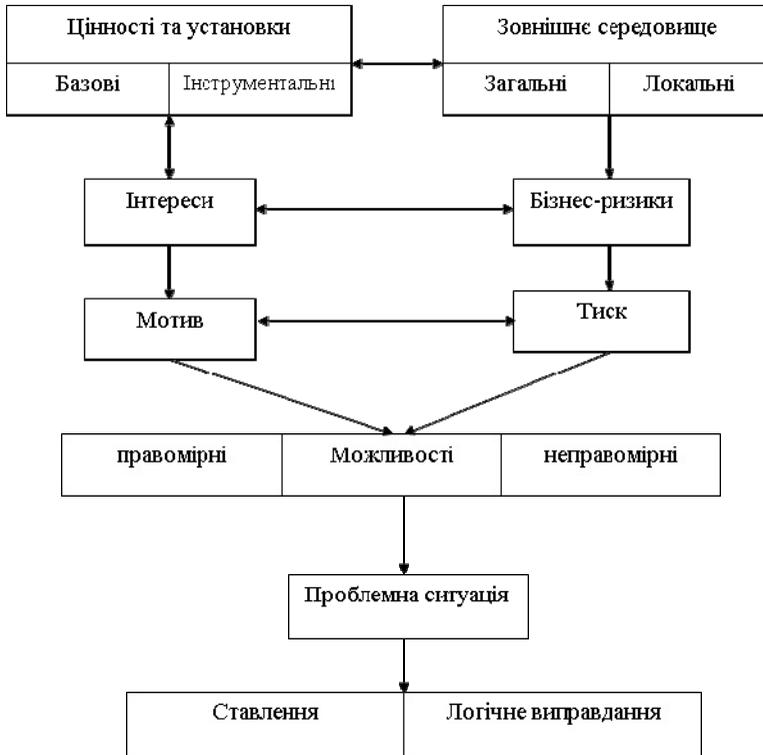

Рис. 3.2. Соціально-психологічна модель суттєвого викривлення фінансової звітності

руху формується проблемна ситуація. Вона характеризується ставленням особистості до неправомірного вчинку та пошуком його логічного виправдання.

3.4.6. Висновки за розділом. На підставі викладеного можливо запропонувати схему моделювання аудитором поведінки управлінського персоналу.

1. Встановлення суттєвих операцій, залишків рахунків та розкриття інформації для виконання процедур у суті незалежно від подальшого оцінювання ризиків шахрайства.

2. Аналіз розподілу службових обов'язків.
3. Проведення тактовних співбесід з метою визначення рівня компетентності і особистих якостей управлінського персоналу та керівництва.
4. Виявлення неочікуваних взаємозв'язків та нестандартних ситуацій.
5. З'ясування взаємозв'язку інтересів управлінського персоналу з результатами господарської діяльності.
6. Узагальнення знань стосовно можливих способів шахрайства.
7. Розгляд впливу можливих способів шахрайства на фінансову звітність та поведінку управлінського персоналу.
8. Прогнозування поведінки управлінського персоналу на основі знань способів шахрайства та оцінки вразливості фінансової звітності.
9. Встановлення актуальних бізнес-ризиків у діяльності господарюючого суб'єкта та узагальнення інформації про його бізнес-модель.
10. Оцінювання ставлення до бізнес-ризиків управлінського персоналу.
11. Аналіз ефективності внутрішнього контролю, зокрема, з'ясування як керівництво створює та підтримує культуру чесності і етичної поведінки.
11. Ідентифікація у бізнес-ризиках чинників ризику шахрайства.
12. Аналіз потенційної спроможності ризиків шахрайства чинити тиск на управлінський персонал.
13. Виявлення можливостей для вчинення шахрайства.
14. З'ясування підстав для формування мотивів викривлення фінансової звітності.
15. Висунення версій стосовно можливих варіантів поведінки управлінського персоналу та напрямів збору аудиторських доказів.
16. Планування аудиту на основі висунутих версій та сформованої уявної моделі поведінки управлінського персоналу
17. Здійснення аудиторських процедур з перевірки висунутих версій стосовно можливих варіантів поведінки управлінського персоналу.
18. Уточнення плану аудиту на основі отриманої інформації.

3.5. Аудиторські процедури та економіко-правовий аналіз у проведенні аудиту

Аудиторські процедури – це система дій аудитора для отримання достовірних і прийнятних аудиторських доказів. В чому полягає надійність і прийнятність аудиторських доказів, визначено в МСА 500.

Згідно з п. А2 МСА 500 аудиторські процедури, спрямовані на отримання аудиторських доказів, можуть включати, крім запитів, ще й інспектування, спостереження, підтвердження, повторне обчислення, повторне виконання та аналітичні методи, які часто комбінуються між собою.

У МСА 350 та МСА 330 передбачено отримання аудиторських доказів в результаті виконання процедур оцінювання ризиків та подальших аудиторських процедур, які включають:

- тести заходів контролю;
- процедури у суті включно з тестами деталей та аналітичними процедурами у суті.

Вищенаведені аналітичні процедури можуть застосовуватися як процедури оцінювання ризиків, тести заходів контролю або процедури у суті залежно від контексту їх спрямування (п. 11 МСА 500).

3.5.1. Тестування бухгалтерських записів. Як зазначено в п. А7 МСА 500, аудиторські процедури можуть спрямовуватися на тестування бухгалтерських записів, наприклад за допомогою аналізу та перевірки, повторного проведення процедур, що застосовувалися під час складання й подання фінансової звітності, а також звірки пов'язаних типів та застосування однієї й тієї самої інформації.

Сам процес тестування полягає в тому, що аудитор формує певне питання для оцінювання об'єкта дослідження й у процесі проведення тестування отримує ті чи інші відповіді шляхом виконання аудиторських процедур. Варіанти тестів можуть бути різноманітними. Більш детально

з цією проблематикою можливо ознайомитися в публікаціях зарубіжних (Дж. Робертсон, Рой Додж) та вітчизняних авторів.

Важливе значення для розробки методів тестування має вибір елементів. Вимоги до вибору елементів для тестування наведено в п.п. А52-А54 МСА500.

3.5.2. Методи економіко-правового аналізу як аналітичні процедури оцінювання фінансової інформації. Важливе значення для оцінювання змісту викривлень фінансової звітності мають аналітичні процедури. Вони можуть застосовуватися для оцінювання ризиків в порядку, визначеному МСА 315, а також у відповідь на оцінені ризики згідно з МСА 330.

Аналітичні процедури у суті можуть виконуватися окремо, так і разом з детальними тестами відповідно до вимог МСА 330. Порядок виконання аналітичних процедур визначено МСА 520. Їх спрямовано на оцінювання фінансової інформації. Таке оцінювання здійснюють шляхом аналізу взаємозв'язків між фінансовими і нефінансовими даними, які охоплюють необхідні вивчення ідентифікованих відхилень або взаємозв'язків, котрі не узгоджуються з іншою доречною інформацією чи значно відрізняються від очікуваних величин. Основу аналітичних процедур становить порівняння. Приклад таких порівнянь наведено у п.п. А1-А10 МСА520.

Як зазначено в п А3 МСА520, для виконання аналітичних процедур можуть застосовуватися різні методи. Ці методи варіюються від виконання простих порівнянь до здійснення комплектного аналізу із застосуванням сучасних статистичних методів. В цьому відношенні варто звернути увагу на методи економіко правового аналізу.

Економіко-правовий аналіз ґрунтується на загальних методах дослідження господарської діяльності стосовно її побудови, фінансової стійкості, ліквідності тощо. Водночас економіко-правовий аналіз, на відміну від звичайного економічного аналізу, ставить за мету вивчення

особливого виду відхилень і негативних явищ у сфері господарської діяльності, серед яких провідне місце посідає *викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства*. Для виявлення ідентифікації та оцінювання таких негативних явищ економічні методики доповнюються юридичними, внаслідок чого відповідний вид аналізу набуває комплексного економіко-правового змісту.

Економіко-правовий аналіз хоча й ґрунтується на загальній методиці його проведення, проте має свою специфіку. На відміну від економічного аналізу, *його основне завдання полягає у виявленні правопорушень, у цьому разі шахрайства*. Зазначені правопорушення становлять специфічний об'єкт пізнання, який потребує особливих прийомів дослідження. Саме закономірності таких негативних явищ і визначають можливості застосування економіко-правового аналізу для їх виявлення.

Зокрема, шахрайські дії управлінського персоналу суттєво відрізняються від звичайної господарської діяльності. Приховування таких деструктивних явищ винними особами призводить до того, що неправомірна сутність їх вчинків відображається в економічних показниках не в повному обсязі, а в перекрученій та замаскованій формі.

Під час проведення економіко-правового аналізу з метою виявлення шахрайства у сфері господарської діяльності *юридичні оцінки* економічних процесів та показників фінансової звітності задаються від початку і виконують провідну роль протягом усього дослідження. Відправним пунктом юридичних оцінок є певні правові норми і кримінологічна характеристика шахрайства. Юридичні ознаки шахрайства і його кримінологічна характеристика становлять відповідну модель неправомірної поведінки, наявність якої належить виявити аудитору шляхом аналітичного дослідження господарської діяльності. Така гіпотетично сконструйована модель накладається і порівнюється з бізнес-моделлю суб'єкта господарювання, сформованої відповідно до вимог МСА 315.

Основним прийомом будь-якого аналізу, зокрема економіко-правового, є *порівняння*. На його застосуванні ґрунтуються всі методи

виявлення викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Провідне місце серед таких методів належить методам стереотипів, сполучених порівнянь, спеціальних розрахункових показників та методам коригуючих показників.

Передумовою застосування цих методів економіко-правового аналізу є той факт, що всі економічні процеси та їх показники, а також бухгалтерські операції й документи, що їх відображають, мають взаємозв'язок і взаємообумовленість, зокрема взаємозв'язок з оточуючим її середовищем та нефінансовою інформацією. За належної організації господарської діяльності економічні показники і бухгалтерські документи перебувають у звичайному стані і за своїм змістом відповідають загальноприйнятим вимогам. У разі вчинення правопорушення економічні процеси і бухгалтерські операції тією чи іншою мірою набувають аномального змісту у вигляді певних ознак викривлень фінансової звітності або сумнівних змін.

Метод стереотипів орієнтовано на виявлення типових змін у фінансовій звітності та господарській діяльності, зумовлених конкретними способами шахрайства. Стереотипна поведінка характеризує конкретний спосіб шахрайства і має у своїй основі аналітичний зв'язок між змінами відповідних показників, які були вразливими для відомого аудиту способу шахрайства. В результаті його знання можливо моделювати поведінку управлінського персоналу на об'єкті дослідження. Тим самим визначити вразливі аспекти фінансової звітності і напрями збору аудиторських доказів.

Метод сполучення порівнянь. Конструювання блоків сполучних пар економічних показників шляхом розрахунку динамічних рядів їх приросту за кілька звітних періодів і побудови відповідних графіків взаємопов'язаних змін динамічних рядів, або пошуку можливих сполучених показників, динаміки яких не буде за нормальних умов.

У наведеному випадку як сполучені обираються пари показників, що мають взаємозалежні динаміки. Наприклад, обсяг витрат електроенергії

комунального підприємства «Водоканал» на подачу води від свердловин до споживачів має розбіжності у порівнянні кварталів і за три останні роки. В другому варіанті витрати пального в окремих періодах мають завищені показники, особливо після отримання талонів з АЗС.

Метод спеціальних розрахункових показників покликано виявити певні зміни економічних показників у звичайних умовах господарської діяльності.

Спеціальні розрахункові показники визначають аналітичним шляхом, що спрямовано на виключення або зменшення впливу правопорушення на оціночний критерій господарської діяльності.

Водночас припускається, що отриманий у такий спосіб показник має характеризувати нормальну діяльність, а порівняння з ним іншого показника, зміненого правопорушенням, дає змогу встановити таку зміну.

Наприклад, розрахований в КП «Автодор» показник витрат асфальто-бетонної суміші не відповідає загальному обсягу виконаних робіт.

На прикладі застосовуються два види спеціальних розрахункових показників:

- показники збитків;
- показники вигаданої або прихованої від обліку господарської діяльності.

Показниками збитків можуть бути наднормативні витрати електроенергії, води тощо.

Вигадана господарська діяльність полягає у списанні матеріалів і виплати коштів за роботи, які не виконувалися. Наприклад, ремонтні роботи, придбання програмного та канцелярського забезпечення.

Метод коригуючих показників застосовують для порівняння наявних у звітності або спеціально знайдених економічних показників з чинниками навколишнього середовища. В цьому методі також виділяють показники збитків і вигаданої або прихованої господарської діяльності.

Перший підхід переважно ґрунтується на характеристиці наявних зв'язків, що утворилися між результатами господарської діяльності

підприємства і навколишнього середовища. Пошук нових зв'язків можливий стосовно економічних показників, які менш за все фальсифікуються управлінським персоналом через те, що такі показники зовнішнього середовища перебувають за межами їх впливу.

Передумовою такого підходу є загальний принцип відображення, який обов'язково призводить до того, що будь-яке правопорушення у вигляді суттєвого викривлення фінансової звітності навіть за умови латентності під час взаємодії із зовнішнім середовищем залишає сліди відображення не тільки в господарській діяльності, а й супутніх процесах. Тому є досить актуальною вимога МСА 315 стосовно ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення *не тільки на основі аналізу безпосередньої діяльності суб'єкта господарювання, а також в результаті вивчення його середовища. Зовнішнє середовище суб'єкта господарювання може вивчатися як шляхом звірки розрахунків, так і аналізом незвичайних і неочікуваних взаємозв'язків.*

Другий підхід ґрунтується на виявленні наявних взаємозв'язків підприємства з середовищем. Його метою є виявлення вигаданої або прихованої господарської діяльності. У вивченні прихованої господарської діяльності передусім розслідуються економічні зв'язки на вході. Натомість аналіз прихованої діяльності, яка не повністю відображається в обліку, здебільшого орієнтовано на дослідження економічних зв'язків підприємства на виході.

Так, підприємство енергетики повинно було отримати належні консультаційні послуги маркетингових досліджень, ведення бухгалтерії і аудиту. Насправді послуги надані не були, про що свідчать факти про відсутність їх використання та отримання в повному обсязі. В другому варіанті державне підприємство погасило витрати на придбання бензину і дизельного пального в обсягах, що явно перевищує його потреби.

3.5.3. Висновки за розділом:

1. Аналітичні процедури повинні мати комплексний характер і

ґрунтуватися на професійному скептицизмі, який вимагає від аудитора визнавати можливість викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

2. Визнання можливості викривлень фінансової звітності передбачає необхідність моделювання поведінки управлінського персоналу і висунення версій стосовно ймовірних правопорушень.

3. Правові моделі можливої неправомірної поведінки в економіко-правовому аналізі становлять обов'язкову передумову його проведення, що обумовлює наявність відповідних знань з правової кваліфікації шахрайства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бутинець Т.А. Розвиток науки господарського контролю: проблеми теорії, методології, практики: монографія. Житомир, 2011. 772 с.
2. Головач В.В. Аудит і підприємницька діяльність. *Економіка. Фінанси. Право*. 2012. № 6. С. 37–38.
3. Рубітель О.Ю. Проблеми вдосконалення поняття «аудит». *Вісник ОНУ імені І.І. Мечнікова*. 2014. Т. 19, Вип. 216. С. 103–108.
4. Давидов Г. М. та ін. Аудит. Київ, 2009. 495 с.
5. Дорош Н.І. Аудит: теорія і практика. Київ, 2006. 495 с.
6. Гончарук Я.А., Рудницький В.С. Аудит, 2007. 443 с.
7. Петрик О.А. та ін. Аудит. Київ, 2015. 498 с.
8. Петренко С.М., Пальцун І.М. Аудит: теорія і практика застосування міжнародних стандартів. Львів, 2013. 520 с.
9. Огійчук М.В., Новіков І.Т., Рагуліна І.І. Аудит: організація і методика. Київ, 2012. 664 с.
10. Виноградова М.О., Жидеєва Л.І. Аудит. Київ, 2014. 636 с.
11. Литвиненко Н.О. Аудиторська діяльність в Україні: узгодженість змісту базових термінів та понять. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 862. С. 167–169.
12. Шепетяк О.М. Логіка. Київ, 2015. 256 с.
13. Robertson J.C., Smieliauskas W.J. Auditing: An International Approach. McGraw-Hill Ryerson Higher Education, 2001. 984 p.

14. Adams R. Auditing. Longman, 1989. 584 p.
15. Arens A.A., Loebbecke J.K. Auditing. Prentice Hall, 2000. 832 p.
16. Dodge Roy. The Concise Guide to Accounting Standards. Springer, 2014. 224 p.
17. Шалімова Н.С. Соціально-економічні аспекти аудиту: теорія і практика: монографія. Кіровоград, 2012. 671 с.
18. Білуха М.П. Курс аудиту. Київ, 1998. 574 с.
19. Дорош Н.І. Аудит: методологія і організація. Київ, 2001. 402 с.
20. Рудницький В.С. Методологія і організація аудиту. Тернопіль, 1998. 192 с.
21. Савченко В.Я. Аудит. Київ, 2003. 380 с.
22. Усач Б.Ф. Аудит. Київ, 2002. 223 с.
23. Гончарук Я.А., Рудницький В.С. Аудит. Київ, 2008. 320 с.
24. Чекин В.Д. Курс лекцій по аудиту. Москва, 1997. 190 с.
25. Терехов А.А. Аудит. Москва, 1999. 512 с.
26. Подольский В.И. Аудит. Москва, 2001. 655 с.
27. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. Москва, 1995. 240 с.
28. Аудит (Основи державного, незалежного професійного та внутрішнього аудиту) / за ред. проф. В.В. Немченко, О.Ю. Редько. Київ, 2012. 540 с.
29. Чорна А.М. Місце та значення аудиту в системі фінансового контролю в Україні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1154-1159.
30. Про аудиторську діяльність: Закон України від 14.09.2006 р. № 140–V: станом на 14 вер. 2009 р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-16/ed20100727#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

31. Пшенична А.Ж. Аудит. Київ, 2008. 320 с.

32. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV: станом на 01 січня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/ed20030116#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

33. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг : видання 2016–2017 років. Міністерство фінансів України. Ч. I. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf) (дата звернення: 26.02.2024).

34. Данильян О.Г., Дзобань О.П. Філософія. Харків, 2014. 432 с.

35. Таран В.О., Зотов В.М., Резанова Н.О. Соціальна філософія. Київ, 2009. 272 с.

36. Огійчук М.Ф., Рагуліна І.І., Новіков І.Т. Аудит. Київ, 2016. 752 с.

37. Воронова Л.К. та ін. Фінансове право України. Київ, 2010. 395 с.

38. Кучерявенко М.П. та ін. Фінансове право. Харків, 2013. 400 с.

39. Баклицький І.О. Психологія праці. Київ, 2008. 655 с.

40. Гордієнко Н.І., Харламова О.В., Карпенко М.Ю. Аудит, методика і організація: у 2 ч. Харків, 2007. Ч. 1. 162 с.

41. Янчева Л.М. та ін. Аудит. Київ, 2009. 335 с.

42. Козаченко А.Ю. Історичні етапи становлення і розвитку

внутрігосподарського контролю. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 4. С. 14–20.

43. Виговська Н.Г. Господарський контроль в Україні: теорія, методологія, організація: монографія. Житомир, 2008. 532 с.

44. Жанкевіч Л.В. Розвиток господарського контролю: історичний аспект. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 2(25). С. 96–100.

45. Рядська В.В., Петраков Я.В. Аудит. Київ, 2008. 416 с.

46. Бутинець Ф.Ф. Аудит. Житомир, 2005. 512 с.

47. Бутинець Ф.Ф. та ін. Контроль і ревізія. Житомир, 2002. 544 с.

48. Лушкин В.А. и др. Аудит. Житомир, 1999. 240 с.

49. Соколов Я.В., Терехов А.А. Очерки развития аудита. Москва, 2004. 376 с.

50. Шешукова Т.Г., Городилов М.А. Аудит: теория и практика применения международных стандартов. Москва, 2005. 184 с.

51. Бутинець Ф.Ф. Аудит та суб'єкти його здійснення: історія, етапи його становлення. *Вісник ЖДТУ. Економічні науки*. 2005. № 3(33). С. 3–19.

52. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Київ, 1999. 737 с.

53. Станко В.Н., Гладких М.І. Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. Київ, 1999. 239с.

54. Цвік М.В. та ін. Загальна теорія держави і права. Харків, 2009. 584 с.

55. Шалагінова О., Шалагінов Б. Історія стародавнього світу. Київ, 1994. 207 с.

56. Голованов С.О. Всесвітня історія. Київ, 2009. 295 с.
57. Макарчук В.С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. Київ, 2010. 623 с.
58. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ, 2005. 768 с.
59. Федоренко В.Г. Менеджмент. Київ, 2015. 442 с.
60. Історія книги / уклад. С.С. Никитюк. Кам'янець-Подільський, 2011. 71 с.
61. Ленюк М.П. Нариси з історії математики. Чернівці, 2010. 359 с.
62. Пушкар М.С., Гавришко Н.В., Романів Р.В. Історія обліку та контролю господарської діяльності. Тернопіль, 2003. 233 с.
63. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ, 2008. 730 с.
64. Осовська Г.В., Осовський О.А. Менеджмент. Київ, 2015. 563 с.
65. Балух В.О., Коцур В.П. Історія стародавнього Риму. Чернівці, 2005. 680 с.
66. Балух В.О., Коцур В.П. Історія середніх віків: у 2 т. Чернівці, 2010. Т. 1. 496 с.
67. Балух В.О., Коцур В.П. Історія середніх віків: у 2 т. Чернівці, 2011. Т. 2. Ч. 1. Високе і пізнє Середньовіччя. 616 с.
68. Левицький В.О. Історія економіки та економічної думки. Тернопіль, 2010. 172 с.
69. Ус Т.В. та ін. Економічна теорія. Харків, 2012. 244 с.

70. Пушкар М.С. Філософія обліку. Тернопіль, 2002. 157 с.
71. Яременко І.Й., Лемешівська О.С. Історія обліку, аналізу та аудиту. Львів, 2015. 220 с.
72. Економічна теорія: Політекономія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ, 2014. 710 с.
73. Федоренко В.Г. Політична економія. Київ, 2015. 487 с.
74. Ивин А.А. Философия истории. Москва, 2000. 557 с.
75. Мейжис І.А., Почебут Л.Г. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*, 2008. Т. 103. Вип. 90. С. 6-18.
76. Гегель. Философия права. Москва, 1990. 524 с.
77. Юхименко П.І. Економічна історія. Київ, 2012. 341 с.
78. Черкашина Н. Економічна історія. Київ, 2003. 192 с.
79. Остап'юк М.Я., Лучко М.Р., Даньків Й.Я. Історія бухгалтерського обліку. Київ, 2009. 287 с.
80. Максимова В.Ф. Бухгалтерський облік. Одеса, 2012. 670 с.
81. Вінник О.М., Щербина В.С. Акціонерне право. Київ, 2000. 544 с.
82. Лукач І.В. Історія становлення корпоративного права в європейських країнах континентальної системи права. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 42–45.
83. Білик О.А. Акціонерні товариства: сутність, становлення та проблеми розвитку. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2014. № 8 (159). С. 112–117.

84. Пилипчук Володимир Мефодійович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пилипчук_Володимир_Мефодійович (дата звернення: 26.02.2024).

85. Сопко Василь Васильович. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. URL: https://oef.kneu.edu.ua/ua/depts8/k_obliku_pidpryjemnyuskoj_dijalnosti/v_ukladachi_opd/Sopko.V.V/ (дата звернення: 26.02.2024).

86. Головач В.В. 30 років Закону України «Про аудиторську діяльність». *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. Спец. Вип. 1. С. 6-11. URL: <http://efr.in.ua/uk/journal-item/353> (дата звернення: 26.02.2024).

87. Головач В.В. Філософія аудиту та його сутність. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю та аналізу*. 2012. Вип. 1 [22]. С. 73–89.

88. Рядська В.В. Інституціональна парадигма аудиту в Україні: сучасний стан та напрямки розвитку. *Проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 140.

89. Пушкар М.С. та ін. Аудит. Тернопіль, 2014. 275 с.

90. Деревянко С.У. та ін. Аудит. Київ, 2016. 380 с.

91. Баранова А.О., Наумова Т.А., Кашперська А.І. Аудит. Харків, 2017. 246 с.

92. Гордієнко Н.І. та ін. Аудит: методика і організація. Харків, 2017. 319 с.

93. Слюсаренко В.С. Аудит: сучасний стан та перспективи розвитку на Україні: монографія. Ужгород, 2014. 200 с.

94. Залікман В.Д. та ін. Аудит. Ч. 1. Теоретичні засади аудиторської діяльності та її регулювання. Дніпро, 2019. 107 с.

95. Курс лекцій з дисципліни «Аудит» / уклад. О.П. Завитій. Тернопіль, 2016. 96 с.

96. Чорна А.М. Правове регулювання аудиторського фінансового контролю в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. 200 с.

97. Куреза Т.В. Правове регулювання аудиторської діяльності: господарсько-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2013. 203 с.

98. Гетманець О.П. та ін. Фінансове право. Харків, 2015. 500 с.

99. Давидов Г.М. Аудит як розділ науки про господарський контроль. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економіка*. 2004. Вип. 16. С.38–45.

100. Кужельний М.В., Давидов Г.М. Структура наукового знання про аудит. *Економіка: проблеми теорії та практики*. 2005. Вип. 208. Т. III. С. 848–861.

101. Кужельний М.В., Давидов Г.М. Система науки про аудит. *Наук. праці Кіровоградського національного технічного ун-ту. Серія Економічні науки*. 2005. Вип. 8. С. 49–61.

102. Петрик О.А. Стан та перспективи розвитку аудиту в Україні: методологічні та організаційні аспекти: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.06.04. Київ, 2004. 30 с.

103. Аудит в умовах сталого розвитку: сучасні виклики та перспективи: колективна монографія / за заг. ред. проф. О.А. Петрик. Київ, 2021. 231 с.

104. Костирко І.Г. Інституалізація аудиту і ринкова інфраструктура. *Науковий вісник Чернівецького торгово-економічного інституту*.

2009. Вип. 1. С. 323–329.

105. Шалімова Н.С. Суспільний (публічний) інтерес у контексті регулювання обов'язкового аудиту. *Економіка та держава*. 2014. № 3. С 6–11.

106. Жук В., Мельник К. Предмет аудиту: вдосконалення методології пізнання. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2020. № 4. С. 150–168.

107. Загородній А.П. та ін. Аудит: теорія і практика. Львів, 2004. 456 с.

108. Фабіяньська В.Ю. Потреба в незалежному аудиті та розвиток його теорії: погляд через призму браку довіри в суспільстві. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2020. № 5. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.5.101> (дата звернення: 26.02.2024).

109. Жук В.М., Мельник К.П. Теорія аудиту: "класичне ядро" та розвиток. *Облік і фінанси*. 2020. № 4(90). С.89–102.

110. Шалімова Н.С. Аудит в системі соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.09. Київ, 2013. 33 с.

111. Шалімова Н.С. Причини виникнення та фундаментальні принципи аудиту з позиції моделі людини та проблеми конфлікту інтересів. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 21. С. 272–281.

112. Петрик О.А. Аудит: методологія і організація: монографія. Київ, 2003. 260 с.

113. Азарская М.А. Теоретические основы аудита: предмет и

метод. *Экономические науки*. 2009. № 7(56). С. 297–301.

114. Пушкар М.С. Розробка наукової теорії аудиту – вимога часу. *Іноваційна економіка*. 2022. № 1(90). С. 104–116.

115. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Москва, 1974. Т. 1. 452 с.

116. Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения. Москва, 1962. Т. 25. Ч. 2. 384 с.

117. Mautz R.K., Sharaf H.A. The Philosophy of Auditing. *American Accounting Assotiation*, 1961. P. 39. URL: <https://www.coursehero.com/file/50967377/RK-Mautz-Husein-A-Sharaf-The-Philosophy-of-Auditing-American-Accounting-Association-1961pdf/> (дата звернення: 26.02.2024).

118. Регламент (ЄС) № 537/2014 Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року «Про конкретні вимоги стосовно обов’язкового аудиту суспільно значимих суб’єктів господарювання та який припиняє дію Рішення Комісії 2005/909/ЄС». *Офіційний вісник Європейського Союзу*. URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=259 (дата звернення: 26.02.2024).

119. Директива Європейського Парламенту та Ради від 17 травня 2006 р. № 2006/43/ЄС «Про обов’язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС, і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС». *Офіційний вісник Європейського Союзу*. URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=259 (дата звернення: 26.02.2024).

120. Давидов Г.М. Формування теоретичних основ аудиту: дис. ... д-ра екон. наук: 08.06.04. Київ, 2007.

121. Limperg T. The Social Responsibility of the Auditor's Function, with recent comments. Netherlands, 1985.

122. Гетокова Л.М., Скородумов В.А., Чепик Н.А. Аудит и сопутствующие услуги. Санкт-Петербург, 2010. 208 с.

123. Бычкова С.М. Риски в аудиторской деятельности. Москва, 2003. 416 с.

124. Скобара В.В. Аудит: методология и организация Москва, 1998. 583 с.

125. Федоренко И.В. Развитие методологии учета и аудита затрат: монография. Красноярск, 2010. 168 с.

126. Соколов Я.В. Десять постулатов аудита. *Бухгалтерский учет*. 1993. № 11. С. 36–38.

127. Feinberg T. Audit Postulates. URL: <http://www.articlerich.com/profile/Tom-Feinberg/46060> (дата звернення: 26.02.2024).

128. Grey I. Manson Stuart. Audit process: Principles, Practice, Cases. Boston, 2011. pp. 31–45.

129. Козер Л. Функции социального конфликта. Москва, 2000. 128 с.

130. Бабесов Е.М. Конфликтология. Минск, 1997. 360 с.

131. Протасов В.Н. Правоотношения как система. Москва, 1991. 342 с.

132. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва, 1980. 231 с.

133. Лень В.С., Нехай В.А. Облік і аудит. Вступ до фаху. Київ, 2009. 256 с.

134. Честнов И.Л. Методология и методика юридического

исследования. Санкт-Петербург, 2004. 128 с.

135. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг: у 2-х ч. Київ, 2010. Ч. 1. 842 с.

136. Пожарицкая И.М. Взаимосвязь профессионального скептицизма и суждения аудитора. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Экономика и управление*. 2015. Т. 1(67). № 2. С. 141–149.

137. Рубитель О. Ясний розум сумнівів. URL: <https://blog.liga.net/user/orubitel/article/32952> (дата звернення: 26.02.2024).

138. Professional skepticism. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 9 p.

139. Munter H. Professional skepticism. Panelist Discussion. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 7 p.

140. Defliese P. et al. Montgomery's Auditing Hardcover. The Ronald Press Company, 1975. 869 p.

141. Чернелевський Л.М., Беренда Н.І. Аудит: теорія і практика. Київ, 2008. 560 с.

142. Ножкина Т.В. Международный аудит. Петропавловск-Камчатский, 2007. 127 с.

143. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Київ, 2005. 528 с.

144. Горохова І.В. Критичне мислення як критерій філософського дослідження. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 7. С. 56–67.

145. Левицька О.В. Діалектика істини в правових феноменах. *Право й суспільство*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 31–35.

146. Рудницький В.С. Бручанський Р.Ф. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень: опорний конспект. Київ, 2014. 304 с.

147. Дрозд І. К. Контроль економічних систем: монографія. Київ, 2004. 312 с.

148. Виговська Н.Г. Господарський контроль у соціально орієнтованій економіці: проблеми теорії й методології: монографія. Житомир, 2006. 288 с.

149. Завитій О.П. Ревізійна справа: опорний конспект. Тернопіль, 2012. 112 с.

150. Бардаш С.В. Контроль діяльності суб'єктів господарювання: гіпотези та версії порушень: монографія. Київ, 2008. 312 с.

151. Никоневич М.О., Федорів В.В., Баранюк Ю.Р. Імплементация гіпотетичного методу в праксеологію державного аудиту. *Економіка та держава*. 2016. № 6. С. 43–47.

152. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. станом на 01 січ. 2024 р. № 2258–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

153. Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована Верховною радою України Законом № 251–16 від 18.10.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 26.02.2024).

154. Стратегический План Міжнародної Федерації Бухгалтерів 2020. Палата Аудиторів Азербайджанської республіки URL: <http://www.audit.gov.az/> (дата звернення: 26.02.2024).

155. Через тіньовий продаж зерна Україна недоотримала 6 млрд дол. за 4 роки. *ePravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/18/669356/> (дата звернення: 26.02.2024).

156. Губар О. Нацбанк знайшов фальсифікат. *Financial Club*. URL: <https://finclub.net/ua/analytics/natsbank-znaishov-falsyifikat.html> (дата звернення: 26.02.2024).

157. «Мінус» 75 мільярдів: що показав аудит «Нафтогазу» і хто понесе покарання. *ePravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/10/6/665879> (дата звернення: 26.02.2024).

158. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 р. станом на 28 квіт. 2020 р. № 1702–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

159. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. станом на 01.01.2024 р. № 996–XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996> (дата звернення: 26.02.2024).

160. Ільїна С.Б. Основи аудиту. Київ, 2006. 378 с.

161. Савченко В.Я. Аудит. Київ, 2005. 322 с.

162. Бутинець Ф.Ф. Аудит. Житомир, 2002. 672 с.

163. Давидов Г.М. Аудит. Київ, 2004. 514 с.

164. Зубіневич С.Я., Голов С.Ф. Основи аудиту. Київ, 1996. 370 с.

165. Беленко А. Відповідальність аудитора. *Вісник Податкової*

служби України. 2003. № 39.

166. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 р. станом на 01 жовт. 2018 р. №3125–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3125–12#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

167. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 р. станом на 01.01.2024 р. № 85/96–ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

168. Грищенко Н.Б. Профессиональная ответственность: основания и последствие ее возникновения. *Страховое право*. 2004. № 1. С. 4–8.

169. Хуторян Н.М. Поняття юридичної відповідальності в загальній теорії права. *Держава і право*. 2001. Вип. 11: *Юридичні і політичні науки*. С. 340–357.

170. Лук'янець Д. Філософські основи і концептуальна модель юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2006. № 4. С. 4–11.

171. Бобровник С.В. Юридична відповідальність. Київ, 2006. 498 с.

172. Колесніченко Л.І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2020. № 1/67. Т. 1. С. 12–17.

173. Фанталова Н. Ответственность аудитора и аудиторской фирмы. *Аудитор*. 1998. № 7. С. 22–29; № 8 С. 13–19.

174. Чумаков А.А. Ответственность аудитора за некачественное проведение аудиторской проверки. *Хозяйство и*

право. 2004. № 9. С. 122–129.

175. Богатырев С.Г. Уголовная ответственность за злоупотребление полномочиями в сфере нотариальной и аудиторской деятельности: дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2002. 233 с.

176. Скрябин П. Злоупотребление полномочиями аудитора. *Российская юстиция*. 2003. № 3. С. 15–17.

177. Зевайкина А.Н. Особенности уголовной ответственности auditors. *Аудитор*. 2004. № 6. С. 7–9.

178. Чикунова Е.П. Объем ответственности аудиторов: опыт США. *Аудитор*. 2004. №4. С. 33–40.

179. Петрик О.А., Фенченко М.Г. Аудит у зарубіжних країнах. Київ, 2002. 168 с.

180. Про затвердження Порядку застосування до аудиторів (аудиторських фірм) стягнень за неналежне виконання професійних обов'язків: рішення Аудиторської палати України від 15 листопада 2007 р. № 184/4 станом на 28.09.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr4_4230-07#Text (дата звернення: 26.02.2024).

181. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 року № 435–IV: станом на 30.01.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

182. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. №8073–X. *Відомості Верховної Ради України ВРСУ*. 1984. ст. 1122.

183. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 року № 3206–VI: станом на 01.09.2016 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

184. Шабатіна І. Досвід країн Європейського союзу з надання публічних послуг населенню. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр.* Донецьк, 2006. Вип. 2(24). С. 92–99.

185. Про затвердження Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання та нагляд за якими здійснює Міністерство фінансів України: Наказ Міністерства Фінансів України від 22 березня 2011 р. № 392: станом на 05.02.2026 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0470-11#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

186. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо взаємодії між інспекторами банківського нагляду України та зовнішніми аудиторами: Постанова Національного банку України від 29 квітня 2004 р. № 191: станом на 29.04.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0191500-04#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

187. Положення з міжнародної практики аудиту 1004 «Взаємовідносини інспекторів з банківського та зовнішніх аудиторів». Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг: у 2-х ч. Київ, 2010. Ч. II. 412 с.

188. Про затвердження Вимог до аудиторського висновку при розкритті інформації емітентами цінних паперів (крім емітентів місцевої позики): рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 29 вересня 2011 року №1360: станом на 24.02.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ z1358-11#Text>

(дата звернення: 26.02.2024).

189. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року №2341–III: станом на 01.01.2024 року *Офіційний вебпортал парламенту України «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.02.2024).

190. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів одержаних злочинним шляхом: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 квітня 2005 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05#Text> (дата звернення: 26.02.2024).

191. Директива 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності. *Верховна Рада України: Офіційний вебпортал*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text (дата звернення: 26.02.2024).

192. Тихонова О.В. Щодо розуміння категорії «кримінологічна характеристика». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 8. С. 246–249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_8_67 (дата звернення: 26.02.2024).

193. Wells J.T. *Corporate Fraud Handbook: Prevention and Detection*. Wiley, 2013. 448 p.

194. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

195. Романів Р. Апперцепція інформації в біхевіористичній теорії бухгалтерського обліку: критика сучасних підходів. *Вісник Тернопільського національного економічного*. 2018. № 2. С. 94–101.

196. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ, 2002. 144 с.

197. Полонка І. Механізм неправомірної поведінки в теорії права: авторський підхід. *Підприємництво. Господарство і Право*. 2018. № 6. С. 243–247.

198. Фонарюк О.Ю. Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.12. Львів, 2017. 204 с.

199. Кримінологія / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ, 2018. 352 с.

200. Дрьомін В.М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2010. 40 с.

201. Filiz A.K. Behavioral Accounting and its Interactions. Intechopen. URL: <https://doi.org/10.5772/intechopen.68972> (дата звернення: 26.02.2024).

202. Kurawa J.M. Issues in behavioral aspects of accounting. *Advanced Accounting Theory and Practice* / ed. K.I. Dandago. London, 2009. pp. 221–233.

203. Duska R., Duska B.S., Ragatz J.A. *Accounting Ethics*. West Sussex, 2011. 246 p.

204. Височан О.С., Луцюк І.В. Перспективи відродження біхевіористичних поглядів на розвиток обліку в Україні. *Науковий*

вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2017. № 24(2). С. 118–122.

205. Давидов Г.М. Аудит: теорія і практика: монографія. Кіровоград, 2006. 324 с.

206. Варій М.Й. Загальна психологія. Київ, 2009. 1007 с.

207. Vassiljev M., Alver L. Behavioral aspects of auditing and the auditor's decision-making as a key cognitive process in the case of fraud. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowosci.* 2019. Vol. 104 (160). pp. 149–169. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.4360> (дата звернення: 26.02.2024).

208. Загальна теорія права / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ, 2015. 392 с.

209. Гринів О. Історія філософії. Львів, 2015. 559 с.

210. Сошніков А.О. Історія філософії. Харків, 2016. 162 с.

211. Риндюк В.І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2022. Вип. 70. С. 59–63. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9> (дата звернення: 26.02.2024).

212. Ткаченко В.І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету Гельветика.* 2017. Т. 2. Вип. 45. С. 171–175.

213. Головач В.В. Правова природа бухгалтерського обліку та її значення для його вдосконалення. *Економіка. Фінанси. Право.* 2014. № 12. С. 18–25.

214. Легенчук С.Ф. Бухгалтерське теоретичне знання: від теорії до метатеорії: монографія. Житомир, 2012. 336 с.

215. Скандал про позбавлення прибутку української оборонної промисловості: у чому він полягає та хто за цим стоїть. *Прямий*. URL: <https://prm.ua/skandal-pro-pozbavlennia-prybutku-ukrainskoi-oboronnoi-promyslovosti-u-chomu-vin-poliahaie-ta-khto-za-tsym-stoit/> (дата звернення: 26.02.2024).

216. Гавриловський О.С., Гавриловська Л.М. Регулювання аудиту в країнах ЄС та перспективи його розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 15. Ч. 1. С. 68–71.

217. Сисоєва І.М. Особливості аудиту у країнах Європейського Союзу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 3. С. 26–31. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.3.26/> (дата звернення: 26.02.2024).

218. Головач В.В. Правовий статус міжнародних стандартів аудиту *Аудитор України*. 2013. №8. С. 1–10.

219. Аудит / под ред. А. Н.Кузьминського. Київ, 1996. 283 с.

220. Дікань Л.В., Голуб Ю.В., Синюгіна Н.В. Державний аудит. Київ, 2011. 503 с.

221. Рядська В.В., Петраков Я.В. Аудит: практикум. Київ, 2009. 464 с.

222. Гайдук Т.Г., Олендій О.Т. Ризики в аудиторській діяльності, їх особливості та аналіз. *Фінансовий контроль*. 2017. № 4. С. 55–64.

223. Бережний Є.Б. Теоретичні та емпіричні підходи до визначення аудиторського ризику. *Бізнес інформ.* 2017. № 12. С. 365–369.

224. Фабіянська В.Ю. Аудиторський ризик: сутність, методика оцінки та шляхи зниження. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2020. № 1. С. 110–120.

225. Пожарицька І.М. Професійне судження в аудиті: теорія і практика: монографія. Сімферополь, 2013. 356 с.

226. Пожарицька І.М. Професійне судження у контексті стандартів аудиту. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету.* 2013. № 4(70). С. 454-459.

227. Лозовицький С.П. Методичні аспекти застосування професійного судження у сучасному обліку та аудиті. *Міжнародний науково-виробничий журнал: Сталий розвиток економіки.* 2013. № 2 (19). С. 230-233.

228. Редько О.Ю., Пожарицька І.М. Деякі питання логіки аудиторського висновку. *Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації.* 2012. № 2. с. 176-184

229. Партико Т.Б. Загальна психологія. Київ, 2008. 416 с.

230. Манько Н.Ф. Доказовість професійного судження в аудиті: теорія і практика: дис. ...канд. екон. наук: 08.00.09 / Національна академія статистики, обліку та аудиту. Київ, 2020. 316 с.

231. Юркевич О.М. та ін. Логіка. Харків, 2022. 220 с.

232. Конверський А.Є. Логіка. Київ, 2012. 296 с.

233. Бліхар В.С. та ін. Логіка для юристів. Ужгород, 2022. 316 с.

234. Бандурка О.М., Тягло О.В. Юридична логіка. Харків,

2017. 216 с.

235. Головач В.В., Головач Т.А. Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 2. С. 5–11.

236. Ковач М.Й. Передумови виникнення та розвитку фінансового контролю. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. С. 236–238.

237. Карачина Н.П. Теорія поведінкових моделей пострадянського промислового підприємства: монографія. Вінниця, 2013. 170 с.

238. Удачина К.О. Моделювання економічної поведінки суб'єктів господарювання: дис... канд. екон. наук: 08.00.11. Дніпро, 2017. 219 с.

239. Деєва Н.Є., Прокопенко М.В. Біхевіористичний підхід до бухгалтерського обліку. *Finance: Theory And Practice: II International scientific-practical conference* (Kyiv, 2021). Київ, 2021. С. 12–13.

240. Солоненко А.А. Поведенческий бухгалтерский учет: реалии и перспективы. *Вестник А.Г.Т.У*. 2015. № 1. С. 89–99.

241. Сытникова Н.В. Биехвиористический подход к бухгалтерскому учету: зарубежный опыт. *Международный бухгалтерский учет*. 2014. № 40(238). С. 63–66.

242. Герасимов Р.Р. Моделювання при розслідуванні злочинів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 253–257.

243. Корецький С.М. Моделювання процесу формування мотивації злочинної поведінки особи. *Юридична психологія*. 2016. № 1(18). С. 163–176.

244. Ларченко М.О. Застосування результатів кримінологічного моделювання в практиці запобігання злочинності. *Університетські*

наукові записки. 2016. № 58. С. 172–181.

245. Романов Р. Апперцепція інформації в біхевіористичній теорії бухгалтерського обліку: критика сучасних підходів. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2018. № 2. С. 94–101.

246. Возний К.З. Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 5 (95). С. 3–15.

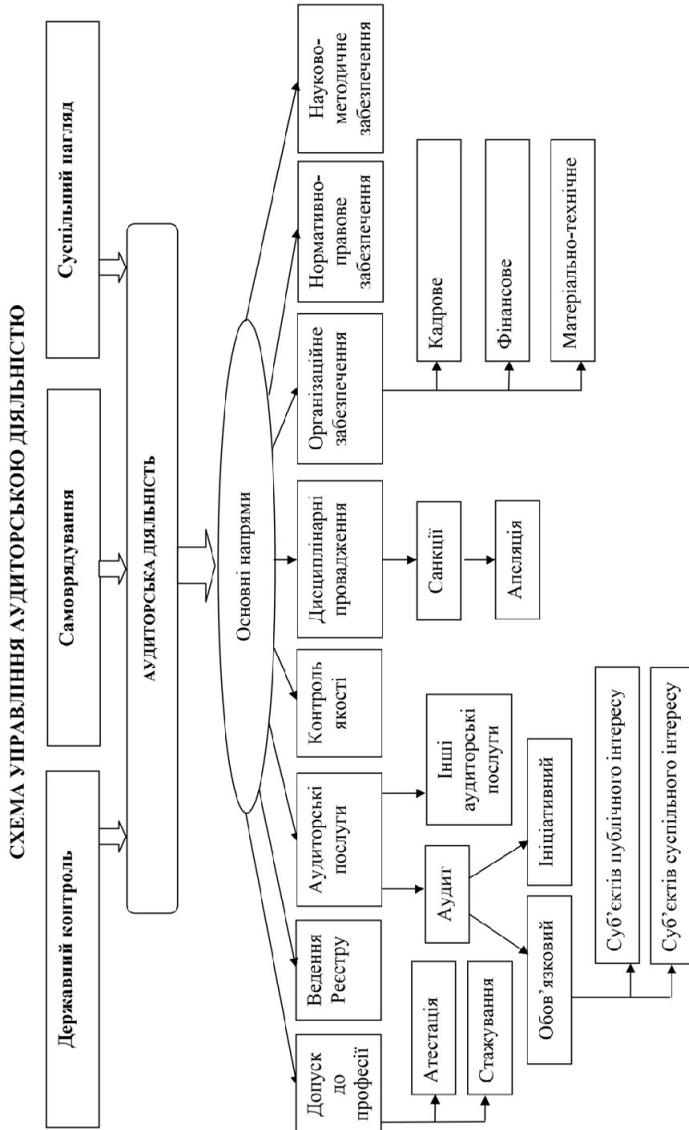
247. Полторацька О.В. Формування економічної поведінки як частина стратегічного управління промисловими підприємствами. *Ефективна економіка*. 2017. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5442> (дата звернення: 26.02.2024).

248. Петінова О.Б. Економічна поведінка: до питання експлікації поняття. *Грані*. 2018. Т. 21. № 2. С. 60–65.

249. Кудінова А.В. Підприємницька поведінка та її модифікація в сучасних умовах: дис... канд. екон. наук: 08.01.01. Київ, 2006. 206 с.

250. Скотний П.В. Креативи методологічного індивідуалізму в перспективах сучасної економічної теорії. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.7. С. 109–117.

Схема управління аудиторською діяльністю

**Резолюція позачергового з'їзду
Всеукраїнської професійної громадської організації
«Спілка аудиторів України»,
м. Київ, 23 вересня 2016 р.**

1. З метою приведення положень Статуту Всеукраїнської професійної громадської організації «Спілка аудиторів України» (далі за текстом – ВПГО «САУ») у відповідність до постанови Кабінету Міністрів України від 13.07.16 р. № 440 та впорядкування процесів самоврядування затвердити зміни до Статуту ВПГО «САУ».

2. З метою прискорення процесу законодавчої імплементації положень Директиви 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 17.05.06 р. сприяти подальшому проходженню у Верховній Раді України законопроекту «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», розробленого Міністерством фінансів України і переданого на розгляд Кабінету Міністрів України. Провести за ініціативи ВПГО «САУ» та за участю широкого загалу аудиторів регіональні слухання зазначеного законопроекту.

3. Продовжити активну участь в робочій групі при Комітеті з питань податкової та митної політики Верховної Ради України, співпрацювати з Кабінетом міністрів України, Національним банком України, іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, Аудиторською палатою України з метою доопрацювання законопроекту в частині законодавчих норм стосовно атестації аудиторів, професійного самоврядування та інших обговорюваних з'їздом пропозицій.

4. Розглянути ініціативу зі створення єдиної самоврядної організації бухгалтерів і аудиторів на базі ВПГО «САУ» та ВГО «ФПБАУ» зі статусом повного члена МФБ. З метою підготовки до розгляду зазначеного питання, узгодження взаємних заходів та розроблення необхідних документів та процедур делегувати в спільну робочу групу з питань створення єдиної професійної організації таких членів ВПГО «САУ»:

- Гаєвська Наталя Ісаківна
- Мніщенко Володимир Миколайович
- Стоян Олена Валеріївна
- Хоролець Тетяна Іванівна
- Головач Володимир Володимирович
- Рядська Валентина Володимирівна
- Чорна Ніна Адамівна (за згодою)
- Савченко Алла Іванівна
- Данилюк Інна Григорівна
- Зорін Вадим Вікторович
- Лісіна Вікторія Юріївна
- Левченко Валентина Петрівна
- Шульман Маргарита Кімівна (за згодою)

5. Спільній робочій групі протягом місяця розробити пропозиції стосовно процедури та етапів можливого об'єднання з урахуванням відмінностей між статутними цілями та завданнями обох організацій з метою забезпечення захисту професійних інтересів членів ВПГО «САУ» та ВГО «ФПБАУ» та ефективного розвитку професії.

Резолюція Всеукраїнського з'їзду аудиторів України

7 листопада 2015 р.

За ініціативи Всеукраїнської професійної громадської організації «Спілка аудиторів України», підтриманої професійними організаціями бухгалтерів і аудиторів України й Аудиторською палатою України, відбувся Всеукраїнський з'їзд аудиторів.

У роботі з'їзду взяли участь народні депутати України, представники Адміністрації Президента України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Міністерства фінансів України, Міністерства економічного розвитку та торгівлі, Міністерства юстиції України, Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку, Національної комісії з регулювання ринку фінансових послуг, Державної регуляторної служби України, Торгово-промислової палати України, підприємці й представники бізнесу.

Під час роботи учасники Всеукраїнського з'їзду аудиторів розглянули питання «Моделі гармонізації українського законодавства у сфері аудиторської діяльності із законодавством ЄС» й обговорили законопроект «Про аудиторську діяльність», зареєстрований ВР України 06.10.2015 р. за № 2534 і законопроект «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», оприлюднений на офіційному сайті Міністерства фінансів України 17.08.2015 р.

Зважаючи на велике суспільне значення аудиту для розвитку економіки України й державну політику з економічної інтеграції до Європейського співтовариства, із метою приведення законодавства стосовно аудиторської діяльності в Україні до вимог зміненої Директиви ЄС 43/2006 учасники Всеукраїнського з'їзду аудиторів.

УХВАЛИЛИ:

1. Висловити підтримку гармонізації норм національного законодавства про аудиторську діяльність із законодавством Європейського Союзу,

зокрема, Директивою 2006/43/ЄС Європейського Парламенту й Ради про обов'язковий аудит річної звітності й консолідованої звітності (*дали* – Директива ЄС 43) і Регламентом (ЄС) № 537 від 16.04.2014 р. «Про особливі вимоги до обов'язкового аудиту суб'єктів суспільного інтересу» (*дали* – Регламент 537).

2. Підтримати впровадження в аудиторську діяльність України моделі регулювання й нагляду за аудиторською діяльністю, запропонованої аудиторською спільнотою України за наслідками її обговорення на регіональних «круглих столах» і конференціях протягом 2014-2015 років.

3. Вважати проект Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», оприлюднений на офіційному сайті Міністерства фінансів України 17.08.2015 р., таким, що не відповідає вимогам законотворчої діяльності в Україні та потребує істотного доопрацювання.

4. Схвалити зауваження та пропозиції до проекту Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», оприлюдненому на офіційному сайті Міністерства Фінансів України 17.08.2015 р., прийняті на розширеному засіданні Ради ВПГО «Спілка аудиторів України» за участю голів територіальних відділень ВПГО «САУ», керівників і представників професійних організацій Федерації професійних бухгалтерів та аудиторів України, ВГО «Спілка податкових консультантів України», членів Аудиторської палати України, уповноважених представників Аудиторської палати України в регіонах і науковців.

5. Підтримати проект Закону України «Про аудиторську діяльність», зареєстрований Верховною Радою України 03.04.2015 р. за № 2534 й оновлений 06.10.2015 р., як основу для обговорення.

6. Урахувати висловлену на з'їзді пропозицію стосовно доопрацювання проекту Закону України «Про аудиторську діяльність», зареєстрованого Верховною Радою України 03.04.2015 р. за № 2534 й оновленого 06.10.2015 р. з урахуванням норм Директиви ЄС 43 і Регламенту 537.

7. Направити Резолюцію Всеукраїнського з'їзду аудиторів Верховній

Раді України, Адміністрації Президента України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Національному банку України, Міністерству фінансів України, Міністерству економічного розвитку та торгівлі, Міністерству юстиції України, Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку, Національній комісії з регулювання ринку фінансових послуг, Державної регуляторної служби України, Центру реформ фінансової звітності Світового банку.

8. Використовувати конференції, форуми, інші публічні зібрання для виступів, обговорень і дискусій із метою доведення до суспільства громадської думки аудиторської спільноти стосовно підтриманої моделі гармонізації українського законодавства у сфері аудиторської діяльності із законодавством ЄС.

9. Розмістити в засобах масової інформації інформацію про проведений Всеукраїнський з'їзд аудиторів і прийняті на ньому рішення.

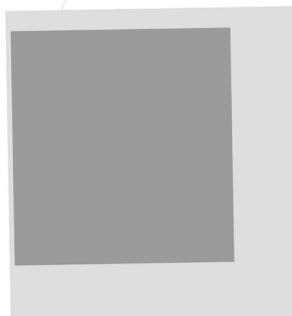
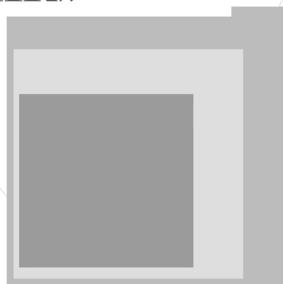
10. Інформаційне повідомлення про проведення 07 грудня 2015 року тематичної телефонної гарячої лінії на тему «Питання, пов'язані із заходами, що стосуються попередження правопорушень у галузі державного експортного контролю та відповідальності за такі порушення».

Додаток Г

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА
ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ ШАХРАЙСТВА АУДИТОРОМ**

**АУДИТОРСЬКА ФІРМА
«АНАЛІТИК»**

*МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА
ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ
ШАХРАЙСТВА АУДИТОРОМ*

Київ, 2022

Відповідно до п. 15 МСА 200 і п. 12 МСА 240 аудитор повинен зберігати професійний скептицизм протягом всього аудиту, визнаючи можливість шахрайства незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу.

Згідно з п. 11 МСА 240 шахрайство полягає у навмисній дії управлінського персоналу із застосуванням оман для отримання неправомірної вигоди. В ньому наведено основні юридичні кваліфікуючі ознаки шахрайства, з позиції яких аудитор повинен оцінювати викривлення фінансової звітності. Тим самим з'ясувати якою мірою вони є навмисними і містять оману для отримання неправомірної вигоди. *В результаті отримання інформації з відсутності шахрайства у аудитора є підстави для висновку про наявність помилки.*

Аудитор несе відповідальність за виявлення шахрайства виключно в межах проведення аудиту. *Він не виконує спеціального завдання стосовно розслідування фактів шахрайства в діяльності суб'єктів господарювання.*

Аудитор зобов'язаний належно не тільки реагувати на ознаки шахрайства у вигляді викривлень фінансової звітності, а також здійснювати аудиторські процедури з їх виявлення.

Відповідно до МСА 315 аудитор з метою виявлення ознак шахрайства в установленому порядку досліджує *бізнес-ризик* на наявність в них чинників ризику шахрайства. За результатами такого оцінювання аудитор висловлює судження у формі професійного скептицизму, яке містить в собі припущення стосовно можливого викривлення фінансової звітності управлінським персоналом.

За своїм змістом ризику шахрайства включають події або умови, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, а також можливість скоїти шахрайство. Подібно іншим ризикам вони мають ймовірнісний характер і вказують лише на наявність сприятливих умов для шахрайства та ставлення до них управлінського персоналу. Воно може бути нейтральним, позитивним або мати форму протидії, у вигляді

розроблення і запровадження відповідних профілактичних заходів в системі внутрішнього контролю та вдосконалення господарської діяльності.

У кінцевому підсумку, чинники ризиків шахрайства набувають реальних детермінантів неправомірної поведінки не самі собою, а в результаті їх оцінювання конкретними суб'єктами з числа управлінського персоналу. *Тому оцінка аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства повинна займати провідне місце в процесі проведення аудиту на основі ризик-орієнтованого підходу.* Обов'язковою передумовою такої оцінки є наявність знань з таких питань.

1. Концептуальні положення МСА та стандартів бухгалтерського обліку

Передусім опанування аудитором викладеного в МСА біхевіористичного підходу до аналізу соціально-психологічних аспектів мотивів поведінки суб'єктів облікового процесу і аудиту. Така методика орієнтує аудитора на необхідність досягнення цілей аудиту стосовно підвищення довіри та надання впевненості користувачам фінансової звітності в її достовірності, повноті і відповідності законодавству в умовах ризику викривлення внаслідок шахрайства.

Професійне судження аудитора з надання впевненості користувачам фінансової звітності повною мірою *повинно враховувати біхевіористичний підхід на всіх етапах аудиту.* Переважно це стосується дослідження соціально-психологічних аспектів прийняття рішень конкретними суб'єктами управлінського персоналу стосовно *бізнес-ризиків*, особливо тих, що містять чинники ризику шахрайства. Ідентифікацію та оцінювання чинників ризику шахрайства необхідно здійснювати через розуміння суб'єктів господарювання та їх середовища з позиції мотивів або тиску вчинити шахрайство, наявності можливостей його скоїти, а також ставлення та логічного виправдання неправомірної поведінки.

2. Соціально-психологічний механізм прийняття рішень управлінським персоналом

Згідно з МСА 315 аудитор повинен ідентифікувати та оцінювати чинники ризиків шахрайства через розуміння суб'єктів господарювання та їх середовища. *Суб'єкти господарювання – це конкретні фізичні особи, які уповноважені приймати рішення з фінансової звітності залежно від обставин зовнішнього середовища та особистих якостей характеру і ціннісних орієнтацій.*

Особливості прийняття управлінських рішень в різних галузях економіки визначаються об'єктивними і суб'єктивними обставинами. До об'єктивних обставин відноситься специфіка діяльності підприємства, яка залежить від технологічного процесу, що регламентується відповідними нормативними актами. Суб'єктивні обставини значно пов'язані з конкретними особистостями, їх стилем управління: авторитарним, демократичним або ліберальним.

Крім того, оскільки прийняття рішень управлінським персоналом є результатом взаємодії особистості і оточуючого середовища, основними чинниками в оточуючому середовищі, які впливають на прийняття рішень управлінським персоналом, є *бізнес-ризик*. Вони становлять основне джерело прийняття рішень управлінським персоналом стосовно викривлення фінансової звітності. Як зазначено у п. А39 МСА 315, розуміння бізнес-ризиків, на які наражається суб'єкт господарювання, збільшує ймовірність ідентифікації ризиків суттєвого викривлення, оскільки більшість бізнес-ризиків зрештою матимуть фінансові наслідки, і, отже, вплив на фінансову звітність. Однак необхідно зазначити, що аудитор не несе відповідальності за ідентифікацію або оцінювання всіх бізнес-ризиків, оскільки не всі бізнес-ризикі призводять до виникнення ризиків суттєвого викривлення.

3. Ризик-орієнтований підхід в аудиторській діяльності

Ризик-орієнтований підхід до комплексного соціально-психологічного розуміння аудитором економічної поведінки суб'єктів господарювання та їх середовища, є обов'язковою передумовою оцінки аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства.

Зазвичай *поняття ризику* пов'язують з *невизначеністю стосовно настання негативних наслідків*. Властивості ризику розглядають в декількох аспектах: ймовірність настання, причинно-наслідковій зв'язки, сила впливу, спроможність управління.

Діяльність будь-якого сучасного підприємства здійснюється в умовах ризику і на власний ризик. Такі ознаки підприємницької діяльності наведені в ст. 42 Господарського кодексу України. Державні і комунальні, зокрема некомерційні підприємства, функціонують в ринкових умовах. Їх господарська діяльність також пов'язана з ризиками.

Порядок організації ризик-менеджменту на підприємстві визначено міжнародними стандартами, зокрема ISO 31000-2000 «Ризик-менеджмент. Принципи та рекомендації», а також вітчизняними нормативними актами, та внутрішніми нормативними документами підприємства. Серед них необхідно звернути увагу на звіт про управління та антикорупційні програми. На окремих підприємствах розробляються спеціальні програми з ризик-менеджменту. *Аналіз аудитором виконання таких програм дає змогу оцінити стан внутрішнього контролю на підприємстві.*

Порядок ідентифікації та оцінювання *бізнес-ризиків* в діяльності господарюючих суб'єктів визначено у МСА 315. В цьому стандарті зазначено, що бізнес-ризик за своїм змістом є ширшим, ніж ризик суттєвого викривлення фінансової звітності, хоча й включає останній.

Наведений підхід орієнтує аудитора на необхідність оцінювання бізнес-ризиків з позиції професійного скептицизму. Аудитор у своєму професійному судженні стосовно бізнес-ризиків повинен досліджувати наявність в них можливостей викривлення фінансової звітності

незалежно від позитивної оцінки управлінського персоналу. А саму поведінку управлінського персоналу стосовно бізнес-ризиків оцінювати на основі «трикутника шахрайства», який наведено в МСА 240. Так, визначають, якою мірою бізнес-ризик чинить тиск і створюють мотиви шахрайства, чи є в оточуючому середовищі можливості для шахрайства, яке ставлення та логічне виправдання недоліків в господарській діяльності з боку управлінського персоналу.

Орієнтир аудитора і зосередження його уваги на бізнес-ризиках суб'єкта господарювання, обумовлює необхідність врахування власних ризиків стосовно ідентифікації та оцінювання викривлень фінансової звітності.

Зміст аудиторського ризику розглядається в п. 13 МСА 200. *Аудиторський ризик* – це ризик того, що аудитор висловить невідповідну думку в разі, якщо фінансова звітність суттєво викривлена. За своїм змістом аудиторський ризик є функцією ризику суттєвого викривлення та ризику невиявлення.

$$AP = PCB \times PH, \quad (Д.1)$$

де *AP* – аудиторський ризик, *PCB* – ризик суттєвого викривлення, *PH* – ризик невиявлення.

Ризик суттєвого викривлення – це ризик того, що фінансова звітність, яка не перевірялась аудитором в процесі аудиту, містить суттєві викривлення. Він складається з двох компонентів на рівні тверджень:

– властивий (невід'ємний) ризик – вразливість твердження стосовно класу операцій, залишку рахунку або розкриття інформації або в сукупності з іншими викривленнями перед тим, як брати до уваги будь-які відповідні заходи контролю;

– ризик контролю – ризик того, що викривлення, яке може трапитися у твердженні стосовно класу операцій окремо або в сукупності з іншими викривленнями, не буде своєчасно попереджено або виявлено та виправлено системою внутрішнього контролю суб'єкта господарювання.

Відповідно:

$$PCB = BP \times PK . \quad (Д.2)$$

де BP – властивий ризик, PK – ризик контролю.

Ризик невиявлення – це ризик того, що процедури, виконані аудитором для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня не дадуть змоги виявити викривлення, що існує. Ризик невиявлення – це результат властивих обмежень аудиту. Згідно з п. А55 МСА 200 потенційний вплив властивих обмежень є особливо значущим у разі викривлення внаслідок шахрайства.

Відповідно до МСА 320 «Суттєвість під час планування та проведення аудиту» у процесі проведення аудиторської перевірки *аудитор повинен оцінювати суттєвість у взаємозв'язку з аудиторським ризиком*. Інформація є суттєвою, якщо її пропущення або неправильне відображення *можуть вплинути на економічні рішення користувачів, прийняті на основі фінансових звітів*.

Згідно з МСА 320 визначаються такі рівні суттєвості:

- на рівні фінансової звітності;
- суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання).

Суттєвість на рівні фінансової звітності на практиці визначається, зазвичай у відсотках до базового показника. Для статей балансу базовим показником прийнято вважати суму активів, для статей звіту про фінансові результати – суму чистого доходу або чистого прибутку.

Визначення суттєвості ґрунтується на судженні аудитора. Водночас можливо керуватися Листом Міністерства фінансів України від 29.07.2003р. № 04230-04108 «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності».

Суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання) визначається також за судженням аудитора. Вимоги до суттєвості виконання, що встановлено МСА, такі:

- суттєвість виконання має бути меншою за суттєвість на рівні

фінансової звітності;

– суттєвість виконання повинна бути такою, щоб знизити до прийнятно низького рівня ймовірність того, що сукупність не виправлених та не виявлених викривлень перевищать розмір суттєвості для фінансової звітності загалом (п. 9 МСА 320).

Суттєвість виконання є багаторівневою і встановлюється відносно конкретних залишків рахунків, класів операцій, розкриття інформації, доповнюється протягом усього планування і проведення аудиту.

На першому рівні визначаються ті статті балансу, звіту про фінансові результати, звіту про рух грошових коштів та пов'язані розкриття інформації, які відбираються аудитором для виконання аудиторських процедур. На такому рівні можливо визначити суттєвість виконання у розмірі 2-3 % від базового показника або половина суттєвості фінансової звітності (як приклад). Водночас необхідно керуватися таким правилом: чим вище ризик, тим менший поріг суттєвості виконання.

Отже, чим більший аудиторський ризик, тим менше має бути ризик невиявлення. Зменшення ризику невиявлення, зі свого боку, відбувається за рахунок зменшення порогу суттєвості виконання. Так, *аудиторський ризик – обернено пропорційний порогу суттєвості.*

Після того як визначено суттєві елементи фінансової інформації на першому рівні, потрібно зробити їх розшифровку в синтетичному та аналітичному обліку, і виокремити в їх межах суттєві залишки на рахунках, класи операцій, які і стануть базою для перевірки.

Відбір аудитором суттєвих залишків на рахунках, класів операцій та розкриттів не може зводитися виключно до їх питомої ваги. Елементи фінансової звітності можуть визначатися суттєвими виходячи з того, що:

- мають значну питому вагу;
- рахунки або операції, що мають високий рівень ризику: підтвердження відповідних активів крадіжкам, рахунки, операції на яких традиційно потребують суттєвих виправлень або інші обставини;

– інформація про них є важливою для прийняття економічних рішень користувачів фінансової звітності.

Після визначення суттєвих елементів фінансової звітності необхідно визначити їхню питому вагу у фінансовій звітності. Аудиторській фірмі доречно встановити загальний орієнтир, що питома вага відібраних для перевірки залишків на рахунках, класів операцій має бути не менше, ніж певний відсоток від базового показника. Наприклад, сума відібраного в межах собівартості має бути не менше ніж 50 % від статті «собівартість» та не менше 70 % від суми всіх витрат.

Визначення суттєвості розкриття інформації вимагає окремого підходу. Для цього можуть застосовуватися контрольні переліки для розкриття інформації відповідно до ПСБО або МСФЗ. Суттєвість розкриттів інформації визначається за судженням аудитора, якщо розкриття інформації може вплинути на економічні рішення користувачів фінансової звітності. Водночас враховується:

- характер інформації;
- основні користувачі фінансової звітності;
- характер суб'єкта.

Наприклад, якщо клієнт – комунальне підприємство, інформація про засновника та бенефіціарного власника не є суттєвою, оскільки міститься у відкритому доступі.

Відповідно до п. А2 МСА 320, розглядаючи, чи можуть викривлення в якісних розкриттях бути суттєвими, аудитор може ідентифікувати такі релевантні чинники, як:

– обставини суб'єкта господарювання протягом періоду (наприклад, суб'єкт господарювання міг протягом періоду пройти через важливе злиття компаній);

– застосовна концептуальна основа фінансового звітування, включаючи зміни в ній (наприклад, новий стандарт фінансового звітування може вимагати нових якісних розкриттів, які будуть важливими для суб'єкта господарювання);

– якісні розкриття, що є важливими для користувачів фінансової звітності внаслідок характеру суб'єкта господарювання (наприклад, розкриття стосовно ризику ліквідності можуть бути важливими для користувачів фінансової звітності фінансової організації).

Визначення суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, а також аудиторського ризику стосовно кожного з них, є базою для підходу до планування подальших аудиторських процедур.

Для планування аудиторських процедур керуємося твердженням, що чим більше ризик суттєвого викривлення, тим менше має бути ризик невиявлення. Тобто чим більше ризик викривлення, тим «жорсткіші» повинні бути аудиторські процедури.

Доречним є для кожного зі суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, балансу присвоювати ступінь ризику суттєвого викривлення – властивого ризику та ризику контролю. Якщо ризик викривлення статті або класу операцій низький, а також низький ризик контролю, можливо обрати підхід з тестами контролю та аналітичними процедурами, або ж детальним–тестом невеликої вибірки. Якщо ризик суттєвого викривлення високий, доцільним буде застосування щільної вибірки у детальному тесті, а також додаткове проведення аналітичних процедур за судженням аудитора.

Водночас необхідно враховувати, що відповідно до п.18 МСА 330 незалежно від оцінених ризиків суттєвого викривлення аудитор повинен розробити й виконати процедури у суті для кожного суттєвого класу операцій, залишку рахунку та розкриття інформації. Як зазначено у п.п. 42-47, таку вимогу обумовлено тим, що оцінка ризику аудитора є довільною і може не ідентифікувати всі ризики суттєвого викривлення. Також є невід'ємні обмеження внутрішнього контролю, включаючи нехтування ним управлінським персоналом.

4. Правова кваліфікація шахрайства в чинному законодавстві

Коротке юридичне визначення шахрайства містить п. 11 МСА 240.

Зазначається, що *шахрайство* – це навмисна дія управлінського персоналу із застосуванням оман для отримання незаконної вигоди. Наведене юридичне визначення шахрайства містить основні кваліфікуючі ознаки моделі неправомірної поведінки управлінського персоналу. Вони дають змогу визначити, які саме викривлення фінансової звітності належить відносити до категорії шахрайства та відрізнити неправомірну поведінку від правомірної.

Більш детально кваліфікуючі ознаки шахрайства розглядаються у кримінальному законодавстві. Вони становлять основу кримінологічної характеристики шахрайства.

5. Кримінологічна характеристика шахрайства

Основні ознаки кримінологічної характеристики шахрайства наведено в п. 11 МСА 240. Вона включає оцінювання поведінки управлінського персоналу з позиції мотиву або тиску вчинити шахрайство, можливостей його скоїти, а також ставлення чи логічне виправдання неправомірних вчинків. За її допомогою можливо з'ясувати взаємозв'язок бізнес-ризиків з чинниками ризику шахрайства, якщо *розглядати суб'єкта господарювання не формально в якості юридичної особи, а в аспекті конкретних суб'єктів з числа управлінського персоналу з позиції їх відношення до своїх службових обов'язків та фінансової звітності*. Тим самим можливо отримати відповідь на питання:

– якою мірою бізнес-ризиків спроможні чинити тиск на управлінський персонал і бути мотивами шахрайства?,

– чи є в оточуючому середовищі можливості для скоєння шахрайства?

– яке ставлення та логічне виправдання недоліків в господарській діяльності з боку управлінського персоналу?

Належне дотримання принципу професійного скептицизму орієнтує аудитора на необхідність оцінювання поведінки управлінського персоналу з позиції кримінологічної характеристики шахрайства на всіх

етапах проведення аудиту. Згідно з МСА 300 аудитор повинен ідентифікувати й оцінити значні чинники, що передують завданню. Зокрема, попередньо виявити ділянки з високим ризиком суттєвого викривлення та з'ясувати вплив оціненого ризику суттєвого викривлення фінансової звітності загалом на керівництво, нагляд і перевірку.

6. Механізм детермінації неправомірної поведінки

Знання механізму детермінації неправомірної поведінки також являє собою важливу передумову оцінки аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства. *Детермінація* – це процес причинного обумовлення, пояснює, як виникло певне явище та ступінь його стійкості.

В МСА механізм детермінації шахрайства розглядається в аспекті чинників ризику шахрайства. Зокрема, в п. 11 МСА 240 до чинників ризику шахрайства зараховують події чи умови які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства або надають можливість скоїти шахрайство. Сам механізм детермінації шахрайства в Додатку 1 МСА 240 пропонують аналізувати на основі «трикутника шахрайства», який включає мотив або тиск скоїти шахрайство, можливості його вчинення, ставлення і логічне виправдання неправомірного вчинку.

Кримінологічна характеристика шахрайства в п. А1 МСА 240 розглядається як результат взаємодії особистості з оточуючим середовищем. Джерело мотиву або тиску шахрайства знаходиться поза межами чи в межах оточуючого середовища суб'єкта господарювання. Також сам суб'єкт господарювання може за своїми антисоціальними установками бути схильним до шахрайства.

Стосовно усвідомленої можливості вчинити шахрайства в п. А1 МСА 240 зазначено, що вона може бути, якщо особа вважає, що можна нехтувати внутрішнім контролем, коли ця особа користується довірою або знає конкретні недоліки внутрішнього контролю. Зі свого боку, ставлення і логічне виправдання шахрайства пропонується оцінювати з

позиції етичної системи цінностей управлінського персоналу, які дозволяють їм свідомо та навмисно вчиняти нечесні дії. Водночас наголошується, що чесні особи можуть вчинити шахрайство в середовищі достатнього тиску на них. Більш детально механізм детермінації шахрайства розглянуто в п. А2 МСА 240.

За будь-яких обставин домінуючу роль в цьому процесі відіграє оточуюче середовище, яке формує свідомість і мотиви вчинків. Саме середовище впливає на суб'єкта неоднозначно. В ньому одночасно знаходяться криміногенні і антикриміногенні фактори.

До *криміногенних факторів* належать чинники ризику шахрайства, у вигляді причин і умов, а також фонових явищ, спроможних чинити тиск на управлінський персонал і тим самим формувати певні мотиви. *Серед фонових явищ необхідно виділити значне поширення тіньової економіки і корупції*. В низці випадків вони стають причинами і умовами скоєння шахрайства. Корупціонери з числа посадовців високого рівня спеціально створюють можливості для шахрайства і втягують в нього значне число учасників.

До *антикриміногенних факторів* можливо зараховувати наявну систему покарань за шахрайство та його профілактику у вигляді внутрішнього і зовнішнього контролю. Сприйняття криміногенних факторів управлінським персоналом має суто індивідуальний характер і багато в чому залежить від свідомості та ціннісних орієнтацій.

Необхідно також звернути увагу на моральний і психологічний клімат в найближчому оточенні управлінського персоналу. Залежно від його змісту він може мати криміногенну або антикриміногенну направленість.

Вплив криміногенних і антикриміногенних факторів на особистість має суперечливий характер. З одного боку, на суб'єкта діють фактори, які схиляють його вчинити шахрайство, а з іншого – мають місце обставини, які стримують особистість від неправомірних вчинків. Натомість за наявності стійких шахрайських намірів, антикриміногенні

фактори змушують управлінський персонал діяти більш обережно і всіляко маскувати викривлення фінансової звітності. Тому механізм детермінації шахрайства характеризується не абсолютною неминучістю і лінійною залежністю, а й ймовірним суперечливим змістом, який підлягає належному оцінюванню з боку аудитора.

В кожному конкретному факті шахрайства належить вбачати загальне, особливе і одиничне. Наведені загальні закономірності мають певні особливості їх прояву в конкретній галузі, а також в окремо взятому факті шахрайства.

Умовно *процес формування механізму детермінації шахрайства* можливо розділити на такі етапи:

- становлення психологічної і моральної готовності вчинити шахрайство;
- актуалізація неправомірних намірів та прийняття вольового рішення;
- практична реалізація неправомірних посягань.

Зазвичай аудитор має справу з практичною реалізацією неправомірних посягань управлінського персоналу у формі викривлень фінансової звітності. Їх ідентифікація та оцінювання відбувається *ретроспективно на основі ризик-орієнтованого підходу* до розуміння вчинків конкретних суб'єктів господарювання та їх середовищ. Саме шляхом аналізу вчинків суб'єктів господарювання аудитор має можливість пізнавати соціально-психологічні якості їх особистості, що знаходять своє відображення в ставленні кожного з них до результатів господарської діяльності. За уважного розгляду такої діяльності достатньою мірою вбачається сутність того чи іншого суб'єкта з числа управлінського персоналу, їх інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви.

В результаті наведеного підходу, керуючись принципом професійного скептицизму, аудитор спроможний моделювати поведінку управлінського персоналу стосовно можливих викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Тим самим планувати аудит і

встановлювати напрями збору аудиторських доказів. У визначенні напрямів збору аудиторських доказів доцільно враховувати закономірності відображення шахрайства у фінансовій звітності та інших документах.

7. Закономірності відображення шахрайства у фінансовій звітності та інших документах

Як зазначено в п. 31 МСА 240 можливість управлінського персоналу для вчинення шахрайства унікальна через його спроможність маніпулювати бухгалтерськими записами та складати навмисно викривлену фінансову звітність, нехтуючи законами контролю.

Згідно з п. 6 МСА 240 причина полягає в тому, що шахрайство може бути пов'язане зі складними та ретельно організованими схемами розробленими для його приховування такими як підробка, навмисний пропуск запису операцій або навмисне неправильне тлумачення для аудитора.

Незалежно від приховування та маскування, неправомірні вчинки управлінського персоналу підпорядковуються загальному принципу відображення. Він неминуче приводить до того, що *факти шахрайства знаходять ті чи інші відображення в оточуючому середовищі, як в документах так і свідомості конкретних осіб*. Переважно їх відображення у фінансовій звітності та інших документах має скритий латентний характер без наявності очевидних і достатньо інформативних зовнішніх ознак. Менше всього відображаються у фінансовій звітності та інших документах суб'єктивні ознаки шахрайства у вигляді навмисних дій з отримання незаконної вигоди.

Зазвичай виявлені ознаки викривлень фінансової звітності *управлінський персонал намагається пояснювати правомірними діями або помилкою*. Оскільки факти шахрайства знаходять своє відображення у свідомості управлінського персоналу та інших причетних до нього осіб, *аналіз змісту їх пояснення заслуговує на увагу аудитора*. З таких пояснень буде вбачатися ставлення та логічне виправдання викривлень

фінансової звітності, а також нехтування заходами контролю.

За будь-яких обставин професійне судження аудитора стосовно викривлення фінансової звітності повинно ґрунтуватися на аналізі та об'єктивних ознаках, в якій саме спосіб вони вчинені. Отримання такої інформації дозволить з'ясувати мету вчинків управлінського персоналу та інші ознаки їх суб'єктивних намірів.

Незалежно від латентного характеру відображення шахрайства в бухгалтерських документах МСА вимагають від аудитора розробити та виконати повний комплекс аудиторських процедур, керуючись професійним скептицизмом. Основні з них наведено у п. 32 МСА 240.

8. Способи шахрайства

Спосіб вчинення шахрайства становить головну якісну характеристику неправомірної поведінки управлінського персоналу. Така поведінка складається з певної системи вчинків, спрямованих на підготовку, виконання і приховування шахрайства. У конкретних вчинках управлінського персоналу проявляються їх особисті характеристики і персональне ставлення до оточуючого середовища, зокрема внутрішнього та зовнішнього контролю.

Типові способи шахрайства наведені в п.п. 2, 3 та А4 МСА 240. Аудитор також може мати додаткові знання способів шахрайства з власного досвіду та досвіду інших аудиторів.

Користуючись методом аналогії та стереотипів доцільно моделювати поведінку управлінського персоналу, і тим самим висувати версії з вразливості фінансової звітності стосовно конкретних способів шахрайства та напрямів збору аудиторських доказів.

Згідно з п. 10 МСА 315 і п. 15 МСА 240 зазначено, що в обговоренні членами команди із завдання особливу увагу необхідно приділити тому, за яких обставин та на якому етапі фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути вразливою стосовно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, включаючи спосіб вчинення шахрайства.

9. Аудиторські процедури і методи економіко-правового аналізу

Аудиторські процедури – це система дій аудитора з отримання достовірних і прийнятних аудиторських доказів. В чому полягає надійність і прийнятність аудиторських доказів, визначено в МСА 500.

Згідно з п. А2 МСА 500 аудиторські процедури, спрямовані на отримання аудиторських доказів, можуть включати крім запитів ще й інспектування, спостереження, підтвердження, повторне обчислення, повторне виконання та аналітичні методи, які часто комбінуються між собою.

МСА 350 та МСА 330 передбачають отримання аудиторських доказів в результаті виконання процедур оцінювання ризиків та подальших аудиторських процедур, які включають:

- тести заходів контролю;
- процедури у суті включно з тестами деталей та аналітичними процедурами у суті.

Вищенаведені аналітичні процедури можуть застосовуватися як процедури оцінювання ризиків, тести заходів контролю або процедури у суті залежно від контексту їх спрямування (п. 11 МСА 500).

Як зазначено в п. А7 МСА 500, аудиторські процедури може бути спрямовано на тестування бухгалтерських записів, наприклад за допомогою аналізу та перевірки, повторного проведення процедур, що застосовувалися під час складання й подання фінансової звітності, а також звірки пов'язаних типів та застосування однієї й тієї самої інформації.

Сам процес тестування полягає в тому, що аудитор формує певне питання для оцінювання об'єкта дослідження, й у процесі його проведення отримує ті чи інші відповіді шляхом виконання аудиторських процедур.

Важливе значення для розробки методів тестування має вибір елементів. Вимоги до вибору елементів для тестування наведено в п.п. А52-А54 МСА500.

Важливе значення для оцінювання змісту викривлень фінансової звітності мають аналітичні процедури, вони можуть використовуватися для оцінювання ризиків в порядку, визначеному в МСА 315, а також у відповідь на оцінені ризики згідно з МСА 330.

Аналітичні процедури у суті можуть виконуватися окремо, так і разом з детальними тестами відповідно до вимог МСА 330. Порядок виконання аналітичних процедур визначено в МСА 520. Їх спрямовано на оцінювання фінансової інформації. Таке оцінювання здійснюють шляхом аналізу взаємозв'язків між фінансовими і нефінансовими даними, які охоплюють необхідні вивчення ідентифікованих відхилень або взаємозв'язків, котрі не узгоджуються з іншою доречною інформацією чи значно відрізняються від очікуваних величин. Основу аналітичних процедур становить порівняння. Приклад таких порівнянь наведено в п.п. А1-А10 МСА520.

Як зазначено в п. А3 МСА520, для виконання аналітичних процедур можуть застосовуватися різні методи. Наприклад, *економіко-правовий аналіз* ґрунтується на загальних методах дослідження господарської діяльності стосовно її побудови, фінансової стійкості, ліквідності тощо. На відміну від економічного аналізу, *основне завдання економіко-правового аналізу полягає у виявленні правопорушень, у цьому разі шахрайства*. Для виявлення ідентифікації та оцінювання таких негативних явищ, економічні методики доповнюються юридичними.

Під час проведення економіко-правового аналізу з метою виявлення шахрайства у сфері господарської діяльності *юридичні оцінки* економічних процесів та показників фінансової звітності задаються від початку і виконують провідну роль протягом усього дослідження. Відправним пунктом юридичних оцінок є певні правові норми і кримінологічна характеристика шахрайства. Юридичні ознаки шахрайства і його кримінологічна характеристика становлять відповідну модель неправомірної поведінки, наявність якої належить виявити аудиторю шляхом аналітичного дослідження господарської діяльності.

Основним економіко-правового аналізу є *порівняння*. На його застосуванні ґрунтуються всі методи виявлення викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Провідне місце серед таких методів належить методам стереотипів, сполучених порівнянь, спеціальних розрахункових показників та методам коригуючих показників.

Всі економічні процеси та їх показники, а також бухгалтерські операції й документи, що їх відображають, мають взаємозв'язок і взаємообумовленість, зокрема взаємозв'язок з оточуючим її середовищем та нефінансовою інформацією. За належної організації господарської діяльності економічні показники і бухгалтерські документи перебувають у звичайному стані і за своїм змістом відповідають загальноприйнятим вимогам.

Метод стереотипів орієнтовано на виявлення типових змін у фінансовій звітності та господарській діяльності, зумовлених конкретними способами шахрайства. Стереотипна поведінка характеризує конкретний спосіб шахрайства і має у своїй основі аналітичний зв'язок між змінами відповідних показників, які були вразливими для відомого аудиторського способу шахрайства. В результаті його знання можливо моделювати поведінку управлінського персоналу на об'єкті дослідження. Тим самим *визначити вразливі аспекти фінансової звітності і напрямки збору аудиторських доказів.*

Метод сполучення порівнянь. Конструювання блоків сполучених пар економічних показників шляхом розрахунку динамічних рядів їх приросту за кілька звітних періодів і побудови відповідних графіків взаємопов'язаних змін динамічних рядів, або пошуку можливих сполучених показників, динаміки яких не буде за нормальних умов. У широкому випадку як сполучені обираються пари показників, що мають взаємозалежні динаміки.

Метод спеціальних розрахункових показників покликано виявити певні зміни економічних показників у звичайних умовах господарської

діяльності. Спеціальні розрахункові показники визначають аналітичним шляхом, що спрямовано на виключення або зменшення впливу правопорушення на оціночний критерій господарської діяльності. Водночас припускається, що отриманий у такий спосіб показник має характеризувати нормальну діяльність, а порівняння з ним іншого показника, зміненого правопорушенням, дає змогу встановити таку зміну.

Застосовуються два види спеціальних розрахункових показників:

- показники збитків;
- показники вигаданої або прихованої від обліку господарської діяльності.

Метод коригуючих показників застосовують для порівняння наявних у звітності або спеціально знайдених економічних показників з чинниками навколишнього середовища. В цьому методі також виділяють показники збитків і вигаданої або прихованої господарської діяльності.

Перший підхід переважно ґрунтується на характеристиці наявних зв'язків, що утворилися між результатами господарської діяльності підприємства і навколишнього середовища. Пошук нових зв'язків можливий стосовно економічних показників, які менш за все фальсифікуються управлінським персоналом через те, що такі показники зовнішнього середовища перебувають за межами їх впливу.

Передумовою такого підходу є загальний принцип відображення, який обов'язково призводить до того, що будь-яке правопорушення у вигляді суттєвого викривлення фінансової звітності навіть за умови латентності під час взаємодії із зовнішнім середовищем залишає сліди відображення не тільки в господарській діяльності, а й супутніх процесах. Тому є досить актуальною вимога МСА 315 стосовно ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення *не тільки на основі аналізу безпосередньої діяльності суб'єкта господарювання, а також в результаті вивчення його середовища. Зовнішнє середовище суб'єкта господарювання може вивчатися як шляхом звірки розрахунків, так і аналізом незвичайних і неочікуваних взаємозв'язків.*

Другий підхід ґрунтується на виявленні наявних взаємозв'язків підприємства з середовищем. Його метою є виявлення вигаданої або прихованої господарської діяльності. У вивченні прихованої господарської діяльності передусім розслідуються економічні зв'язки на вході. Натомість аналіз прихованої діяльності, яка не повністю відображається в обліку, здебільшого орієнтовано на дослідження економічних зв'язків підприємства на виході.

Аудитор, спираючись на такі знання, може висловлювати гіпотетичне судження на основі професійного скептицизму з наявності шахрайства у вигляді версій. Вони підлягають перевірці шляхом отримання відповідних доказів, які їх підтверджують або спростовують.

У разі встановлення доказів, які свідчать про введення в оману користувачів фінансової звітності і незаконне збагачення, аудитор має певні підстави для висновку про наявність ознак шахрайства. Логічне виправдання управлінським персоналом викривлень фінансової звітності помилкою, належить оцінювати з позиції, наскільки такі дії мали навмисний характер і корисливі мотиви.

Стосовно ідентифікованих фактів шахрайства аудитор не уповноважений надавати офіційний правовий висновок. Він зобов'язаний повідомити про виявлені викривлення фінансової звітності, обумовлені шахрайством, найвище керівництво та правоохоронні органи.

ПОРЯДОК ДІЙ АУДИТОРА

Наведений нижче порядок дій аудитора розділено на етапи умовно, оскільки виконання аудиторських процедур взаємопов'язане і може здійснюватися на різних етапах.

I ЕТАП. ПРИЙНЯТТЯ КЛІЄНТА: попереднє вивчення та оцінювання ризиків

1. Вивчення загальної інформації про клієнта: організаційно-правову форма, основні напрями діяльності, структура власності, штатна численність, розподіл обов'язків, партнерів та пов'язаних сторін, основні

правові положення і регламенти, попередні перевірки, заборгованість, судові позови, фінансовий стан, до якої категорії відноситься підприємство: мале, середнє, велике, суб'єкт суспільного інтересу тощо.

Більш детально напрями вивчення клієнта з наведених питань з виявлення бізнес-ризиків в його діяльності та можливих викривлень фінансової звітності наведено в п.п. А25-А42 МСА 315.

Згідно з п. 4 МСА 315 до бізнес-ризиків пропонується зараховувати ризики, що є наслідком значних умов, подій, обставин діяльності або бездіяльності, які можуть негативно впливати на здатність суб'єкта господарювання досягти своїх цілей та реалізувати стратегію, або встановлення невідповідних цілей і стратегії.

Подальше вивчення суб'єкта господарювання та його середовища повинно враховувати наведений вище підхід до ідентифікації та оцінювання бізнес-ризиків, а також виявлення обставин, які свідчать про можливість викривлення фінансової звітності.

2. Детальна характеристика сегментів бізнесу і потреба в спеціальних знаннях для їх аналізу.

3. Вивчення стану бухгалтерського обліку, інформаційних технологій і програмного забезпечення.

II ЕТАП. ПЛАНУВАННЯ: загальна стратегія та загальний план аудиту

4. Суттєві зміни в балансі та фінансовій звітності за поточний період порівняно з попереднім/-и.

5. Оцінювання тверджень для класів операцій, залишків рахунків і розкриття інформації.

6. Рівень розкриття та деталізації бухгалтерських операцій, зокрема операцій, розкриття яких містить інформацію не з головної книги, оборотно-сальдової відомості і реєстрів.

7. Виявлення незвичайних та неочікуваних взаємозв'язків, пов'язаних з рахунками доходів і витрат.

8. Можливості застосування інформаційних технологій суб'єкта господарювання для аудиту.

9. Значні події в галузі та економіці, їх вплив на суб'єкта господарювання.

10. Підготовка запитів управлінському персоналу, внутрішньому контролю та працівникам про відомі та підозрювані факти шахрайства.

11. Цілеспрямоване і тактовне спілкування з управлінським персоналом для з'ясування їх компетентності, ділової репутації та соціально-психологічної характеристики.

12. Ставлення управлінського персоналу до порядку ведення бухгалтерського обліку і аудиторської перевірки.

13. Узагальнення теоретичних знань, власного досвіду та досвіду інших фахівців стосовно способів викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

14. Побудова загальних версій з можливих викривлень фінансової звітності.

15. Попередній аналіз публічної фінансової звітності та облікової політики на основі висунутих версій.

16. Визначення суттєвості та аудиторського ризику, зокрема ризиків суттєвого викривлення в класах операцій, залишках рахунків та розкриттях, їх кількісних показників та якісного значення стосовно впливу на економічні рішення користувачів фінансової звітності.

17. Розроблення загальної стратегії аудиту, необхідних ресурсів для виконання завдання та конкретних напрямів перевірки сформованих версій.

III ЕТАП. ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ (етап умовний, оскільки переплітається із загальною стратегією)

18. Узагальнення інформації про бізнес-ризик в діяльності господарюючого суб'єкта та визначення основних напрямів їх дослідження.

19. Стан внутрішнього контролю і ризик-менеджменту: ставлення

управлінського персоналу до внутрішнього контролю та підтримання його в дієвому стані.

20. З'ясування яке значення надається найвищим керівництвом внутрішньому контролю, якою мірою його застосовують для забезпечення успішної господарської діяльності.

21. Результати оцінювання бізнес-ризиків та вжиті заходи стосовно них з боку управлінського персоналу.

22. Детальний аналіз типових ризиків шахрайства на предмет їх тотожності виявленим бізнес-ризикам.

23. Встановлення в бізнес-ризиках потенційної спроможності чинити тиск на управлінський персонал і виступати детермінантами мотивів шахрайства.

24. Виконання процедур оцінки ризиків стосовно облікової політики та облікових оцінок. Оцінка рівня невизначеності попереднього оцінювання, пов'язаного з обліковою оцінкою. Визначення того, чи призводять, за судженням аудитора, облікові оцінки, які мають високий рівень невизначеності, до значних ризиків.

25. Аналіз видів доходів, комерційних операцій і тверджень стосовно спроможності призвести до ризиків шахрайства.

26. З'ясування, які аспекти фінансової звітності можуть бути найбільш вразливими для типових ризиків шахрайства. Складання переліку чутливих статей та класів операцій до викривлення внаслідок помилок та шахрайства.

27. Визначення, хто саме з управлінського персоналу за своїми функціональними обов'язками має безпосереднє відношення до формування найбільш вразливих показників фінансової звітності.

28. Аналіз незвичних та неочікуваних взаємозв'язків з наявних ризиків шахрайства.

IV ЕТАП. ДЕТАЛЬНИЙ ПЛАН АУДИТУ

29. Уточнення висунутих версій та підготовка плану аудиту для їх

перевірки, що містить перелік аудиторських процедур для отримання достатніх та прийнятних доказів.

30. Обговорення окремих заходів планування з управлінським персоналом у спосіб, що дає змогу уникнути загроз їх ефективності.

31. Опрацювання з членами команди основних напрямів проведення аудиту та збору аудиторських доказів. У п. A11 МСА 240 передбачено, що у процесі обговорення з членами команди належить заслухати такі питання:

- обмін думками між членами аудиторської команди із завдання про те, за яких обставин та на якому етапі, на їх думку, фінансова звітність суб'єкта господарювання (включаючи окремі звіти та розкриття) може бути вразливою стосовно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, в який спосіб управлінський персонал міг здійснити й приховати шахрайство під час фінансового звітування та як можна незаконно привласнити активи суб'єкта господарювання;

- розгляд обставин, які можуть свідчити про управління доходами, або практики, яких може дотримуватися управлінський персонал, щоб управляти доходами, що можуть призводити до шахрайства під час фінансового звітування;

- розгляд ризику того, що управлінський персонал може спробувати подати розкриття у спосіб, який ускладнить правильне розуміння розкритого питання (наприклад, через включення значної кількості несуттєвої інформації або через застосування нечітких чи багатослівних формулювань);

- розгляд участі управлінського персоналу в нагляді за працівниками, які мають доступ до грошових коштів або інших активів, доступних для незаконного привласнення;

- розгляд будь-яких незвичайних або непояснених змін у поведінці або способі життя управлінського персоналу чи працівників, які привернули увагу команди із завдання;

- особливе значення підтримання належної спрямованості думок

протягом усього аудиту з можливості суттєвого викривлення внаслідок шахрайства;

– розгляд типів обставин, які, якщо виявлені, можуть свідчити про можливість шахрайства;

– розгляд того, як елемент непередбачуваності можна застосувати у характері, часі та обсязі аудиторських процедур, які необхідно виконати;

– розгляд аудиторських процедур, які можуть бути обрані у відповідь на вразливість фінансової звітності суб'єкта господарювання до суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, та того, чи є певні типи аудиторських процедур більш ефективними, ніж інші;

– розгляд будь-яких тверджень про шахрайство, які привернули увагу аудитора;

– розгляд ризику нехтування контролем управлінським персоналом.

V ЕТАП. ВИКОНАННЯ АУДИТОРСЬКИХ ПРОЦЕДУР У СУТІ. АНАЛІЗ ВІЯВЛЕНИХ ВИКРИВЛЕНЬ

32. Аналітичні та інші процедури перевірки фінансової звітності, оцінки ризиків та висунутих версій.

33. Інспектування та спостереження суттєвих напрямів господарської діяльності.

34. Комплексний аналіз виявлених відхилень від нормальної діяльності та аномальних операцій та наявності в них ризиків шахрайства й можливостей для його вчинення.

35. Характеристика суттєвих викривлень фінансової звітності та їх взаємозв'язок з посадовими обов'язками управлінського персоналу.

36. Дії у відповідь на оцінені ризики шахрайства шляхом проведення тестів деталей, аналітичних процедур по суті і тестів заходів контролю.

37. Акумуляція виявлених викривлень окремо або в сукупності залежно від їх змісту та вчинення внаслідок судження чи прогнозу, зокрема: неточності в зборі чи обробці інформації, пропуску сум чи розкриття, неправильної облікової оцінки, судження стосовно облікових

оцінок і політик, неналежної класифікації, узагальнення чи деталізації.

VI ЕТАП. ЗАКЛЮЧНІ ПРОЦЕДУРИ

38. Повідомлення управлінського персоналу про виявлені викривлення з пропозицією перевірити клас операцій, залишки рахунків або розкриття для встановлення причини викривлення та його дійсної суми, а також внесення відповідного коригування у фінансові звіти.

39. Аналіз впливу не виправлених викривлень та їх наслідків.

40. Вивчення тверджень та отримання пояснень управлінського персоналу стосовно викривлень фінансової звітності з подальшим їх оцінюванням.

41. Оцінювання адекватності отриманим доказам виправдань і пояснень управлінського персоналу стосовно викривлень фінансової звітності.

42. Повідомлення інформації про недоліки внутрішнього контролю найвищому керівництву та оцінювання їх реагування.

43. Систематизація отриманої інформації та висловлення професійного судження стосовно викривлень фінансової звітності.

44. Додаткова перевірка проблемних питань з метою отримання більш переконливих доказів.

45. Підготовка звіту та прийняття рішення з інформування найвищого керівництва і правоохоронних органів.

**Приклади загальнодоступних джерел збору та аналізу інформації
про клієнта**

Джерело, його назва та посилання	Інформація, яка може бути отримана аудитором
<p>Офіційний сайт клієнта (для комунальних підприємств міста Києва) URL: https://kyivaudit.gov.ua/</p>	<p>Загальна інформація про діяльність підприємства, його керівництво та структуру. Перевірка виконання вимог Господарського кодексу до опублікування інформації державних і комунальних підприємств.</p>
<p>Єдиний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань URL: https://usr.minjust.gov.ua/ua/freesearch Сервіси youcontrol, opendatabot.</p>	<p>Розмір статутного капіталу, склад засновників, керівні органи, відокремлені підрозділи, відкриті виконавчі провадження, наявність податкового боргу тощо.</p>
<p>Єдиний державний реєстр судових рішень URL: http://www.reyestr.court.gov.ua</p>	<p>Виявлення судових спорів за участі клієнта.</p>
<p>Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення URL: https://corruptinfo.nazk.gov.ua/</p>	<p>Наявність корупційних правопорушень керівного персоналу.</p>
<p>Податкові реєстри URL: https://cabinet.sfs.gov.ua/registers</p>	<p>Система оподаткування Ознака неприбутковості</p>
<p>Пошуково-аналітична система URL: https://www.007.org.ua/search</p>	<p>Інформація про здійснені платежі, розпорядників і одержувачів бюджетних коштів</p>
<p>Ліцензійні реєстри (якщо є ліцензії).</p>	
<p>Єдиний реєстр речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень URL: https://diia.gov.ua/services/ Сервіс Opendatabot.</p>	<p>Наявність на праві власності нерухомого майна, арештів та інших обтяжень.</p>
<p>Prozorro URL: https://prozorro.gov.ua</p>	<p>Інформація про закупівлі клієнта, в якості замовника та виконавця</p>

**Приклад ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого
викривлення на підставі аналізу бізнес-моделі підприємства
відповідно до МСА 240 та 315**

Нами відповідно до МСА 315 (переглянутого) проаналізовано сутність Підприємства та його середовища, його бізнес-модель та пов'язані бізнес-ризиків. Також вивчено внутрішній контроль, стиль керівництва Підприємством.

Підприємство належить до комунальної власності, єдиним власником якого є територіальна громада в особі міської ради.

Встановлено, що основною діяльністю Підприємства є надання послуг з водопостачання та водовідведення населенню, бюджетним особам та іншим юридичним особам міста. Крім того, Підприємство надає супутні послуги – технічне обслуговування, встановлення та перевірка лічильників тощо, отримує доходи від здачі в оренду власних приміщень.

На балансі Підприємства перебувають водопровідні та каналізаційні мережі протяжністю ____, що побудовано за часів радянського союзу, а також насоси, КНС та інше обладнання.

Підприємство застосовує програмне забезпечення для ведення бухгалтерського обліку – BAS, а також власне програмне забезпечення для розрахунків з споживачами. Дані про розрахунки зі споживачами передаються до бази BAS раз на місяць загальною сумою.

Підприємство здає фінансову звітність за 2021 р. за МСФЗ. Дата переходу – 01.01.2019 р.

Бухгалтерська служба складається з 10 осіб: головний бухгалтер, 2 заступника, бухгалтер із заробітної плати, за розрахунками з контрагентами тощо.

Нами розглянуто поведінкові аспекти діяльності Підприємства, механізми стимулювання працівників, підтримання корпоративної етики. Стиль керівництва – авторитарний. Запитувана інформація проходить через погодження керівника.

Підприємство щорічно звітує виконавчому комітету про результати фінансово-господарської діяльності у формі фінансової звітності, пояснювальної записки та звіту про виконання фінансового плану. Результати звітування та зауваження до діяльності Підприємства письмово не зафіксовані.

Спеціального органу внутрішнього контролю на Підприємстві немає. Внутрішні перевірки не проводилися. Інвентаризація проведена перед складанням фінансової звітності у повному обсязі.

Нами також вивчено основні показники фінансової звітності Підприємства. Встановлено, що Підприємство є прибутковим, отримує цільове фінансування з місцевого бюджету. Задіяно основні статті фінансової звітності: основні засоби, дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги, грошові кошти, поточна кредиторська заборгованість, статутний капітал, додатковий капітал.

Нами виявлено такі бізнес-ризики Підприємства:

1. Неотримання прибутку у поточному періоді і, як наслідок, неотримання премій керівництву;

2. Перехід на МСФЗ з 01.01.2019 р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО;

3. Клієнт отримує бюджетне фінансування та фінансово залежить від власника – територіальної громади. Клієнт зацікавлений у власній прибутковості. Оскільки тарифи на послуги є регульованими, прибутковість може досягатися шляхом укриття витрат, зокрема шляхом застосування неналежних облікових оцінок.

Під час планування аудиту відповідно до п. А11 МСА 240 обговорено низку питань, які потрібно з'ясувати під час перевірки фінансової звітності стосовно її можливого викривлення. Зокрема обговорено питання і способи управління доходами і з'ясування чи можуть вони призводити до шахрайства під час фінансового звітування.

Нами ідентифіковано ризики суттєвого викривлення на рівні фінансової звітності:

1. Завищення фінансового результату за рахунок заниження витрат та/або завищення доходів. Оскільки доходи Підприємства регулюються тарифами, є ризик визнання доходів в іншому звітному періоді/кварталі. Також наявні ризики заниження витрат шляхом заниження амортизації або неповного нарахування резерву сумнівних боргів.

2. Неналежне розкриття інформації відповідно до МСФЗ в частині здатності Підприємства здійснювати свою діяльність на безперервній основі (зважаючи на введення воєнного стану).

3. Неврахування відмінностей між МСФЗ та ПСБО з переходом на МСФЗ.

4. Неналежне відображення зміни облікової політики у звітності (перспективним, а не ретроспективним способом).

Виявлені ризики на рівні окремих залишків на рахунках, класів операцій.

Нами виконано аудиторські процедури у суті у відповідь на ризики викривлень, та встановлено таке.

1. З аналізу рахунків 10 та 131 вбачається, що первісна вартість основного засобу дорівнює нарахованій амортизації. Отже, основний засіб повністю амортизований. Амортизація всупереч МСФЗ не нараховується, водночас активи продовжують використовуватися. Така обставина свідчить про невірну облікову оцінку Підприємства стосовно строку корисного використання основних засобів, та балансової вартості основних засобів.

Так, відповідно до п. 6 МСБО 16 «Основні засоби» амортизація – це систематичний розподіл суми активу, що амортизується, протягом строку його корисної експлуатації. Відповідно до п. 51 цього МСБО ліквідаційну вартість та строк корисної експлуатації активу необхідно переглядати принаймні на кінець кожного фінансового року та, якщо очікування відрізняються від попередніх оцінок, зміну (зміни) необхідно відображати як зміну в обліковій оцінці відповідно до МСБО 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки».

2. Заниження резерву сумнівних боргів. З аналізу рахунків бухгалтерського обліку вбачається, що резерв сумнівних боргів нарахований лише

стосовно заборгованості юридичних осіб. Резерв сумнівних боргів стосовно заборгованості фізичних осіб не нараховано.

3. Непроведення дисконтування довгострокової позики всупереч вимогам МСФЗ. Станом на кінець року на балансі у статті «інші довгострокові зобов'язання» обліковується заборгованість за довгостроковою позиною. Всупереч вимогам МСФЗ підприємство не провело дисконтування цієї заборгованості як фінансового зобов'язання на кінець року, та відображає її без урахування нарахованих відсотків.

Класи операцій	Опис ризику
Припущення про безперервність діяльності, пов'язані розкриття.	Ризик невідповідності припущення клієнта про здійснення своєї діяльності на безперервній основі.
Виплата заробітної плати та сплата податків, ЄСВ, пов'язані розкриття.	Присвоєння керівним персоналом заробітної плати «мертвих душ».
Нарахування резерву сумнівних боргів.	Ненарахування у повному обсязі резерву сумнівних боргів відповідно до МСФЗ через зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат.
Визнання витрат від штрафів, пені, неустойки.	Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат, як наслідок – невизнання або неповне визнання витрат від штрафів, пені, неустойки.
Надходження від здачі в оренду приміщень.	Отримання поза облікових доходів від оренди від пов'язаних сторін.
Реалізація послуг водопостачання та водовідведення населенню та юридичним особам.	Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом завищення доходів, як наслідок – визнання доходів у невідповідному звітному періоді.
Витрати на ремонти.	Ризик завищення витрат на ремонти з метою нецільового виведення коштів.
Витрати на паливно-мастильні матеріали.	Ризик застосування ПММ персоналом на власні потреби.
Нарахування амортизації на основні засоби.	Заниження амортизації на основні засоби через зацікавленість в отриманні прибутку.

Залишки на рахунках та пов'язані розкриття	Опис ризику
Нематеріальні активи.	Неналежний облік прав постійного користування земельними ділянками.
Поточна дебіторська заборгованість.	Завищення активів та заниження витрат з метою відображення позитивного фінансового стану. Заниження витрат на утворення резерву сумнівних боргів.
Основні засоби.	1. Перехід на МСФЗ з 01.01.2019 р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО. 2. Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат, як наслідок – заниження витрат на амортизацію, невизнання витрат від зменшення корисності активів.
Цільове фінансування.	Перехід на МСФЗ з 01.01.2019р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО.
Поточна кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги.	Заниження зобов'язань з метою відображення позитивного фінансового стану.
Поточна кредиторська заборгованість за одержаними авансами.	Заниження зобов'язань з метою відображення позитивного фінансового стану.
інші	

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Первісна та залишкова вартість (заниження) основних засобів, знос (заниження), витрати на амортизацію (заниження)
Рахунки, які задіяно	10, 13, 91/92/93/94 (амортизація)

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги (завищення через неврахування резерву)
Рахунки, які задіяно	38, 94 (витрати на створення резерву сумнівних боргів)

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Довгострокові кредити банків, інші довгострокові зобов'язання (заниження), фінансові витрати (заниження)
Рахунки, які задіяно	50, 51, 52, 53, 55, 95

4. Непроведена оцінка зменшення корисності активів на кінець року, зокрема застарілих – водопровідних та каналізаційних мереж.

5. Права постійного користування земельною ділянкою відображені у складі основних засобів та за вартістю нормативної грошової оцінки. Тоді як повинні відображатися у складі нематеріальних активів за вартістю експертної оцінки.

6. Підприємство здає в оренду більшу частину приміщень будинку, проте сам будинок не обліковується у складі інвестиційної нерухомості.

7. Підприємством встановлено вартісний поріг для визнання основних засобів – 20 тис., але фактично визнає у складі ОЗ активи на меншу суму.

8. На балансі наявні активи – основні засоби, які тимчасово не використовуються у зв'язку з капітальним ремонтом. Амортизація на ці основні засоби не нараховується, що не відповідає вимогам МСФЗ.

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (завищення), інші витрати (збитки від знецінення) (заниження)
Рахунки, які задіяно	10, 972

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Нематеріальні активи, основні засоби, залежно від виду викривлень може бути занижено або завищено
Рахунки, які задіяно	10, 13

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (завищені), інвестиційна нерухомість (занижена)
Рахунки, які задіяно	10, 100

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби – занижені (оскільки, зазвичай основні засоби вартістю менше 20 тис. грн мають реальну вартість вищу за 20 тис. грн)
Рахунки, які задіяно	10, 94

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Знос основних засобів (занижений)
Рахунки, які задіяно	13, 91/92/93/94 (амортизація)

9. Відображення у фінансовій звітності таких активів, як «незавершені капітальні інвестиції», тоді як МСФЗ не виділяють такий окремий об'єкт і вимагають відображати капітальні інвестиції у складі основних засобів та нематеріальних активів.

10. Неналежна класифікація зобов'язань: відображення у розділі «Поточні зобов'язання»: у статті «доходи майбутніх періодів» відображено довгостроковий і поточний складники. Або відображення у розділі довгострокових зобов'язань у статті «цільове фінансування» зобов'язань, погашення яких очікуються протягом року (тобто цільове фінансування буде використане за призначенням протягом року, що вказує на те що зобов'язання є поточним).

11. Малоцінні необоротні матеріальні активи (МНМА) амортизуються методом нарахування 100% зносу в момент введення до обліку, що допускається ПСБО, але порушує вимоги МСФЗ, згідно з якими амортизація має нараховуватися систематично.

12. Відсутність розкриттів інформації у примітках: наприклад, не наведено обґрунтування безперервності діяльності підприємства з огляду на воєнний стан.

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (занижені)
Рахунки, які задіяно	15

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Доходи майбутніх періодів, цільове фінансування, інші поточні зобов'язання
Рахунки, які задіяно	48, 69, 685

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Знос основних засобів (завищено), витрати на амортизацію (завищені)
Рахунки, які задіяно	133, 91/92/93/94 (витрати на амортизацію МНМА)

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Примітки до фінансової звітності
Рахунки, які задіяно	-

13. Відбулася зміна облікової політики, результати якої відображено перспективно, а не ретроспективно, як того вимагають МСФЗ. Наприклад, відповідно до нової облікової політики встановлено вартісний поріг основних засобів у 20 тис. грн. Проте підприємство продовжує обліковувати ОЗ меншою вартістю, які введені в експлуатацію до введення змін облікової політики. Проте згідно з МСФЗ підприємство має зняти ці активи з балансу, відкоригувавши залишок на початок року за рахунок нерозподіленого прибутку.

14. На балансі Підприємства обліковуються активи, які не відповідають критеріям визначення активів, оскільки не очікується, що вони будуть приносити економічні вигоди. Наприклад, капітальне будівництво, яке профінансоване більше 10 років тому і не завершене. Наявність рахунків у неплатоспроможних банках.

15. Неправильна оцінка запасів на кінець року: відображення запасів за оцінкою, що більша їх чистої реалізаційної вартості.

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Необоротні активи (основні засоби, незавершені капітальні інвестиції, нематеріальні активи), грошові кошти, інша дебіторська заборгованість
Рахунки, які задіяно	10, 12, 15, 31, 37

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Запаси, інші витрати (втрати від зменшення корисності активів)
Рахунки, які задіяно	20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 972

**Головач
Володимир Володимирович**

**АУДИТ:
Методологічні, правові
та організаційні аспекти**

*Монографія
На правах рукопису*

Правова та спеціалізована література

Підписано до друку 30.05.2024.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,625.
Тираж 100 прим. Зам. №. 030-05-2024

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
Київ, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: ФОП Андрієвська Л.В.,
Київ, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво: серія ВОЗ № 919546 від 19.09.2004 р.